



ORTODOKS ARNAVUTLAR

Qani Nesimi

kaknüs
inceleme-araştırma

DOÇ. DR. QANİ NESİMİ

Makedonya Arnavutlarından olan Qani Nesimi 1972 yılında Dobrosht-Tetova'da dünyaya geldi. Lisans ve yüksek lisans eğitimini Türkiye'de, 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tamamladıktan sonra doktorasını Üsküp'teki Kiril i Metodij Üniversitesi'nde tamamladı. Doçentliğini Tetova Devlet Üniversitesi'nden 2007 senesinde aldı.

Qani Nesimi 1999-2009 yılları arasında İslam Birliği'nde görevde bulundu. 2004-2008 yılları arasında Tetova Müftülüğü Meclis Başkanlığı yaptı. 2007'den beri Tetova Üniversitesi Felsefe Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde hocalık yapmaktadır.

Qani Nesimi'nin çalışmaları arasında *Ortodoksizmi te shqiptarët*, *Dialogu obligim hyjnor* dışında Arnavutça, Makedonca, İngilizce ve Türkçe olmak üzere yayımlanan makaleleri bulunmaktadır. Ayrıca, Prof. Dr. Ekrem Sarıkoğlu'nun *Historia e feve prej fillimit deri sot* adlı kitabı ile Mahmut Toptaş'ın *Parimet e Besimit dhe Ilmihali Islam* adlı kitabını Türkçeden Arnavutçaya; Prof. Dr. Adnan Silajxhiq'in *Kriza e identitetit religjioz në botën e sotme* adlı kitabını Boşnakçadan Arnavutçaya çevirmiştir.

Qani Nesimi İngilizce, Arapça, Türkçe, Boşnakça (Slav dillerini) bilmektedir.

kaknüs yayınları: 546
inceleme-araştırma serisi: 59

ısbn: 978-975-256-339-1
yayıncı sertifika no: 11216

I. basım 2011, istanbul

kitabın adı: ortodoks arnavutlar
kitabın yazarı: qani nesimi
türkçe yayın hakları© kaknüs yayınları, 2011

yayına hazırlayan: hande yavuz topaç
teknik hazırlık: yusuf yağ
kapak düzeni: mehmed koçak
iç baskı: alemdar ofset
kapak baskı: milsan
cilt: dilek mücellit

kaknüs yayınları
kızkulesi yayıncılık tanıtım hiz. san. ve dış tic. ltd. şti.
merkez: mimar sinan mah. selami ali efendi cad. no: 5 üsküdar, istanbul
tel: (0 216) 492 59 74/75 faks: 334 61 48
www.kaknus.com.tr e-posta: kitap@kaknus.com.tr
dağıtım: çatalçeşme sk. defne han no: 27/3 cağaloğlu fatih, istanbul
tel: (0 212) 520 49 27 faks: 520 49 28
www.kaknus.com.tr e-posta: satis@kaknus.com.tr

Qani NESİMİ

ORTODOKS ARNAVUTLAR

Kısaltmalar

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
Age:	Adı geçen eser
Agm:	Adı geçen makale
AOK:	Arnavut Ortodoks Kilisesi
AOOK:	Arnavut Ortodoks Otosefal Kilisesi
AÜİFD:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C.:	Cilt
Çev.:	Çeviren
Der.:	Derleyen
Ed.:	Editör
Efes.:	Efeslilere Mektup
Gal.:	Galatyalılara Mektup
Kol.:	Koloselilere Mektup
Kor.:	Korintoslulara Mektup
Luk.:	Luka İncili
Mar.:	Markos İncili
Mat.:	Matta İncili
MOK:	Makedon Ortodoks Kilisesi
MÜİFD:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
OK:	Ortodoks Kilisesi
Res. İş.:	Resüllerin İşleri
Rom.:	Romalılara Mektup
s.:	Sayfa
ss.:	Sayfalar
S.:	Sayı
Selanik.:	Selaniklilere Mektup
SOK:	Sırp Ortodoks Kilisesi
Tim.:	Timoteos'a Mektup
Tit.:	Titos'a Mektup
Y.Y.:	Yüzyıl
Yuh.:	Yuhanna İncili
DİB:	Diyanet İşleri Başkanlığı

İçindekiler

Önsöz 9
GİRİŞ 13
1. Monofizit ve Diyofizit Düşüncelerin Ortaya Çıkışı 20
2. İkonoklazm Dönemi 22
3. 11. yy'da Büyük Skizma ve Ortodoks Kiliselerin Ortaya Çıkışı 26
A. Büyük Skizma ve Nedenleri 26
B. Ortodoksluk Bünyesinde Çeşitli Kiliselerin Ortaya Çıkışı 28
C. Balkanlar'da Ortodoks Kiliseleri 29
a. Sırp Ortodoks Kilisesi 29
b. Romen Ortodoks Kilisesi 31
c. Bulgar Ortodoks Kilisesi 32
d. Yunan Ortodoks Kilisesi 33
e. Makedon Ortodoks Kilisesi 34

ARNAVUT OTOSEFAL ORTODOKS KİLİSESİ (AOOK) TARİHİ 37
1. Arnavutluk'ta Hristiyanlığın Yayılışı 37

2. Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin Otosefalliği
İçin Arnavutluk'un Dışında Yapılan Faaliyetler 46
A. Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin (AOK) Bağımsızlığı
İçin Arnavutluk'un Dışında Yapılan
Faaliyetlerin Nedeni 46
B. Amerika'daki AOK'nın Otosefallik İlanı
ve Diğer Devletlerdeki Durumu 54
3. AOK'nın Bağımsızlığı İçin Arnavutluk'ta
Gösterilen Çabalar 59
A. AOK'nın Otosefalliği İçin
Gerekli Ortamı Hazırlayanlar 61
B. AOK'nın Bağımsızlığı İçin Berat'ta
Yapılan I. Kongre 62
C. Korça'daki II. Kongre ve AOOK'nın Tanınması 70
D. AOOK'nın II. Dünya Savaşı'ndan
Sonraki Durumu ve III. Kongre 76
E. Arnavutluk'ta Komünizmin Çöküşüyle Dinsel
Hayata Özgürlük Ortamının Yeniden Oluşumu 82
F. AOOK'nın Yeniden Yapılanması ve Faaliyetleri 83
G. Anastas Yenulatos: 1990 Sonrası AOOK'nın
Başına Geçen İlk Başpiskopos 84
I. Elbasan'daki AOOK 92
II. Makedonya'daki Arnavut Ortodokslar 94
4. AOOK'nın Faaliyetleri ve Gelişimi 97
A. Dinî Okullar 97
B. Diğer Faaliyetleri 100
C. AOOK'nın Yayınları 102

AOOK'NIN İNANCI 105
1. AOOK'nın İnanç Esasları 105
2. AOOK'nın İnanç Esaslarının Kaynakları 105
A. Kutsal Kitaplar 105

B. Kutsal Gelenek 106
C. Kilise Babaları 107
D. Kutsal Sinodlar 107
E. AOOK Sanatı 109
3. AOOK'nın İnanç Esasları 109
A. Teslis *(Triniteti)* 109
a. Baba Olan Tanrı'ya İnanç *(Ati)* 112
b. İsa Mesih *(Jisu Krishti)* 115
c. Kutsal Ruh *(Shpirti i Shenjtë)* 118
B. Tanrıdoğuran Meryem *(Theotokos)* 121
C. Kurtuluş *(Sotereoloji)* ve Asli Günah İnancı 122
D. Ahir Zaman ve Ahiret *(Eskatoloji)* 124
E. Kilise *(Kisha)* Kurumu 127

LİTURJİ (İBADET SİSTEMLERİ) VE
TEMEL SAKRAMENTLER 131
1. Liturji 131
2. Temel Sakramentler 135
A. Vaftiz *(Pagëzim)* 137
B. Konfirmasyon *(Mirosje)* 142
C. Evharistya *(Kungata Hyjnore)* 143
D. Tövbe *(Pendim)* Sakramenti ve
Epitimiya Kurumu 146
E. Rahip Takdisi *(Mister i Priftërve)* 148
F. Evlilik *(Martesa)* 150
G. Son Yağlama *(Vajimi i Shenjtë)* 152
Sonuç 157
Literatür 163

Önsöz

Coğrafik anlamda jeostratejik bir konumda bulunan Arnavutluk'un, iki büyük dinsel gelenek olan İslam ve Hristiyanlık arasında bir sınır ve iki dinin karşılaştığı bir uç nokta olduğundan şüphe yoktur. Hristiyanlık açısından ayrı bir öneme sahip olan Arnavutluk, Doğu ile Batı Hristiyanlığının kesiştiği bir noktada olması nedeniyle, Hristiyanlığın 11. yy'da yaşadığı büyük *skizma* (bölünme) sırasında hem Ortodokslar hem de Katolikler açısından önemli fonksiyona sahip olmuştur.

Son yıllarda Türkiye ve Balkanlar da dâhil olmak üzere, dünyanın hemen her tarafında dinlerarası diyaloğa yönelik çalışmalara ağırlık verildiği bilinmektedir. Bu çerçevede, Arnavutluk gibi Müslüman çoğunlukla birlikte azımsanamayacak ölçüde Katolik ve Ortodoks cemaati de bünyesinde barındıran bir yörenin dinsel yapısı üzerinde çalışmanın dinlerin anlaşılmasına ve dinlerarası diyaloğa katkı sağlayacağı umulur. Nitekim bu çalışmanın amacı da Arnavutluk'ta şu anda azınlık konumunda olan Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin

(AOK) tarihsel gelişiminin, teolojisi ve ritüelleri açısından anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktır.

Gerek Türkiye'de gerekse Balkanlar'da AOK hakkında yeterli çalışma yapılmamıştır. Diğer taraftan uluslararası düzeyde de konuya ilişkin fazla bir çalışmadan söz edilemez. Şüphesiz ki bunda 1990'lara kadar devam eden Arnavutluk komünist rejiminin katı politikasının din karşıtı tavrının da büyük etkisi olmuştur. Günümüzde din, bütün eski komünist/sosyalist ülkelerde olduğu gibi Arnavutluk'ta da yükselen bir değerdir. Bu çerçevede, gerek çeşitli Müslüman devletler ve organizasyonların gerekse Hristiyanlık bünyesindeki, özellikle Katolik ve Ortodoks misyoner teşkilatlarının Arnavutluk'a yönelik yoğun ilgisi dikkat çekmektedir. Bu nedenle uzun yıllar Yunanistan'ın Helenizm polikasının Arnavutluk'taki uzantısı olarak görülen AOK'nın bilinip araştırılması ayrı bir önem kazanmaktadır.

Bu araştırmamızda gerek ilgili literatür taraması yöntemi, gerekse AOK'yla temas kurarak yerinde gözlem ve diyalog metodu kullanılmıştır. Bu çerçevede Makedonya'nın başkenti Üsküp'te bulunan *Bogosloviya*'nın (Ortodoks İlahiyat Fakültesi) kütüphanesi ve *Gradska i Universitetska Biblioteka* (Şehir ve Üniversite Kütüphanesi) ile Arnavutluk'un başkenti Tiran'da bulunan *Biblioteka Kombetare* (Millî Kütüphane) ve Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi'nin (AOOK) yayımladığı gazete ve kitaplardan yoğun şekilde yararlanılmıştır. Ayrıca, Arnavutluk'ta bulunan AOOK Başpiskoposu Anastas Yenulatos'un hem taraftar hem de muhalifleriyle doğrudan görüşme yoluyla bilgi toplama ya da bazı ulaşılan bilgilerin mütalaa edilmesi yoluna gidilmiştir.

Elinizdeki bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü oluşturan Giriş'te Hristiyanlıktaki itizal ve skizma

hareketleriyle ilgili kısa bir giriş yapıldıktan sonra ikinci bölümde konunun özünü oluşturan AOOK'nın tarihi ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde AOOK'nın inanç esasları, dördüncü bölümde ise liturji ve temel sakramentleri incelenmektedir.

Doç. Dr. Qani NESİMİ
Tetova Devlet Üniversitesi
Makedonya- 2010

Giriş

Geleneksel olarak Hristiyanlığın MS 1. yy'da İsa (*Jisu*) ile başladığı düşünülür. Hristiyanlığa göre İsa[1], Yahudi bir ailenin mensubu olan bakire Meryem (*Maria*) vasıtasıyla dünyaya gelen ve bütün insanları asli günahtan[2] kurtarmak ama-

[1] Arnavut Katolik Hristiyanlar genel olarak İsa (a.s.) için *Jezus* kelimesini, Arnavut Ortodoks Hristiyanlar ise *Jisu* kelimesini kullanmaktadırlar. Biz de, çalışmamızda onların adlandırmalarına sadık olmak için *Jisu*'i kullanacağız. Sadece İslam dini söz konusu olduğunda farklılığını ortaya koymak için *Isa* kelimesini tercih ettik. (Bkz. Ekrem Murtezai, *Fjalor i feve*, Priştina: Rilindja 2000, s. 162-164; Halit Muharremi, *Fjalori i Teologjisë*, Tiran, 2006, s. 143-145).

[2] Ortodoks Hristiyan literatürüne göre *suç* kelimesi "nişana tutturmamak", "yapılmak istenen işi beceememek", "varılmak istenen yere varamamak" anlamlarına gelmektedir. İnsanın örnek olacak biri olarak ya da Tanrı ile kutsal hayat yaşayacak teşebbüslerinin boşuna gitmesi, başka bir ifadeyle onun "*düşmesi*" (*rënia*) anlamına geliyor. Ortodoks geleneğine göre insanın düşmesi, Tanrı'nın buyruğuna karşı gelerek "*iyiyi ve kötüyü bilme ağacının meyvesinden*" yemesi sonucunda vuku bulmuştur. O, aynı zamanda, Tanrı'ya karşı saygılı olmamayı göstermektedir. Kutsal Kitap'ta

cıyla çarmıhta kendi yaşamını feda eden ve üç gün sonra yeniden dirilerek ilâhî âleme yükselen "Oğul" (*Bir*) İsa Mesih (*Jisu Krisht*)'tir. İsa, hayatta olduğu sürece misyonunu kendisi devam ettirmiştir; daha sonra ise havarileri, özellikle Pavlus[3], Kutsal Ruh'un (*Shpirti i Shenjtë*) esini ve İsa'nın yönlendirmesiyle misyon faaliyetlerine devam etmişlerdir (Matta, 28:19-20).[4]

Ancak yapılan çeşitli araştırmalarda, Hristiyanlık teriminin İsa sonrası dönemlerde ortaya çıktığı ve İsa'nın Hristiyanlıkla bir ilgisinin olmadığı ifade edilmektedir. Buna göre, İsa'nın yaşamı esnasında İsa ve taraftarları, aralarında yaşadıkları Yahudi toplumunca, önce Nasuraizm akımı içerisinde değerlendirilerek "Nasuralar" olarak adlandırılmışlardır. İsa sonrası dönemde, İsa taraftarları için önce "Yasuanlar" (İseviler) ismi kullanılmış daha sonra ise Antakya çevresindeki He-

ise *suç*, fenalık, şeytan, ıstırap ve ölüm anlamlarına gelmektedir. "*Bunun için, nasıl günah bir adam vasıtasıyla ve ölüm günah vasıtasıyla dünyaya girdiyse, böylece ölüm de bütün insanlara geçti; çünkü hepsi günah işlediler*" (Romalılar 5:12). "*Böylece Tanrı, halkı kurtarmak üzere kendisini feda edecek Kurtarıcı'yı, yaratılışın Tanrı'sı, yani İsa Mesih'i gönderdi*" (Luka, 55, 73). Thomas Aquinas'a göre, insanlara intikal eden günah, Adem'i taklit etmek suretiyle onun günahına benzer bir günahı işlemek suretiyle geçmez. Asli günah her doğana zorunlu olarak intikal eder. Bu yüzden, İsa'dan önce bütün insanlar günahkâr olarak sayılmışlar. Fakat İsa'nın çarmıha gerilmesiyle günah ortadan kaldırılıp insanlar kurtarılmıştır. (Thomas Hopko, *Besimi Orthodhoks-Doktrina*, c. 1, Tiran: KOASH, 1997, ss. 87-90; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi, 1998, s. 44).

3 August Franzen, *Pregled Povijesti Crkve*, Zagreb: Krşçanska Sadaşnjost 1983, ss. 22-25; Sm. K. Svetanova, *İstorija na Hristijanskata Pravoslavna Crıkva*, D.V. Mançovı 1895, ss. 1-2; P. Malicki, *Istorija Hrişçanske Crkveprvi deo*, Beograd: Davidoviç, 1933, ss. 19-20.

4 İncil'den alıntıları yaparken İncil'in şu baskısına dayandım: "*İncil (Sevindirici Haber)*", İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1996.

lenist cemaate "Hristiyanlar" (Mesihîler) adı verilmiştir. Luka, havarilerin ilk kez Antakya'da Hristiyan olarak adlandırıldıklarını belirtmektedir (Resullerin İşleri 11:26). Nasura, İsa (*Jesus*) ve Mesih (*Christ*)'den oluşan bu üç terim daha sonraları çeşitli kanonik ve apokrif Yeni Ahit metinlerinde İsa'yı formüle eden "İsa-Mesih" ve "Yessaus-Nazaraus-Yessadekaus" gibi tanımlarla ifade edilmiştir.[5]

İsa'nın ölümü sonrası, cemaatin liderliğini Yakup üstlendi. İsa'nın kardeşi olarak kabul edilen Yakup'un liderliğindeki bu cemaat (Kudüs cemaati), sonraki dönemlerde, Pavlus'u izleyen Antakya merkezli Helenist cemaat tarafından "Yahudi-Hristiyanlar" olarak adlandırıldı. Ayrıca bunlara "Ebionitler" adı da verildi. Bunlar Yahudi şeriatına saygı gösteriyor ve İsa'nın tebliğini kabul ediyorlardı. Böylece, bir tarafta Yakup'un başkanlığı altında bulunan ilk Kudüs cemaati, diğer tarafta ise Şam vizyonuyla Helenik İsa cemaatine katılan Pavlus'un başını çektiği Hristiyan cemaat olmak üzere kendi hareketlerini İsa'ya atfeden iki ayrı cemaat teşekkül etmiş oldu. Aslen Tarsuslu olan Pavlus, Yahudi Ferisi hareketi içerisinde eğitilmiş, Helenizm ve sır dinleriyle yoğun etkileşim içerisinde olan bir çevrede yetişmiş bir diyaspora Yahudi'siydi. Şam vizyonu sonrası dönemde Antakya merkezli olarak Anadolu, Ege adaları ve Yunanistan'da yoğun misyon faaliyetlerinde bulunan Pavlus, Hristiyan doktrininin kurucusu oldu.[6]

İki grup arasında en çok tartışılan konular içinde sünnet olma ve şeriat uygulamaları ile ilgili konular da bulunmak-

5 Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun: Etüt, 1998, ss. 97-98.

6 Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihî Bir Bakış", *AÜİFD*, c. 27, 1984, ss. 123-124; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Erzurum: Otağ 1982, ss. 216-219.

taydı.[7] Luka'nın ifadesine göre[8], bu konudaki sorunları çözmek üzere Kudüs'te bir toplantı düzenlendi. Yalnızca birkaç kişinin katılımıyla yaklaşık MS 50 civarında yapılan bu toplantı (konsil), "Havariler Konsili" olarak da bilinmektedir. Hristiyanlık tarihinde ilk konsil olarak değerlendirilen bu toplantıda, bazı konularda Gentilelere[9] serbestlik tanınması yönünde kararlar alındı.[10]

Pavluscularca Yahudi-Hristiyan olarak adlandırılan Kudüs cemaati bir taraftan Yahudilerin bir taraftan da ilerleyen dönemde Hristiyanların baskı ve takibatı nedeniyle varlığını fazla devam ettiremedi. Bazı araştırıcılar, Selman-ı Farisi'nin hocasının da bir Ebionit olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Bu durumda Ebionitlerin varlığını 5-6. yüzyıllara kadar sürdürdüğü söylenebilir.[11]

Pavlus'un öncülüğünü yaptığı Antakya merkezli Helenist İsa cemaati ise varlığını devam ettirmiştir. Pavlus; Helenizm, sır dinleri, Gnostisizm ve Yahudi kültürü çerçevesinde İsa'nın mesajını yorumlayarak günümüzdeki Hristiyanlığın temelini atmış; yaptığı sayısız seyahatler ve yazdığı mektuplarla Oğul İsa Mesih öğretisine dayalı Hristiyan misyonunu başarıyla ifa etmiştir.[12] Dolayısıyla Pavlus, başka kültürlerden ve devrin dinlerinden Hristiyanlığa birçok şey ilave etmekle Hristiyanlığın safiyetini bozmuştur. Hristiyanlıkta çok

7 Sarıkçıoğlu, *age*, s. 217.

8 Res. İşl., 15:4-5.

9 Kitab-ı Mukaddes'te Yahudi olmayanlar için kullanılan genel bir terim.

10 Aydın, *age*, s. 124.

11 Sarıkçıoğlu, *age*, s. 222.

12 Aydın, agm, s. 125; Abdulkadir Şeybetü'l-Hamd, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, (çev. O. Cilacı), İstanbul: Beyan 1995, s. 58.

önemli bir yer tutan Tanrı Saltanatı-Allah melekûtu-Mesih meselesini işlemiş; İsa'nın, eski medeniyetlerde kurban edilen insanlar gibi, insanlığın işlediği günahların kefaretini ödeme fedakârlığında bulunduğu fikrini büyük çapta yaymıştır. Aziz Pavlus, Oziris gibi, İsa'nın da tekrar dirilmek ve insanlara ölümsüzlük vermek üzere ölen bir Tanrı olduğu fikrini propaganda etmiştir. Çok geçmeden her tarafta dağılan Hristiyan cemaati, Tanrı İsa ile insanların babası olan Tanrı arasındaki akrabalık, yani karışık ilahiyat konusundaki kavgalarıyla tam bir nifaka düşmüştür.[13]

İlk zamanlarda Hristiyanlık, gerek Yahudilik ve gerekse Roma'nın imparatorluk kültü ile çakışması nedeniyle birtakım zorluklar yaşadı. Hristiyanlar takibat altına alındılar ve zaman zaman onlara karşı bazı olumsuz kampanyalar yürütüldü. Nitekim Tertullian gibi çeşitli kilise babaları eserlerinde, yapılan bu zulümlere dikkat çekmişlerdir. Hristiyanlara karşı tavırlar, MS 313 yılında Konstantin ile Lecinius arasında yapılan ve "Milan Fermanı" olarak bilinen bir anlaşma ile resmen ortadan kaldırılmıştır. Bu ferman ile Hristiyan kiliseleri tanınmış ve tüm dinlere eşit muamele edilmesi yönünde karar alınmıştır. Böylece Hristiyanlara yapılan kötü muamelelerin devam etmesi şöyle dursun, fermanla Hristiyanlığın Roma'nın resmî dini olması yönünde önemli bir adım atılmıştır.[14]

13 Mehmet Aydın, a.g.e., s. 125; Abdulkadir Şeybetü'l-Hamd, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, İstanbul 1995, s. 58.

14 M. E. Marty, "Hrişçanstvo", *Enciklopedija Zivih Religija*, Belgrad: Nolit 1981, s. 264; Mircea Eliade ve Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Istanbul: İnsan Yayınları 1997, s. 123; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi 1998, s. 262; Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1991, s. 208.

Bu siyasal gelişmelerin yanı sıra Hristiyanlık tarihinde, erken dönemlerden itibaren birçok teolojik gelişme de yaşanmıştır. Bunlardan biri Arius'un "benzer-cevher" teorisiydi. Antakya İlahiyat Okulu'nda kuvvetli bir ilahiyat tahsili yapmış bulunan Rahip Arius, teslis ile ilgili vaaz eden Patrik Alexander'in savunduğu "teslisin birliği" görüşüne karşın, Baba ile Oğul arasındaki "tefriki" vurgulayarak Baba'nın olduğu bir zamanda Oğlu'nun mevcut olmadığını; sonradan yaratıldığını, yani mahluk olduğunu söyledi.[15] Arius faaliyetlerini hızlandı, gittikçe taraftarları çoğaldı ve daha sonra "iman takririamentü" hazırlayarak gönderdiği piskoposların birçoğundan bu konuyla ilgili destek aldı. Karşı grubun baskısıyla Patrik Alexander, İskenderiye'de topladığı bir ruhani meclisinden (318 veya 320) sonuç alamayınca ve Arius'un görüşlerinin Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır ve Libya'da birçok ruhani tarafından desteklendiğini görünce 320 yılında (321 veya 323) İskenderiye'de toplandığı bir sinodda Arius'u aforoz ederek kiliseden ihraç etti. Patriğin bu hareketi taraflar arasındaki çekişmeyi daha da hızlandırdı.[16] Konunun çözümlenebilmesi amacıyla İmparator Konstantin devreye girdi ve 325 yılında İznik'te yapılacak olan bir konsilde sorunu görüşmek üzere taraflar toplantıya çağrıldılar. İznik Konsili'nde karşı karşıya gelen iki görüş, Arius'un "benzer-cevher" *(Homoiousios)* teorisiyle Athanasius'un "aynı-cevher" *(Homoousion)* teorisiydi. Sonuçta İmparator Konstantin'in de taraf olduğu Athanasius'un "aynı-cevher" teorisi kabul edilip Arius'un "benzer-cevher" teorisi reddedildi ve Arius, taraftarlarıyla birlikte aforoz

15 Mehmet Çelik, *Ortadoğu Mozaiği, Süryaniler-Nasturiler*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Merkezi 1996, ss. 40-41.

16 Çelik, *age*, s. 41.

edildi.[17] Fakat Arianizm bitmedi. Aksine, özellikle Arius dâhil bütün sürgünlerin affa uğrayıp bölgelerine geri dönmeleriyle Arianizm akımı yeniden canlanmaya başladı. Bundan sonra Kristolojik tartışmaların daha da sertleştiğini gören İmparator Theodosius, imparatorluğunu bu hengameden kurtarmak için ve ülkede dinî birliği sağlamak için tahta geçer geçmez (380), bütün Ariusculari sürgün etmekle yetinmeyip İznik Amentüsü'ne muhalif olan bütün Hristiyanlara karşı 380 yılında bir ferman yayınladı. Theodosius'un yayınladığı bu fermanla, bunların (İznik Amentüsü'ne karşı olanlar) Hristiyan adını kullanamayacaklarını, dinî toplantı ve ayin icra edemeyeceklerini, bütün medeni haklardan yoksun olduklarını, hatta veraset hakkını dahi haiz olmadıklarını ilan etti.[18]

Bunun dışında İmparator Büyük Theodosius (379-395), imparatorluğun doğu kısmının tüm piskoposlarını bir konsilde toplamayı, bu konsilde Arius ve taraftarlarını, yani ilk defa ortaya çıkan Kutsal Ruh'un tanrısal tabiatını kabul etmeyen yeni itizalin mensuplarını mahkûm ederek kilisenin zaferini göstermeye karar vermiştir. Böylece, I. İstanbul Konsili (381) olarak bilinen bu konsilde hem Arius'un İsa şahsıyla ilgili görüşü hem de Macedoine'nin Kutsal Ruh ile ilgili görüşü reddedilip İznik *Credo*'suna (Amentüsü'ne) Kutsal Ruh'un tanrısal tabiatını belirten ifadeler konulmuştur.[19]

17 Francis Dvornik, *Konsiller.Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev. M. Aydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu 1990, ss. 5-7; Gündüz, *age*, s. 201.

18 Çelik, *age*, s. 43.

19 Mehmet Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları: 1991, s. 15.

1. Monofizit ve Diyofizit Düşüncelerin Ortaya Çıkışı[20]

Arius ve Arianizme karşı yürütülen bu operasyon sonrası Hristiyanlık tarihinde yaşanan bir diğer önemli olay, Monofizit-Diyofizit tartışmasıdır. Cyrill ve onu izleyen İskenderiye Kilisesi, İsa'nın şahsında sadece ilahî bir tabiatın bulunduğunu ve dolayısıyla ondaki insani tabiatın ilahî tabiat içerisinde yok olduğunu ileri süren Kristolojik doktrini *(Monofizitizm)* savundular.[21]

Monofizitlerin bu tek ilkeci Kristolojik bakış açılarına karşın Diyofizitler, İsa'nın şahsı ile ilgili iki ilkeciliği *(Diyofizitizm)* benimsediler. Bu çerçevede Antakya ekolü ve bu ekolün görüşlerini benimseyen İstanbul Piskoposu Nestorius, İsa'nın şahsında birbirinden ayrılmaz ancak aynı zamanda birbiriyle birleşmez ve karışmaz iki ayrı ilahî ve insani tabiatın var olduğunu ilan etti.[22]

Bunun dışında, Meryem'e Tanrı Anası *(Theotokos)* diyen İskenderiye Kilisesi ve Suriye ile Mısır keşişlerine karşın, İstanbul Patriği Nestorius ile beraber İstanbul'a gelen keşiş Anastas bir ayin esnasında kilise kürsüsüne çıkarak şunları söyledi: "Kimse Meryem'e Tanrı Anası demesin. Çünkü Meryem de bir insandır. Ve netice itibarıyla onun doğurduğu da bir beşerden başka bir şey değildir. Tanrı doğmamış ve doğ-

20 Hristiyan doktrinin özü olan Tanrı'nın bedenleşmesi (*hipostaz*)'nin ezeliliği ve realitesi sonucu olarak iki düşünce ortaya atılmıştır: *Adopsianizm* ve *modalizm*. Birincisine göre İsa insan sayılır. İkincisine göre ise, Tek Tanrı'nın vahyinin şekli (*modus*) olarak sayılır. (Adnan Silajdzic, *İslam u Otkricu Krscanske Evrope*, Sarajevo: FIN 2003, s. 26.)

21 Gündüz, *age*, s. 266.

22 P. I. Malicki, *Istorija na Hristijanskata Cırkva-Çast Vtora*, Sofija: Sinodalno Izdaelstvo 1956, ss. 62-64; Gündüz, *age*, s. 98.

rulmamıştır. Hele hele bir beşerden doğduğunu söylemek en büyük küfürdür."[23]

Patrik Nestorius'un da kabul ettiği bu görüş Hristiyanlar arasında büyük kargaşaya sebep oldu. Bunun için Nestorius hemen mahalli bir toplantı (sinod) (429) yaparak bu ayrılığa sebebiyet verenleri kiliseden ihraç etti ve Mesih ile ilgili, yukarıda bahsettiğimiz gibi, görüşlerini ortaya attı.[24]

Nestorius'un bu görüşlerinin kısa bir zaman içerisinde ortaya çıkmasından, hatta İskenderiye Kilisesi içinde dahi taraftar bulunmasından endişelenen İskenderiye Patriği Cyrill 429'da hemen bir bildiri yayınlayarak Nestorius'un bu görüşlerini sert bir dille kınadı.[25]

Bunun dışında Cyrill, ileride Monofizitizmin amentüsünü teşkil edecek 12 maddelik bir iman takriri hazırlayıp Nestorius'a gönderdi. Nestorius, Cyrill'in bu iman takririni reddedince tartışmalar daha da şiddetlendi. Bunun üzerine zamanın imparatoru bir genel konsil toplamaya karar verdi.[26]

Arius ve Ariusçuların yol açtığı itizal hareketi sonrası karşılaşılan bu önemli sorunun çözümü için bu defa 431'de Efes'te bir konsil toplandı. Efes Konsili, İskenderiye ekolüne mensup olan Cyrill tarafından savunulan Monofizit düşünce ile İstanbul Patriği Nestorius'un savunduğu Diyofizit düşünceyi tartışma masasına yatırdı. Konsilde Cyrill'in Monofizit doktrini kabul edilip Nestorius'un Diyofizit doktrini reddedildi; Nestorius ve taraftarları aforoz edildi. MS 449 yılında yine Efes'te yeni bir

23 Çelik, *age*, s. 45.

24 Çelik, *age*, s. 45.

25 Çelik, *age*, ss. 46-47; Bertran Rasell, *Një histori e filozofisë perëndimore-filozofia katolike*, c. 2, Tiran: 2004, ss. 92-93.

26 Çelik, *age*, s. 47.

konsil toplandı ve Monofizit doktrinin pekiştirilmesi yoluna gidildi. Fakat Efes'te yapılan ve sonradan "Haydutlar Konsili" diye adlandırılan bu ikinci konsil, kilise tarafından genel (ekümenik) konsillerden biri olarak kabul edilmemektedir. Nitekim Diyofizitizme dayalı Kristolojileri nedeniyle aforoz edilerek küstürülen Doğu bölgelerini yeniden kazanmak gibi siyasal nedenlerin etkisiyle, Monofizit-Diyofizit kavgası 451 Kadıköy Konsili'nde tekrar masaya yatırıldı; ancak bu defa öncekilerden farklı olarak Diyofizitizm lehine karar alındı ve Monofizitler aforoz edildi. Monofizitizm reddedilerek İsa'nın bölünmez, birleşmez ve değişmez iki tabiatının bulunduğu kabul edildi. Bunun üzerine Monofizitizm taraftarı olan Süryaniler, Kıptiler ve Ermeniler ana cemaattan ayrıldılar.[27]

2. İkonoklazm Dönemi[28]

Hristiyanlık tarihinde önemli bir yer tutan ve yeni itizallere yol açan bir diğer husus da *ikonoklazm* (tasvir kırıcılık) dönemidir. İkonoklastik çekişmeler Bizans tarihinde yeni bir dönemin başlatıcısı olmuşlardır. Bizans (İstanbul) Kilisesi, ikonalara çok büyük saygı göstermenin ötesinde, onları Hristiyan *credo*'sunun bir parçası olarak saymaktaydı. Diğer taraftan ba-

27 Aydın, agm, s. 126; Gündüz, *age*, s. 266; Dvornik, *age*, s. 13; Mehmet Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, s. 17.

28 Bu zaman, Allah'ın gönderdiği son peygamber Muhammed (a.s.)'in zamanına denk gelir. Kendisi peygamberler zincirinin son halkasıdır. Kur'an'ı Kerim'de Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: "*Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakup'a ve sıpt (torun kabile)lere indirilene, Musa ve İsa'ya verilene ve (diğer) peygamberlere Rableri tarafından verilene inandık, onlar arasında bir ayrım yapmayız, biz Allah'a teslim olanlarız, deyin.*" (Kur'an, *Bakara*, 136). Yani bu zamanda İslam dini ortaya çıkıp hızını almış durumdadırlar. (Muhammed Hamidullah, *MUHAMMED (a.s.)*, v.1, el-Kalem, Sarajevo, 1990, ss. 107-116).

zı Hristiyan kiliseler ise ikonaları[29] put olarak görürlerdi. Bu ikinci gruptakiler, Mesih'in yalnızca insanlığının tasvir edilmesiyle, ya Nasturilerde olduğu gibi onun bütünlüğünün bölünmekte olduğunu ya da Monofizitlerde olduğu gibi onun ikili tabiatının bozulduğunu ileri sürmekteydiler.[30]

İkonalara karşı ilk yaptırım açık bir şekilde, MS 726 yılında İmparator III. Leo'nun ikonalara karşı tavrını ilan etmesiyle başlamıştır. Bazı araştırıcılar, III. Leo'nun böyle bir karar almasının, ikonalara karşı tavırlarıyla bilinen Yahudilik ve İslam kültürünün etkisi altında kalmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir.[31]

III. Leo, bir askere imparatorluk binasının kapısı üstünde bulunan Mesih'in portresini indirmesi emrini vererek ikonalara karşı tavrını yürürlüğe koymuş; ancak Leo'nun emrini yerine getirmeye çalışan asker halk tarafından öldürülmüştür. III. Leo, bu konuda hem Papa II. Gregor'un hem de İstanbul Patriği German'ın desteğini kazanmaya çalışmaktaydı. Bu ikisinin III. Leo'ya karşı olmaları şöyle dursun, onun zamanında yaşayan meşhur ilahiyatçı Johan (Yuhannes) Damaskin'in[32] ikona-

29 İkonalar, İsa Mesih'i, Meryem'i veya herhangi bir Hristiyan azizi temsil etmek üzere yapılmış olan resimler ya da mozaik, fil dişi veya başka herhangi bir materyal üzerine işlenmiş abartmalardır.

30 Gündüz, *age*, s. 186.

31 Georg Ostrogorski, *Historia e Perandorise Bizantine*, Tiran: Dituria 1997, ss. 114-115.

32 John of Damascus (675-749) Şam'da tanınmış bir aileden doğmuş meşhur Orta Çağ Hristiyan teoloğudur. Bir müddet dönemin halifesinin yanında Hristiyan temsilcisi olarak görev yapmıştır. Ciddi bir ikona savunucusu olan John of Damascus, İslam'a karşı tutumlarıyla da çok meşhurdur. Onun en meşhur kitabı *Fount of Wisdom* (Hikmet Kaynağı). (Shih, Gyndyz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 400; Silajdziç, *İslam u Otkrice Krsçanske Evrope*, s. 37-45).

lara karşı düşmanlığının da zikredilmesi gerekir. Damaskin'e göre, ikonalar araç ve sembol olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla III. Leo, çıkardığı bir ferman ile ikonaları yasaklamıştır. Bunu reddetmeye çalışan İstanbul Patriği German hemen görevden alınıp yerine Anastas geçirilmiştir. İkonoklastik çekişmelerin Roma ile Bizans arasındaki ilişkilere de etkisi büyük olmuştur. Nitekim bu dönem, Doğu Kilisesi ile Batı Kilisesi'nin 1054 yılındaki karşılıklı aforozlaşmaları ile kesin olarak birbirlerinden ayrılmalarında önemli bir rol oynamıştır.[33]

İmparator III. Leo'dan sonra oğlu V. Konstantin tahta geçmiş ve o da babası gibi ikonalara karşı savaşı sürdürmekte kararlı davranmıştır. Fakat kısa bir müddet sonra Bizans İmparatorluğu başkomutanı olan Artavazde, devlet idaresini eline geçirmiş ve ikonalara saygıyı yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Ama bu da fazla sürmemiş; V. Konstantin'in iktidarı yeniden ele geçirmesiyle ikonoklastik çekişme dönemi tekrar başlamıştır. V. Konstantin ikonalar hususunda babası III. Leo'dan çok daha katı ve sert bir tutum sergilemiştir.[34]

İkonalara karşıtlık hususunda taviz vermez bir tutum izleyip ikonalara yapılan saygıyı putçuluk olarak kabul eden V. Konstantin, ikonoklazm dönemini doruk noktasına çıkarmanın yanı sıra, ikonalara karşı kararlar alınması amacıyla yeni bir konsil toplanması için hazırlıklara başlamıştır. Nitekim 754 Şubat'ında İstanbul'un Anadolu yakasında, Hieria Konsili yapılmıştır. İkonalara karşı bir dizi karar alınan bu konsile ne papa ne de patrik iştirak etmiştir.[35]

33 Ostrogorski, *age*, ss. 115-116.

34 Ostrogorski, *age*, ss. 116-117.

35 Ostrogorski, *age*, s. 121; Gündüz, *age*, s. 186.

V. Konstantin'den sonra tahta geçen IV. Leo (775-780) ikonalar konusunda yeni bir dönemin başlamasına yol açmıştır. Bu dönem, ikonalara düşmanlığı ön plana çıkaran V. Konstantin döneminden, ikonalara saygılı olan İmparatoriçe İrene dönemine bir geçiş anlamına gelmektedir. Ancak ikonalarla ilgili tartışmalar bir türlü bitmek bilmemiştir. Nitekim ikonalar ile ilgili başka konsiller de yapılmıştır. Örneğin, Hristiyanlık tarihindeki ekümenik konsillerden sayılan II. İznik Konsili (787), ikonalarla ilgili çekişmelerin çözümü olarak organize edilmiştir. Bu çerçevede Patrik Tarase'nin desteği ve Papa I. Hadrien'in rızası ile İmparatoriçe İrene, İstanbul'da 786'da bir konsil yapmaya çalışmış fakat bu konsil, tasvir kıranlar tarafından dağıtılmıştır. Bunun üzerine imparatoriçe, konsili bir yıl sonra (787) İznik'e nakletmiştir. Sekiz oturum sonunda imparatorluğun Batı bölgelerinden gelen 350 piskopos, ikonoklast konsillerin kararlarını mahkûm etmiş, tasvirler kültünde yüceltilen resimlerin, tasvir ettiği şahıslar olduğunu ilan etmiş ve ibadete layık olanın yalnız Tanrı olduğunu belirtmiştir.

Yedinci genel konsil olarak bilinen II. İznik Konsili kararları papa tarafından geç da olsa onaylanmış ve Doğu da bu kararları tasvip etmiştir. Ancak Batı bu konsili çok sonra tanımıştı.[36]

Almanya, Fransa, İspanya'nın bir kısmını içine alan imparatorluğun kurucusu Charlemagne, kendisinin ve piskoposlarının iştirak etmediği bir konsilin kararlarını kabul etmemiştir. Ayrıca çok kötü bir rastlantı sonucu konsil kararlarının yanlış bir tercümesi, piskoposların tasvirlere tapınmaktan bahsettiklerini telkin ediyordu.[37] Papa ise 787'de yapılan konsilini sa-

36 Aydın, *Hristiyan Genel Konsili ve II. Vatikan*, s. 23.

37 Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi: İznik'ten II Vatikan'a*, (çev. M. Aydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, ss. 24-25.

vunmuştur. Neticede, kilise hiyerarşisine karşı tedbir almaktan çekinen kral, 794'teki Frankfurt Konsili'nde 787'deki konsilin kararlarını reddetmiştir. Böylece 9. yy'da bu konsilin kararlarının iyi bir tercümesi ortaya çıkıncaya kadar Batı'nın, 787 Konsili ile alakalı müphem durumu devam etmiştir.[38]

Böylelikle ikonoklastik çekişme dönemi sona ermiş görünse de bir müddet sonra yeniden bu sorun ortaya çıkmıştır. Nitekim ikinci ikonoklastik çekişme V. Leo zamanında 814'te yaşanmıştır. Leo, kiliselerden ve halka açık binalardan ikonaları kaldırmıştır. Bu kararı, ona karşı çıkanlara yönelik birçok cezalandırmalar da izlemiştir. İmparator Thephilus'un 842 yılındaki ölümüne kadar aynı durum devam etmiştir. Nihayet onun dul eşi Theodora, 843'te Methodius'u patrik olarak seçtirmiş ve Lent'teki[39] ilk pazar günü ikonalar anısına bir bayram düzenlemiştir. Bu bayram, o günden beri Ortodoks Kilisesi'nde "Ortodoksluk Bayramı" olarak kutlanmaktadır.[40]

3. 11. yy'da Büyük Skizma ve Ortodoks Kiliselerin Ortaya Çıkışı

A. Büyük Skizma ve Nedenleri

4. ve 6-8. yy'larda devam eden kilise içi ayrılıklar 11. asırda doruk noktasına gelmiştir. Yani 1054 yılında, Hristiyanlık tarihinde "Büyük Skizma" olarak bilinen ayrılık hareketiyle Hristiyanlığın ana gövdesi bu defa Katoliklik ve Ortodoksluk

38 Dvornik, *age*, s. 25.

39 Lent: İlk üç yüzyılda iki üç günü aşmayan daha sonra 40 günlük oruç hâline gelen Hristiyanlıkta *Easter* (Paskalya) kutlaması öncesi yapılan oruçtur (Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 234).

40 Gündüz, *age*, s. 186.

şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bu, basit bir ayrılık olmayıp kiliselerin birbirini aforoz ettikleri bir karşıtlık meydana getirmiştir. Bu ayrılık, Kardinal Humbert'in İstanbul Patriği Mechael Cerularias'ı ve İstanbul Kilisesi'ni, Michael'in de Roma Kilisesi'ni karşılıklı olarak aforoz etmesiyle başlamıştır. Oldukça büyük bir ayrılma olmakla beraber bu bölünme, kilise içi çekişme ve ayrılıkların sonu/sonuncusu olmamıştır. Nitekim 16. yy'da ortaya çıkan Protestan Hareket, kilise içi çatışma/ayrışmaların sürdüğü gerçeğini kanıtlamaktadır.[41]

Hristiyanlığın ana gövdesinin Roma ve İstanbul arasında ikiye ayrılmasının en önemli nedeni, Roma İmparatorluğu'nun 4. yy'da, Doğu ve Batı şeklinde ikiye ayrılmasını izleyen dönemde Doğu İmparatorluğu olarak bilinen Bizans ile Roma İmparatorluğu'nun batı kanadı arasındaki siyasal çekişmelerdir. Batı Roma İmparatorluğu'nun 476'da yıkılışının ardından, Batı'da nüfuzunu hızla arttıran ve bir güç hâline gelen Roma Kilisesi'nin kendi lehine yorumladığı çeşitli üstün olma gerekçelerini de kullanarak Bizans İmparatorluğu bünyesindeki Hristiyan halklar üzerinde etkin olmaya çalışması, Bizans'ın merkezi olan İstanbul'daki kiliseyi harekete geçirdi. Böylelikle Roma Kilisesi ile İstanbul Kilisesi arasında ciddi bir siyasal çekişme baş gösterdi. 9. yy'da bu çekişme had safhaya ulaştı ve siyasal rekabetin ötesinde ciddi teolojik ihtilaflar da çekişmenin iyice büyümesinde önemli rol oynadı.[42]

Roma Kilisesi'nin üstünlüğünü kabul etmeyip papanın otoritesine karşı çıkan Ortodoks Kilisesi, ayrıca Roma'nın Kutsal Ruh ile ilgili *filioque* (ve Oğul'dan da) düşüncesini reddederek Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem Oğul'dan çıktığını ka-

41 Gündüz, *age*, s. 334; Aydın, agm, s. 127.

42 Gündüz, *age*, s. 294.

bul etmedi.[43] Yukarıda üzerinde durduğumuz ikonalar konusundaki tartışmalar da Roma Kilisesi ve İstanbul Kilisesi arasındaki ayrılığın önemli bir nedenini oluşturdu. Bütün bu ayrılıklar ve 1054'te gerçekleşen karşılıklı aforozlaşma neticesinde Roma Kilisesi "evrensel birlik" taraftarı olduğu gerekçesiyle kendisini Katolik diye adlandırırken, İstanbul Kilisesi "asli öğretilere bağlı kalanlar" oldukları iddiasıyla Ortodoks adını aldı. Evharist için hazırlanan Ortodokslar, ekmeğe maya ve şaraba su katarlar.[44]

B. Ortodoksluk Bünyesinde Çeşitli Kiliselerin Ortaya Çıkışı

Katolik-Ortodoks şeklindeki bölünmeden sonra Doğu Kilisesi'nin merkezi olarak İstanbul Kilisesi, Batı Kilisesi'nin merkezi olarak da Roma Kilisesi kabul edildi.

İlerleyen süreçte Ortodoks Kilisesi bünyesinde çeşitli patrikhaneler ve yerel patrikhaneliğe bağlı millî, bağımsız ve özerk kiliseler ortaya çıktı. Tarihî patrikhaneler olarak Fener, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patrikhaneleri sayılabilir. Millî patriklikler ise Moskova, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan Patriklikleri'dir. Otosefal (bağımsız) kiliseler arasında ise Arnavutluk, Yunanistan, Kıbrıs, Polonya, Gürcistan, Çekya ve Slovakya kiliseleri bulunmaktadır.[45] Özerk (yarı bağımsız) kilise ise Finlandiya Kilisesi'dir.[46]

[43] Mehmet Katar, Ortodoksluk, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (ed. Şinasi Gündüz), İstanbul: DİB, 2007, s. 115.

[44] Gündüz, *age*, ss. 294-295; Süreyya Şahin, "Doğu-Batı Kiliseleri, Ayrılmaları ve Sebepleri", *MÜİFD*, S. 4, İstanbul, 1986, ss. 327-329.

[45] Çekya ve Slovakya'daki kiliseler otosefalliklerini son zamanlarda kazanmışlardır. bkz., *Ngjallja*, Şubat 1999, s. 12.

[46] Yorgo Benlisoy ve Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara: Ayraç, 1996, ss. 9-18.

Tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan yukarıda isimlerini saydığımız Ortodoks kiliseler, aralarında bazı farklılıklar olsa da, inanç konusunda Fener Patrikhanesi'ne bağlıdırlar. Bunların dışında ayrıca, bağımsızlığını ilan etmiş fakat resmiyette bağımsızlığı henüz kabul edilmemiş Ortodoks kiliseler de bulunmaktadır. Buna Makedon Ortodoks Kilisesi'ni örnek olarak verebiliriz. Bu kilise, Sırp Ortodoks Kilisesi'nden ayrılıp Fener Patrikhanesi'nden alacağı *tomos*[47] ile bağımsızlığını ilan edecektir.[48]

C. Balkanlar'da Ortodoks Kiliseleri

Balkanlar'da Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine tabi olarak gelişen kiliseler arasında araştırma konusunu oluşturan Arnavut Ortodoks Kilisesi (AOK) dışında Sırp Ortodoks Kilisesi, Romen Ortodoks Kilisesi, Bulgar Ortodoks Kilisesi, Yunan Ortodoks Kilisesi ve Makedon Ortodoks Kilisesi sayılabilir. AOK'nın kuruluşu ve tarihsel gelişimine geçmeden Balkanlar'daki bu kiliselerin tarihsel gelişimi üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

a. Sırp Ortodoks Kilisesi

Balkanlar'a 4. ve 6. yy'da yerleşen Slavlar Hristiyanlıkla 9. yy'da tanışmışlardır. Slavlara dâhil olan Sırpların Selanikli Kiril ve Metodi'nin çabaları sonucu Hristiyanlıkla tanıştıkları ifade edilir. Dolayısıyla Sırp Kilisesi'nin Kiril ve Metodi[49] tarafın-

47 Fener Patrikhanesi tarafından, Ortodoksluk bünyesinde ortaya çıkan yeni millî Ortodoks kiliselere verilen uzlaşma kararına *tomos* denilir.

48 Done Ilievski, *Smislata Na Nekoi Otpori Protiv Avtokefalnosta Na Makedonskata Pravoslavna Crkva*, Üsküp: Institut za Nacionalna Istorija, 1970, ss. 13-15.

49 bkz., Jovan Takovski, Periodot na Svetite BraŒa Kiril Ë Metodij, *Religiite i Religiskite Aspekti na Materija;lnata Ë Duhovnata Kultura na Po¯vata na Republika Makedonija*, âÌË„‡ 4, Üsküp, 1996, ss. 51-56.

dan 867-886 yılları arasında kurulmuş olduğu ileri sürülür.[50] Sırp Kilisesi, 9. yy'da Ohrid şehrinde Kiril ve Metodi'nin öğrencisi olan Kliment Ohridski (Ohridli Kliment) tarafından kurulan Ohrid Başpiskoposluğu'na bağlı olarak uzun süre faaliyet göstermiştir. Sırp Kilisesi'nin bağımsız olma yönündeki ilk adımı 13. yy'da atılmıştır. Raşka'da papazlık görevini devam eden Sırp Papaz Nemanya tarafından başlatılan otosefallik/bağımsızlık çabaları daha sonra oğlu Sava tarafından sürdürülmüştür. O zamanki Ohrid Başpiskoposu olan Homatiyan'ın, ona gelen imtiyaz ve gelirinden dolayı Sırp Ortodoks Kilisesi'ne bağımsızlık vermeyeceğini bildiği için ve diğer tarafta, Ohrid Başpiskopoluğu başta olmak üzere Epir'i, Tesaliya'yı ve Makedonya'yı da içine alan Epir Krallığı ile İznik Kralı Teodor Laskaris arasında Bizans idaresinin kimin eline geçeceği hususunda yapılan tartışmalardan haberdar olan Sava, 1219 yılında Sırp Kilisesi'nin otosefalliğini Ohrid Başpiskoposluğu'ndan veya onun bağlı olduğu İstanbul Kilisesi'nden değil, İznik Patriği'nden isteyip kazanmıştır.[51]

14.-18. yy'lar arasında Sırp Kilisesi çeşitli piskoposluklara bağlı olarak faaliyetini sürdürmüştür. 14. yy'da Sırplar tarafından İpek şehrinde kurulan İpek Başpiskoposluğu, Fatih'in İstanbul'u fethi sonrası (1453-1466 yıllarında) kapatılmış ve Sırplar yeniden Ohrid Başpiskoposluğu'na bağlanmışlardır. 1557 yılında İpek Patrikliği, Sokullu Mehmet Paşa tarafından kurulmuş ve patrik olarak da onun kardeşi Makarios atanmıştır. 1766'da ise Sultan III. Mustafa'nın çıkardığı bir fermanla İpek Patrikliği kapatılıp Sırp Kilisesi bu defa İstan-

50 Slavko Dimevski, *Borbata za Aftokefalanosta na Pravoslavnite Crkvi vo Evropa Sozdadeni na XX vek*, Üsküp, 1979, ss. 9-10; Benlisoy ve Macar, *age* s. 12.

51 Dimevski, *age*, s. 11.

bul Patrikhanesi'ne bağlanmıştır. Hemen ertesi yıl 1767 Ohrid Patrikliği de kapatılmıştır.[52]

Sırp Kilisesi ancak 1831'de özerk/otonom, 1879'da ise yeniden otosefal olma niteliğini kazanmıştır.[53] Sırp Kilisesi, 30 Ağustos 1920'de Sremski Karlovci'de Sırp Kralı I. Alexander'in de katıldığı bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda Sırp Ortodoks Kilisesi Kutsal Sinodu, Sırp Patrikliği'nin kabul edildiğine dair karar almıştır. 30 Ekim'de ise patrik olarak Sırp metropoliti olan Dimitriye seçilmiştir. Dolayısıyla 24 Kasım 1931'de Sırp Ortodoks Kilisesi'nin anayasası da kurulmuştur.[54]

b. Romen Ortodoks Kilisesi

Bugünkü Romanya topraklarında yaşamış en eski kutsal kişiler arasında Got asıllı olup Buzanlı olan Aziz Sava (ö. 372), işkence çektirilmiş Niculicelalı olan dört kişi (ö. 372), 4. yy'da yaşayan Got piskoposları Teofil ve Ulfila, bunun dışında Dobrudze'den Aziz Jovan Kasijan (Yovan Kasiyan) ve Dionisije Mali (Dionisiye Mali) zikredilebilir. Hristiyanlık Romanya'ya (4. yy'da) Yunanlı misyonerler tarafından Doğu taraftan gelmiştir. İlerleyen dönemde ibadetlerde Romencenin dışında eski Slav dilini kullanan Sırp papazların önderliğinde bu bölgede birçok manastır kurulmuştur. Romanya Kilisesi bünyesinde İstanbul Patrikliği'ne bağlı olarak Vlaşka Metropolitliği Arges merkezli olarak 1359'da kurulmuştur. Bu arada Moldovya'da merkezi Suceava olan metropolitlik ise 1401'de kurulmuştur. 1439-1453 arasında Romanya Kilisesi, İstanbul Patrikhanesi'nden ayrılıp Ohrid Başpiskoposluğu'na bağlanmıştır.

52 Dimevski, *age*, ss. 14-15; Benlisoy ve Macar, *age* s. 12.

53 Dimevski, *age*, ss. 16-20; Benlisoy ve Macar, *age*, s. 12.

54 Dimevski, *age*, ss. 18-20.

1453 sonrası dönemde ise Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde bu kilise yeniden İstanbul Patrikhanesi'ne bağlanmıştır. Fener Patrikhanesi dönemi (1711-1821) diye bilinen süre içerisinde Romanya Kilisesi'ndeki papazların çoğunun Yunanlı olması oldukça dikkat çekicidir. Romanya Kilisesi 1865'te özerk, 1885'te ise otosefal olarak kabul edilmiştir. 1925 yılında Romanya Kilisesi Fener Patrikhanesi tarafından patrikliğe yükseltilmiş ve ilk patrik Miron Kristea olmuştur.[55]

c. Bulgar Ortodoks Kilisesi

Bulgarların 6. ve 7. yy'da Hristiyanlıkla tanıştıkları söylense de bazı yazarlar Bulgarların Hristiyanlıkla 9. yy'ın ikinci yarısında, Patrik Foti zamanında tanıştıklarını ifade ederler. Buna göre Bulgarlar da Sırplar gibi, Hristiyanlığı Aziz Kiril ve Metodi kardeşlerden öğrenmişlerdir. 864-5 yıllarında Bulgar Kralı Boris vaftiz edilmiş ve Bizans Kralı Mihail'in adı kendine lakap olarak verilerek Boris-Mihailo ismini almıştır.[56]

Boris, Bulgar Kilisesi'ni bağımsızlığına kavuşturmak için çalışmış fakat Bizans'tan destek alamayınca Roma'ya bağlanmaya karar vermiştir.[57] Bu doğrultuda kilisede bulunan Bizans'a bağlı Yunan papazların tümünü Bulgaristan'dan kovmuştur. Ancak Roma'dan da kilisenin bağımsızlığını istemekten geri kalmamıştır. Fakat Roma'dan bağımsızlık almak şöyle dursun, Roma Kilisesi'nin yürüttüğü Latinleştirme politikasından Bulgarların etkilenmeye başladığını görünce yeniden İstanbul Kilisesi'ne bağlanmaya karar vermiştir. 870 yılında patrik olan İgnati, Bulga-

55 R. Popoviç, "Rumunska Crkva", *Enciklopedija Zivih Religija*, (ed. Kit Krim), Belgrad: Nolit, 1981, s. 602.

56 R. Popoviç, "Bugarska Crkva", *age*, s. 132; Ivan Snegarov, *Istorija na Ohritskata Arhiepiskopija*, v. I, Akademiçno Izdadelstvo, Sofya, 1995, ss. 10-17.

57 Matthew Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, United States of America: Archon Books, 1968, ss. 37-38.

ristan başpiskoposu olarak Yosif'i atamıştır. Kilisenin yeniden Bizans'a bağlandığı bu dönemde Bulgaristan'da bulunan Roma'ya bağlı Latin papazlar kovulmuştur.[58]

Bulgar Kilisesi otosefalliğini ancak, Kral Simeon döneminde (893-927) karar alabilmiştir. Bağımsızlık sonrası Bulgar Kilisesi'nde kültürel açıdan büyük bir ilerleme yaşanmış ve Hristiyan literatürü Slavca olarak oldukça zenginleştirilmiştir. Preslav şehrinde olan kilisenin merkezi daha sonra 971 yılında Ohrid'e taşınmıştır. Bizans Kralı II. Vasili döneminde kilise, patriklikten başpiskoposluğa indirilmiştir. Bu başpiskoposluk da 1234 yılında İstanbul Patrikhanesi'ne bağlanmış ve Tırnova merkezli Bulgar Patrikliği tanınmış ancak, 1394 yılında yasaklanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu dönemi boyunca, hatta 1945 yılına kadar Bulgar Kilisesi bu yasaklamanın etkisinde kalmıştır. 1870 yılında Rusya'nın araya girmesiyle verilen bir *eksarh*'lık[59] Fener Patrikhanesi tarafından kabul edilmemiştir. Bulgar Eksarhı unvanıyla anılan Bulgar metropoliti, 1961 yılında patrik unvanını almıştır. Resmî unvanı da "Sofya Metropoliti ve bütün Bulgaristan Patriği" olmuştur.[60]

d. Yunan Ortodoks Kilisesi

Yunanistan'da Hristiyanlığın varlığının Pavlus zamanına kadar uzandığı husunda Pavlus'un Selaniklilere, Filipinlilere ve Korintoslulara göndermiş olduğu "mektuplar" önemli

58 Dimevski, *age*, ss. 84-85.

59 *Eksarhlık*: Yunanca eksarkhos: "önder, başkan" anlamına gelir. Ortodoks hiyerarşisinde patriğin altında, metropolitin üstünde yer alan din adamı, bağımsız bir kilisenin ruhani başkanı olarak da bilinir. 1870'te İstanbul'da Fener Rum Patrikhanesi'nden ayrılarak kurulan bağımsız Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin başkanı bu unvanı almıştır (*AnaBritannica*, c. 8, İstanbul: Ana Yayıncılık, 1988, s. 70).

60 Popoviç, *age*, s.132; Benlisoy ve Macar, *age*, s. 14.

birer delildirler.[61] Konstantin döneminde Hristiyanlık resmî din olarak kabul edildiğinde Yunan kiliseleri İstanbul Patrikhanesi'ne bağlanmışlardır. 1453 yılında İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle Balkanlar'daki diğer Ortodoks kiliseler gibi Yunan kiliseleri de 18. yy'a kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. Yunan Kilisesi ancak 1833 yılında bağımsızlığını ilan edip 1850'de İstanbul Patrikhanesi tarafından otosefal olarak kabul edilmiştir. Yunan Kilisesi kutsal bir sinod ve "Atina ve bütün Yunanistan Başpiskoposu" unvanıyla bilinen bir başpiskopos tarafından idare edilmektedir.[62]

1959 yılına kadar Yunan Kilisesi'nin iç hiyerarşisi devletten bağımsız bir yapı arz etmiştir. Ancak bu dönemde 1959'da kilise içinde yaşanan bazı hiyerarşik sorunlar nedeniyle kiliseye devlet müdahalesi gündeme gelmiştir. Bugün devlete bağlı tek Ortodoks kilise, Yunanistan Ortodoks Kilisesi'dir.[63]

e. Makedon Ortodoks Kilisesi

Makedon Ortodoks Kilisesi ise kendisinin, Makedonya'da Hristiyanlığın 9. yy'dan beri var olduğunu ve 9. yy'da kurulan Ohrid Başpiskoposluğu'nun da Makedon Ortodoks Kilisesi'nin anası olduğunu kabul etmektedir.[64] Yani Makedon Ortodoks Kilisesi, Ohrid Başpiskoposluğu'nun bir Bulgar Kilisesi olarak değil, bir Makedon Kilisesi olarak kurulduğunu kabul etmekte-

61 I. Kor. 1:1-2; II. Kor. 1:1-2; Filip. 1:1-2; I. Selanik. 1:1-2.

62 V. Kesiç, "Grçka Pravoslavna Crkva", *Enciklopedija Zivih Religija*, s.218.

63 Benlisoy ve Macar, *age*, s. 16.

64 Protoerej Aco Aleksandar Girevski, "Ohridska Episkopija-Makedonska Pravoslavna Crkva", *Godişen Zbornik-Kniga 3*, Üsküp: Bogoslovski Fakultet 'Sveti Kliment Ohridski, 1997, s. 141.

dir.[65] Hatta Bulgar Devleti'nin o zamanki sınırları içerisinde hem Tırnova Patrikliği'nin hem de Ohrid Başpiskoposluğu'nun bir arada bulunması, Slavko Dimevski'ye göre, mümkün değildir.[66] Yani Makedon Ortodoks Kilisesi, kendi kilise tarihini 9. yy'dan başlatarak Ohrid Başpiskoposluğu ile devam ettirirken, 17. yy'a gelindiğinde Ohrid Başpiskoposluğu bazen Yunan, bazen Bulgar ve bazen de Sırp Kilisesi olarak ifade edilmesini yanlış bulur. Makedon Ortodoks Kilisesi'nin bu durumu, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar sürmüştür. Mart 1945'te Üsküp'te, 300 delegenin katıldığı ilk Makedon Millî Kilisesi'nin toplantısı yapılmıştır.[67]

Bundan sonra Makedon Ortodoks Kilisesi, Sırp Ortodoks Kilisesi'nden bağımsızlığını talep etmiş fakat olumsuz cevap almıştır. 1958 yılında Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından Makedonya sınırlarında bulunan Ohrid şehrinde Makedon Millî Kilisesi Kurulu toplantıya çağrılmış ve bu toplantıda Dositey'in başkan seçildiği Makedon Kilisesi kurulmuştur. Bundan sonra Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından, Makedon Ortodoks Kilisesi'nin başkanının Sırp Ortodoks Kilisesi'nin başpiskoposunun olması şartı koşulmuştur. Başkanlık hakkı dışında, diğer haklar hususunda her iki kilisenin de eşit haklara sahip olması kararı alınmıştır. Sırp Ortodoks Kilisesi de Mayıs-Haziran 1959

65 Tarihte Makedon Ortodoks Kilisesi (MOK) adıyla bilinen bir kilise yoktur. Dolayısıyla, MOK hakkında tartışmalar Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kurulan Makedonya Cumhuriyeti'nde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Fakat bugün Makedonya Cumhuriyeti içerisinde bulunan Ohrid Kilisesi (Başpiskoposluğu) Bulgarlar tarafından kurulmuştur ve bir Bulgar kilisesi olarak da bilinmektedir. (Bkz. Snegarov, *Istorija na Ohritskata Arhiepiskopija*, ss. 10-17).

66 Dimevski, *age*, ss. 116-117.

67 Dimevski, *age*, s. 117.

yılında yaptığı toplantıda, Makedon Ortodoks Kilisesi ile ilgili kararları kabul etmiştir. Ancak Makedon Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlık isteği ise Mayıs 1966'da Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından geri çevrilmiştir. Bağımsızlığını alamayacağını anlayan Makedon Ortodoks Kilisesi, 17 Haziran 1967'de kendini bağımsız bir kilise olarak ilan etmek için karar almıştır. Bu kararın akabinde ertesi gün *Sv. Kliment Ohridski* Kilisesi'nde Makedon Ortodoks Kilisesi Kutsal Sinodu, Makedon Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlığını ilan etmiştir.[68]

Bu gelişmeler üzerine Sırp Ortodoks Kilise Kurulu, 14-17 Eylül 1967'de yaptığı toplantıda Makedon Ortodoks Kilisesi'nin başındakileri gayrimeşru olarak nitelemiş ve bu oluşumu, "kendi annesi olan Sırp Ortodoks Kilisesi'nden ayrılan skizma teşkilatı" olarak ilan etmiştir. Ardından Sırp Ortodoks Kilisesi, Makedon Ortodoks Kilisesi ile olan tüm liturjik ve yasal bağlarını koparma kararı almış ve kendi kutsal sinoduna "skizmanın ortaya çıkmasına karşı tedbir alma görevini" yüklemiştir.[69]

Sırp Ortodoks Kilisesi ile Makedon Ortodoks Kilisesi arasında bu olumsuz ilişki hâlen devam etmektedir ve her ne kadar Makedon Ortodoks Kilisesi kendisini otosefal ilan etmiş olsa da Sırp Ortodoks Kilisesi bu otosefalliği kabul etmemektedir.

68 Dimevski, *age*, ss. 119-120.

69 Dimevski, age, s.120. Daha geniş bilgi için bkz. Istorija na makedonskiot Narod, Üsküp: Institut za Nacionaln Istorija 1972; Aleksandar Stojanoski, Makedonija vo Turskoto Srednovekovie, Üsküp: Kultura 1989; Nasir Rexhepi, Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: 2003; Aleksandar Trajanovski, Crkovnata Organizacija vo Makedonija i Dvi\eweto za vozobnovuvawe na Ohridskata Arhiepiskopija od Krajot na XVIII i vo Tekot na XIX vek-do Osnovaweto na VMRO, Üsküp, 2001; Mnodrag Perik, Nctopucko-Ipaghume Acnekmu Ha Otinocnte Iomry Cpiicката Ipabocnabha Ipkba N Makeionско Ipabocnabha Ipkba, Üsküp: Misla 1998.

ARNAVUT OTOSEFAL ORTODOKS KİLİSESİ (AOOK) TARİHİ

1. Arnavutluk'ta Hristiyanlığın Yayılışı

Hristiyanlığın Arnavutların yaşadıkları bölgede yayılmasının başlangıcı olarak havariler dönemi kabul edilir.[70] Pavlus'un Balkanlar seyahati çerçevesinde İllyrricum'a kadar gidip Hristiyanlığı yaymaya çalıştığı belirtilmektedir.[71] Hristiyanlığın Arnavutluk'ta Doğu'dan değil, Batı'dan Salona şehri

70 Zef Mirdita, "Gjashtë shekujt e parë të Krishtenizmit në trevat iliroshqiptare", *Krishterimi ndër shqiptarë, simpozium ndërkombëtar Tiranë, 16-19 Nëntor 1999*, Shkodra: Phoenix, 2000, ss. 37-39. Gjergji Gusho, *Mbi përhapjen e Krishterimit dhe të kishave në rrethin e Pogradecit*, Pogradec: D.I.J.A.-Poradeci, 2000, s. 12.

71 Res. İşl. 16:12, 17:1; II. Tim. 4:10; Ayrıca bkn. Arhiepiskop Mihail, *Naşeto Sveto Pravoslavie*, Üsküp: Makedon Ortodoks Kilisesi, 1996 s. 6; Roberto Moroco dela Roka, *Kombesia Dhe Feja Ne Shqiperi 1920-1944*, Tiran: Elena Gjika, (1994), s. 45; Edwin E. Jacques, *Shqiptaret I-Populli Shqiptare Nga Lashtesia Deri Ne Vitin 1912*, İstanbul, 1996, s. 209; Dhimitër Beduli, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqiperise Gjer Ne Vitin, 1944*, Tiran: Arnavut Ortodoks Kilisesi, 1992, ss. 5-6.

vasıtasıyla yayılmaya başladığı ileri sürülmektedir.[72] Bunun dışında, bazılarınca Hristiyanlığın, Roma imparatorlarının binalarının koruyucuları olan ve *praetorium* adıyla bilinen Arnavut merkezli Roma askerleri vasıtasıyla yayıldığı düşüncesi de zikredilmektedir.[73] Yukarıda zikrettiğimiz Pavlus'un İllyrricum gezisinin doğruluğundan şüphe edilse de yardımcısı Titit'in yöreye seyahati gerçektir. Çünkü Pavlus, Roma'da cezaevinde bulunduğu esnada Titit'in Dalmaçya'ya gitmesi gerektiğini yazmıştır.[74]

Lucio Karino ismiyle bilinen bir heretik, yazılarında II. yy'dan itibaren Epir'de bulunan Hristiyan Andreas'in ölümünden bahsediyordu. Ayrıca aynı zamanda Antakya piskoposu olan Ignatius, piskoposların her yerde bulunduğunu, hatta en uzak yerlere bile gittiklerini söylemektedir.[75]

Roma Katoliklerinden olan ve bir tarihçi olarak bilinen Farlati, İllyrricum'de ve Epir'de Pavlus tarafından kurulan en eski cemaatin Dyrrahium (Durrës) cemaati olduğunu söylemekte ve MS 58 yılında Sezar veya Apollon'un piskopos olduğu Dyrrahium'da 70 ailenin Hristiyan olduklarını ifade etmektedir. Bununla birlikte Trayan kralı (98-117) tarafından öldürülen Dyrrahium Piskoposu Aziz Asti'nin ölümünü anlatan tarihçi Menalog, bugünkü Priştina şehrinin yakınında bulunan Ulpinalı olup Hristiyan olan Laurini ve Floriani'dan da söz etmektedir.[76] Ayrıca Kilise Babası Tertullian da (MS 204), Yuna-

72 Millan Shyfflay, *Historija e Shqiptareve Të Veriut: Serbët e Shqiptarët*, Prishtina: Rilindja, 1968, s.178; Jacques, *age*, s. 214.

73 Jacques, *age*, s. 209.

74 *II. Tim*.4: 10.

75 Jacques, *age*, s. 211.

76 Jacque, *age*, s. 209.

nistan'ın kuzeyindeki *barbar*[77] bölgelerinde bulunan kiliselerden bahsetmektedir.[78]

Hristiyanlığın I. yy'dan itibaren Arnavutluk'taki varlığını, tarihçi Hekardi'nin yazdığı gibi ve Farlati'nin *İllyrricum Sacrum* yazısında geçen üç piskopostan birisi olan Dyrrahium Piskoposu Aziz Asti'nin varlığı da kanıtlamaktadır.[79] Bugün Arnavutluk'ta Aziz Asti için 6 Temmuz'da anma töreni düzenlenmektedir. Dyrrahium Metropoliti Yakov tarafından Aziz Asti ile ilgili olarak yazılan bir kitap İstanbul'daki Fener Patrikhanesi tarafından 30 Temmuz 1918'de kabul görmüştür.[80]

Roma İmparatorluğu'nun, Doğu ile Batı arasındaki bölünmesinden sonra İllyricum Kilisesi Roma hâkimiyeti altında kalmış ve daha önce Selanik'e verilen öncelikler Roma'ya verilmeye başlanmıştır.[81]

Erken dönemlerden itibaren Balkanlar'da, özellikle Arnavutluk'ta Hristiyanlığın varlığını kanıtlayan bir diğer unsur, İznik Konsili'ne katılmak üzere gelen 13 piskoposun imzalarıdır. Bu konsile katılan piskoposlar arasında Üsküp, Stobit ve

77 Yunanlılar Yunanistan'ın kuzeyinde yaşayanları (Arnavutları) *barbar* olarak adlandırıyorlardı. Daha geniş bilgi için bkz., Eqrem bej Vlora, *KUJTIME 1885-1925*, SHLK, Tiran, 2003, ss. 324-336.

78 Jacques, *age*, s. 212.

79 Beduli, *age*, s. 7; Jacques, *age*, s. 213. Burada şunu ilave etmek istiyorum: Şimdiye kadar bakabildiğim ve ulaşabildiğim kaynaklar, Hristiyanlığın Balkanlar'daki mevcudiyetini gösterip bütün Balkanlıların Hristiyan olduklarını göstermemektedir. Dolayısıyla, bütün Arnavutların Hristiyan olup bir şiddet sonucu olarak İslam'ı kabul ettikleri iddiası doğruyu yansıtmamaktadır.

80 K. "Shën Asti, episkop i Durrësit" *Ngjallja*, Temmuz-1998, s. 5.

81 Sherif Delvina, *Pa Pavarësi Fatare Nuk Ka Pavarësi Kombëtare*, Tiran, 1998, ss. 146-147.

Korfuz piskoposlarının da olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu bu yerlerin İllyrricum veya Epir bölgesinde bulunuyor olmaları, Hristiyanlığın buralarda mevcut olduğuna işaret etmektedir. Harnak (Hernack)'a göre 325 yılında Arnavutluk'taki Hristiyan merkezleri olarak Nikopoya, Buthratum (Butrint), ve Korkyra (Korfuz) sayılabilir.[82]

6. yy'a gelindiğinde Arnavutluk'ta bulunan metropolitler olarak şunlar zikredilebilir:

i- İşkodra Metropolitliği: Dioklia Piskoposluğu, Lissus Piskoposluğu, Dekater Piskoposluğu ve Drivast Piskoposluğu bu metropolitliğe bağlı merkezlerdir.

ii- Dyrrahium (Durrës) Metropolitliği: Buna bağlı olan piskoposluklar şunlardır: Skambe Piskoposluğu, Bulide Piskoposluğu, Avlone Piskoposluğu, Amanti Piskoposluğu, Lihnidhojt Piskoposluğu ve Listre Piskoposluğu.

iii- Ulpianların piskoposluğunun bağlı olduğu Üsküp Metropolitliği'dir.

iv- Nikopoya Metropolitliği: Euri, Dodane, Fotiqi, Anhismayt, Finiq ve Adrinopoya piskoposlukları da bu metropolitliğe bağlıdır.[83]

Bütün bu metropolitliklerin merkezi, İllyrricum'un başmetropolitliği olan Sirmium'deydi. Hunlar tarafından Sirmium'in yıkılışından sonra başpiskoposların merkezi Selanik'e taşınmıştır.

Doğu İllyrricum, Batı Roma'nın hükümdarlığı altında olduğuna göre, onun kilisesi de Roma Kilisesi'ne bağlı olacaktı. Dolayısıyla Roma Kilisesi'ne bağlı olan Selanik Metropolitliği başpiskopos veya eksarh unvanını taşıyordu.

82 Hernack'ın konuya ilşkin düşünceleri için bkz. Jacques, *age*, s. 214.

83 Beduli, *age*, 214.

İllyrricum'un doğu tarafı, 379 yılında siyasal açıdan Konstantinopolis'e bağlandığında da İllyrricum Kilisesi Roma Kilisesi'ne bağlı olmayı sürdürdü. Fakat Bizans İmparatoru III. Leo'nun (732) çıkarmış olduğu yeni bir karar doğrultusunda İllyrricum'daki kiliselerin hepsi Roma Kilisesi'nden ayrılıp Doğu (Bizans) Kilisesi'ne bağlandı. Böylece 8. yy'dan itibaren İllyrricum kiliseleri Doğu Kilisesi'nin otoritesine bağlı kalmaya devam ettiler. Böylece İllyrricum 4. yy'dan 8. yy'a kadar Konstantinopolis ile Roma arasındaki çekişmelerin ortasında kaldı.[84]

Batı Kilisesi, İllyrricum'daki kiliselerin İstanbul'a bağlanmasına hiçbir zaman razı olmayıp bölgeyi yeniden kendi etkisi altına almaya çalıştı. Örneğin, bu doğrultuda Papa I. Adrini (772-795) VII. Kutsal Ekümenik Şinodu olarak bilinen II. İznik Konsili'ne çağrıldığında, Konstantinopolis Patriği Taras'tan İllyrricum'u kendilerine bağlamasını istedi fakat aldığı cevap olumsuzdu. I. Nikolas (858-867) bunu daha ısrarlı olarak Patrik I. Foti'den (9. yy) istedi. Fakat Foti'den, "Kilise kanunlarının siyasi ve ekonomik kanunlara bağlı olarak değiştirilebileceği kuralı eski bir âdettir" cevabını aldı. Yani İllyrricum bölgesi hem siyasal hem de ekonomik açıdan Konstantinopolis'e bağlı olduğuna göre, dinsel açıdan da buraya bağlı kalması gerekiyordu. Patrik I. Foti zamanında yapılan bir sinodda (879-880), İllyrricum'daki kiliselerin Doğu Kilisesi'ne bağlı olduğu yeniden vurgulandı. Bütün bunlara karşın Roma Kilisesi yöreye yönelik çalışmalarından asla vaz-

84 Delvina., *age*, s. 147; Beduli, *age*, ss. 8-9; Dvornik, *age*, s. 24; N. P. Alpan, "Fener Patrikhanesi ve Ortodoks Arnavutlar", *Kemalizm Dergisi*, S. 34, Mayıs-1965, s. 19; Nerkez Smailagic, *Leksikon Islama*, Ljubljana: Mladinska Knjiga, 1990, s. 27.

geçmedi. Kendisine bağlı olan Kuzey Arnavutluk'ta bulunan Raguza Metropolitliği, Tivar Metropolitliği sayesinde varlığını korumayı sürdürdü.[85]

861'de Güney ve Orta Arnavutluk'un Bulgarlar tarafından işgal edilmesiyle yörenin statüsü yeniden yapılanmaya başladı. Hristiyanlığı "Slav havariler" olarak bilinen iki Selanikli kardeş Kiril ve Metodi aracılığıyla öğrenen Bulgarların çoğu, 864-865 yılları civarında Doğu ayinine göre vaftiz edildiler. Daha önce de bahsettiğimiz gibi zamanın Bulgar Kralı Boris, Patrik Foti'den otosefalliğini alamayacağını anlayınca 866'da Latin Kilisesi'yle temas kurma kararı aldı. Fakat Latinlerin onlara karşı kötü davranışlarından dolayı yönlerini yeniden Bizans'a döndüler. Böylece Bulgarlar 870 yılında hem Ohrid'de bir Bulgar Başpiskoposluğu'na kavuşmuş oldular hem de kendilerine siyasi özerklik verildi.[86]

Bizans İmparatoru Justinian (527-565) tarafından kurulan ve daha önce Justiniana Prima[87] olarak bilinen Ohrid şehrinde 9. yy'dan itibaren Ohrid Başpiskoposluğu ortaya çıktı. Ohrid, Balkanlara gelerek Doğu Kilisesi aracılığıyla Hristiyanlığı kabul eden Bulgarların başşehri ve dinî merkezi oldu. Başpiskoposları da "Bulgaristan Başpikoposu" unvanını aldı. Ohrid Başpiskoposluğu Ortodoksluğun buralarda iz bırakmasının en önemli etkenlerindendir.

Bu başpiskoposluğa bağlı olan piskoposluklar (Tesuliya, Bosna, Raşka, Trubuniya, Bulgaristan) arasında Arnavut piskoposlukları da vardı. Yani Dyrrahium Piskoposluğu hariç, Arna-

85 Beduli, *age*, s. 10.

86 Jacques, *age*, s. 232.

87 Jacques, *age*, s. 226.

vut piskoposluklarının hepsi ona bağlandılar.[88] Uzun süre kendi başına kalan Dyrrahium Piskoposluğu da 1289'da Ohrid'e bağlanmak zorunda kaldı.[89] O dönemlerdeki Arbreşlerin[90] de Ohrid Başpiskoposluğu'na bağlı olduğunu söyleyenler vardır.[91]

Gerçek bir otosefalliğe sahip olan Ohrid Kilisesi Islav, Leh ve Arnavut etniklerini de ihtiva ederdi. Bu kilise II. Mehmet (Fatih) tarafından Fener Patrikhanesi'ne bağlandı. Çünkü o zamanda Fener Patrikhanesi; Kudüs Kilisesi, İskenderiye Kilisesi ve Antakya Kilisesi'nin siyasal otoriteye ihtiyaç duydukları zamanlarda devletle bağlantı kurabilmeleri için gerekli otoriteye sahipti.[92]

1219 yılında Sırp Kralı II. Stefan zamanında İpek Başpiskoposluğu kuruldu. 16 Nisan 1346'da patrikhaneliğe dönüşen bu başpiskoposluk, Ohrid Başpiskoposu Dhimitër Homatianay (1217-1230) tarafından kabul edilmeyerek dışlanmaya çalışıldı. Fakat bu dışlama teşebbüsü sonuçsuz kaldı ve birçok kilise bu başpiskoposluğa katıldı.[93]

88 Mihail, *age*, s. 32; Jovan Belçovski, *Ohridska Arhiepiskopija*, Üsküp, 1997, ss. 91-92; Beduli, *age*, s. 10.

89 Beduli, *age*, s.10.

90 Arbresh kelimesi Arnavutların eski isimlerinden biridir. Arbresh kelimesi Arnavutlar arasında *Arbër* ve *Arban* olarak ifade ediliyor. Romalılar (İtalyanlar) ise Arban kelimesinin r'sini l'ye dönüştürerek *Alban* ve devlete de *Albania* diyorlar. Rumlar (Yunanlılar) ise Arban kelimesinin b'sini v'ye dönüştürüp sonuna –it ekini koyarak Arnavutlar için *Arvanit* ismini kullanmaktadırlar. Şemsuddin Sami Frasheri'ye göre Türkler de Yunanlıların Arnavutlar için kullandıkları Arvanit kelimesini *Arnavut* ismini kullanmaktadırlar. (bkz. Sami Frasheri, *"Shqipëria Ç'ka Qenë, Ç"është e Ç'do të Bëhetë"*, Vepra-2, Tiran: Instituti i Historisë, 1988, s. 20.

91 Delvina, *age*, s. 149.

92 Delvina, *age*, s. 149.

93 Delvina, a.e.g., s. 11.

AOK 1766-1767 yıllarına kadar Ohrid Başpiskoposluğu'na bağlı olarak hayatını sürdürdü. Hem Ohrid Başpiskoposluğu hem de İpek Başpiskoposluğu bağımsız olmayıp Fener Patrikhanesi'ne bağlı olmalarından AOK'nın bu dönemde Fener Patrikhanesi'ne bağlanmış olması gerekir.[94]

Ohrid Başpiskoposluğu ile İpek Başpiskoposluğu'nun kapatılıp Fener Patrikhanesi'ne bağlanmalarının bir nedeni, Balkanlar'ın her tarafının Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altında olması ve Osmanlıların Fener Patrikhanesi'ni Ortodoksların merkezi olarak kabul etmesidir. Kimi yazarlar Müslüman Osmanlıların yöredeki hâkimiyetinin Hristiyanlık açısından zararlı olduğundan söz ederler. Örneğin, Dhimitër Beduli'ye göre, Müslüman olmayan veya İslam'ı kabul etmeyen Arnavutların büyük çoğunluğu bu dönemde kendi yurdunu bırakıp Yunanistan'a ve İtalya'ya kaçmıştır. Ona göre ortaya çıkan bu durum, Arnavutluk'taki Hristiyanlık için çok büyük bir kayıp olmuştur.[95]

Dhimitër Beduli'nin, İslam'ın ya da onun kullandığı ifadeyle, "yeni din"in gelişinin Hristiyanlık için büyük bir tehlike ol-

94 Delvina, *age*, ss. 12-13.

95 Beduli, *age*, ss. 11-12. Osmanlı'nın Hristiyanlara karşı müsamahası ya da hoşgörüsü hakkında daha geniş bilgi için bkz., Stanford J. Shaw, *Historia e Perandorisë Osmane dhe e Turqisë së Moderne 1280-1808*, C. 1, Tiran, 2006, ss. 188-192; Bernard Lewis, *Politi¯kiot Jazik na Islamot*, Üsküp, 2006, ss. 24-30; Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler, Keşif Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, İstanbul: TVYY, 2002, ss. 22-27; İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, İstanbul: Ufuk Kitap, 2005, ss. 48-55; Karen Amstrong, *Bitkata za Boga*, Üsküp, 2008, ss. 8-16; Qani Nesimi, *Odnosite na Osmanliskata Imperija kon Hristijanite vo Balkanot, Odnosno vo Makedonija vo XV-XVI Vek*, (Basılmamış Doktora Tezi), Üsküp: Kiril ve Metodij Üniversitesi, 2006; Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İstanbul: 2003.

duğunu söylemesi çok yanlıştır.[96] Çünkü Osmanlı Devleti tarafından Ortodokslara, özel olarak da Fener Patrikhanesi'ne büyük bir imtiyaz tanındığı bilinmektedir. Hatta Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ilk günlerinden itibaren Ortodokslara tam bir hürriyet verilmiştir.[97] Bu nedenle İslam'ın yöreye gelişinin Hristiyanlığa (özellikle Ortodokslara) herhangi bir zarar verdiğini ileri sürmek doğruyu yansıtmamaktadır.

AOK 20. yüzyıla kadar Fener Patrikhanesi'ne bağlı kalmış ancak daha sonra etnik unsurların da etkisiyle bağımsızlık isteklerini gündeme getirmiştir. Kilisenin bağımsızlığıyla etnik bilinç ve siyasal bağımsızlık arasında bir irtibat kurulmuştur. Bu doğrultuda kilisenin millîleştirilmesine hız verilmiş ve ilk olarak kilisede her tür seremoninin Arnavutça yapılması düşüncesi ortaya atılmıştır.[98] AOK'nın bağımsızlık hareketiyle diğer Ortodoks kiliselerin bağımsızlık hareketi

96 Eğer İslam'ın gelmesiyle Balkanlar'daki Hristiyanlığın kendi insanlarını kaybetmeye başladığı ifade edilecek olursa bu doğrudur. Çünkü yeni Müslümanların birçoğu Hristiyandı. Eğer dinî bir şiddet veya zorla İslamlaştırma sürecinden bahsediliyorsa bu gerçek dışı bir şeydir. İslam dinî şiddete karşıdır. Fakat tarihte kaza olarak adlandıracağımız bazı olaylar vuku bulmuşsa onlar İslam dinine yapıştırılamaz. Yani özel olayların genelleştirilmesi tarihî bir suçtur. Arnavut milleti söz konusu olduğunda İslam dini onları Slavlaştırılma politikasından korumuştur demenin daha doğru olduğu kanaatindeyim. (Sami Frashëri, *Kush e prish paqën në Ballkan*, Dukagjini, Ipek, 2000, ss. 58-61; Gaspër Gjini, *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoljeca*, Zagreb, 1986, s. 125).

97 Muhamet Pirraku, "Roli i İslamit ne integrimin e Shqiperise etnike dhe te kombit shqiptar", *Feja, Kultura, Dhe Tradita İslame Nder Shqiptaret, Simpozium nderkombetar i mbajtur ne Prishtine me 15, 16, 17 Tetor 1992*, Priştina: Kosova İslam Birliği Başkanlığı, 1995, s. 44; Şahin *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul: Ötüken, 1996, ss. 52-57.

98 Beduli, *age*, s. 13.

arasında önemli bir fark vardır. Üzerinde duracağımız bu fark, bu kilisenin bağımsızlığa ana yurdunda değil, ana yurdun dışında kavuşmuş olmasıdır. Buna karşın diğer Ortodoks kiliseler ise bağımsızlık hareketine ana yurdunda başlayıp orada hedefe ulaşmışlardır.

2. Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin Otosefalliği İçin Arnavutluk'un Dışında Yapılan Faaliyetler

A. Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin (AOK) Bağımsızlığı İçin Arnavutluk'un Dışında Yapılan Faaliyetlerin Nedeni

19. yy'dan başlayarak 20. yy'da da devam eden Balkanlar'daki bağımsızlık hareketleri daha ciddi bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle başladı. Bu bağımsızlık hareketlerinin sonucu olarak Balkanlar'da bir sürü yeni devlet ortaya çıktı. Doğal olarak, bağımsız olan bir devletin, dinsel açıdan da kendine ait dinî kurumlara sahip olması gerekirdi. Böylece Balkanlar'daki bazı milletler hem siyasal açıdan hem de dinsel açıdan bağımsızlığını kazanmakla birlikte, Arnavut halkı, özellikle Arnavut Ortodoks Kilisesi, dinsel bağımsızlık konusunda daha geç kaldı.

Arnavut Ortodoks halkı Yunan, Sırp, Romen ve Bulgar halklarının yaptıkları gibi, siyasal bağımsızlığını kazanmakla beraber dinsel bağımsızlığını[99] kazanamayıp böyle bir haktan mahrum kaldı. Dolayısıyla Arnavut Ortodokslar bağımsızlık hareketlerini Arnavutluk'ta değil, Arnavutluk'un dışındaki ül-

99 Burada kastedilen Ortodoksluktur.

kelerde, yani Amerika, Romanya ve Bulgaristan'da başlattılar. Böyle önemli bir hareketin, ana yurdun dışında başlamasının en önemli nedeni, o zamanlarda (20. yy'ların başlarında) Arnavutluk'ta oldukça yaygın olan Yunan Ortodoksların propagandasıydı. Bu propaganda doğrudan Fener Patrikhanesi'nden yönlendiriliyordu. Çünkü bu patrikhane Helenizm ideolojisinin etkisi altında olup onun hedefine uygun çalışıyordu. Yani Yunanlılar, kendi milliyetçi duygularını Ortodoksluk vasıtasıyla yaymaya/gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Dolayısıyla Arnavutları, Yunan metropolitleri, piskoposları ve Yunan okulları aracılığıyla Yunanlaştırmaya çalışıyorlardı.[100] Bu çerçevede Yunan papazları oradaki millete Ortodoks dinini anlatmak yerine Yunan dilini ve kültürünü benimsetmeye çalışıyorlardı.[101] Bu durum Yunanlılar ile Arnavutlar arasındaki çetin bir mücadelenin en önemli nedenini oluşturuyordu. Özellikle Arnavut-

100 1906 Eylül ayında Korça metropoliti olan Foti ve Arnavutlar arasında fanatik Yunan nasyonalizmi propagandası yapan bazı din adamları, Spiro Kosturi ve Spiro Bellkameni tarafından öldürülmüştür. Ohri, Manastır ve Kruşeva şehirlerinde Bulgar ve Arnavut gruplar arasında ortaya çıkan çatışmaların bir sebebi de bu fanatik Yunan milliyetçiliği propagandasıdır. (Eqrem bej Vlora, a.g.e, s. 171).

101 Bunun için Sami Bey de Arnavutların amaçlarını bir; Arnavutluk'un bütünlüğünün savunulması, iki ve en önemlisi; Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin kurtarılması (bağımsız olması) şeklinde sıralamaktadır. Sami Bey bunu şu şekilde ifade etmektedir:
"E dyta është kisha; të shpëtohenë shqiptarëtë nga xgjedhia e priftërisë së greqet, të bullgarët e të serbëvet e të kenë kishën' e tyre me priftër shqiptarë e me ungjill shqip; se Krishti s'ish as grek as shqah." {Ikincisi kilisedir; Arnavutların, Yunan, Bulgar ve Sırp papazların boyunduruğundan kurtarılarak kendilerine ait Arnavutça İncil ve Arnavut papazların yöneteceği bir kiliseye sahip olmaları gerekir. Çünkü Mesih ne Yunan ne de *Shqah*'dır (Sırp ve Bulgar)}. bkz. Sami Frashëri, "Shqipëria Ç'ka qenë Ç'është e Ç'do të bëhetë", *Vepra-2,* Tiran: İnstituti Historik, 1988, s. 67.

luk ile Yunanistan arasındaki Vorio Epiri[102] meselesi gibi siyasi problemler durumu daha da fazla kötüleştiriyordu. Yunanlı-

102 Yunanistan'ın ekspansionist politikasının işgal etmek istediği Vorio Epiri, Arnavutluk'un güney parçasıdır. Londra'da organize edilen Büyükelçiler Konferansı'nda (1912-1914) Arnavutluk bağımsız bir devlet olarak kabul edilmekle birlikte bazı topraklarından çekilmek zorunda bırakıldı. Yunanlılar, Sırplar, Karadağlılar ve onların yardımına koşanlar (Ruslar gibi) yeni sınırların belirlenmesi konusunda bir memorandum hazırlayıp İngiltere Dışişleri Bakanı ve Konferans Başkanı olan Eduard Gey'e takdim ettiler. O memoranduma göre Arnavutluk'un güney kısmının Yunanistan'a, kuzey kısmının ise Sırbistan ve Karadağ'a verilmesi gerekiyordu. Böylece İşkodra, Korça, Yanya, Himara ve Çameria Arnavutluk'un oldukları hâlde onun yerleri olarak sayılmıyordu. Fakat Yunanlı yöneticiler Büyükelçiler Konfaransı kararlarına karşı çıkamayacaklarını görünce Zograf adıyla tanınan birisinin yönetimiyle "halk hareketi" olarak bilinen "Vorioepir Otonom Hükûmeti" (*Qeveria Autonome Verioepiriote*) hareketi düşüncesini ortaya attılar. 8070 Yunanlı asker ve Kretalı gönüllüden oluşan Vorioepir'in silahlı örgütleri tarafından halkın arasında utanç verici katliamlar yapılmıştır. Eqrem Bey Vlora'nın anlattıklarına göre, Holanda Candarman, Milletlerarası Komisyon, Cenova'da bulunan Milletlerarası Kızıl Haç Komisyonu ile beraber Arnavut otoritelerin araştırma raporuna şunu ilave ediyorlar: "3.500 km² kapsamında olan yerde yapılan bu katliamın sonucu olarak 192 köy yakılmış, 6.831 ev yıkılmış, 4.760 kişi öldürülmüş, bunun dışında 42.296 kişi yerlerini bırakmaya mecbur bırakılmış, 3.230 kişi ise ağır şartlardan dolayı hayatını kaybetmişlerdir. Bu istatistikte Korça, Pogradec, Bilişti, Gjirokastra, Delvina, Saranda, Tepelena ve Çameri Nahiyesi yer almamaktadır." Eqrem Bey'in dediğine göre Arnavutluk Devleti'nin kurulmasından sonra devletin içinde bulunan Ortodokslar bütün vatandaşlık haklarına sahip olup devlet idaresinde de ayrıca bir yerde bulunmaktadırlar. (bkz. Eqrem bej Vlora, *KUJTIME 1885-1925*, s. 297, 324, 332, 337-339; Edith Pierpont Stickney, *Shqipëria Jugore ose Epiri i Veriut në çështjet europiane ndërkombëtare 1912-1923,* Koha, Tiran, 1998, s. 7-22 ve 37-55; Miranda Vikers, *Çështja çame*, Priştina, 2002, s. 16-21; Sami Frashëri, *Kush e prish paqën në Ballkan*, Dukagjini, İpek, 2000, s. 58-66).

Aşağıdaki aktaracağımız şiir Yunan Monarko-Faşizminin vahşiliğini gösteriyor. Bu şiirde çocuklara ve kadınlara yapılan işkence anlatılmaktadır:

(*Fat-zezë kush bie në duart e tyre*
Çfarë mënxyre
Më dogjën mishrat pak nga pak
E sytë më kullonin lot e gjak.
Ulërita sa munda dhe lypa mëshirë
Po kot, se strungari me shpirtin e nxirë
Defrente, sadisti....., o gjëmë
Si digjej një mëmë.
Për mua do qe një vuajtje më pak
Sikur menjëherë të zhdukesha në flakë
Dhe zjarri, oh, zjarri, i ëmbël sheqer,
Sesa kur dejt m'i preki reshteri
Më e dashur qe vdekja, më i ëmbël qe vreri
"Paratë, paratë" ata gërthinin...
Në qoftë se vërtetë t'u dhimbs Çamëria
Mbaj mend se ç'po të them, ta lë amanet:
"M'i thuaj Lutfiut, në është gjallë
Që armën të marrë, ti dali në ballë
E hiri im të mos shkelet me këmbë
Nga thundra e barbarit"). (Shih, Nriçim Kulla, *Dritëhije shqiptaro-greke*, Phoenix, Tiran, 2000, s. 38-39).

"Uğursuz o ki onların ellerine düşer
Ne felakettir
Etimi azar azar yaktılar
Gözlerimden ise yaş ve kan akıyordu.

Gücüm yettiği kadar bağırıp rahmet istedim
Boşuna yani, ... kara olmuş canıyla
Sevk alıyordu, o sadist, ey âfet
Bir annenin nasıl yandığını.
Benim için bir eziyet daha az olacaktı
Birden aleve kaybolaydım
Ve ateş, of, ateş, şeker gibi tatlı,
Askerin beni dokunmaktansa
Daha sevimli ölümdür, daha tatlı acıdır.
Eğer gerçekten sen Çameria'yı daha çok seviyor olaydın
Diyeceğime akılda tut, emanet bırakıyorum:

lar bu konuda o kadar ileri gitmişlerdi ki Arnavut Ortodoksları Yunan olarak ilan etmeye başlamışlardı.[103]

Yunanlılar, özellikle de Yunan Ortodoks Kilisesi Helenleştirme politikasını ısrarla sürdürmeye çalıştı. 19. yy'da başlayan Yunanlıların bu politikasını Bizans Kralı II. Vasiliy'in (1025) ölümü sonrasına kadar götürmek mümkündür. II. Vasiliy'in ölümünden sonra Ohrid Başpiskoposluğu'na karşı gösterilen toleranslı davranış sona ermiş ve sistemli bir Yunanlaştırma süreci başlamıştır.[104]

İstanbul Patrikhanesi Osmanlı Devleti sayesinde kendi gücünü hissettirmeye başladı. Zira Bizans İmparatorluğu'na bağlıyken diğer yerlerde yaşayan Ortodoksların sadece dinsel işleriyle ilgilenirken Osmanlılar zamanında onların hem dinsel hem sivil hayatıyla ilgilenmeye başladı. Doğu Kilisesi bu şekilde büyük bir imtiyaza sahip oldu. Ortodoksların bulundukları her yerde din adamları Yunan ve ayinlerde de resmî dil Yunanca idi. Kilise idaresinde kullanılan resmî dil hep Yunanca oluyordu. Ortodoks olan vatandaşların organizasyonu hep Athos Dağı'nda veya diğer Ortodoks merkezlerde yetiştirilen öğretmenlerden öğrendikleri Yunan diline ve kültürüne dayanıyordu.[105]

Lufti'me de ki, eğer yaşıyorsa
Silahını alsın, önüne çıksın
Benim tozum ayaklarla basılmasın
Barbarın topuğundan.

103 Kaliopi Naska, "Kongresi Themeltar i Kishës Ortodokse Autoqefale në Berat", *70 Vjete te Kishes Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium, Tiranë, 19 shtator 1992*, YTiran: Instituti Historik 1993, s. 10; Delvina, "Tentativë e Pasuksesshme Dhunë Fetare", *Rreth Përhapjes së Islamit ndër Shqiptarët*, (ed. Muhiddin Ahmeti), Shkodër, 1997, s. 57; Moroco dela Roka, *age*, ss. 47-48.

104 Mihail, *age*, s. 32.

105 Moroco dela Roka, *age*, s. 47.

Arnavutlar, Yunan politikasının en fazla Helenleştirmeye çalıştığı milletlerden biridir. Fener'in Helenleştirme faaliyetine tabi olmuş olanlar daha sonra, 19. yy'da, Ortodoks olan bütün milletleri Yunan olarak kabul eden hararetli Yunan milliyetçiliğinin baskısına maruz kalmışlardır.[106] 19. yy başlarında Os-

106 Arnavutlar Osmanlıların dostuydular. Bu dostluğu bozmak için Ortodoks dünyası (Slavlar ve Yunanlar) her türlü yöntemi kullandılar. Osmanlılara karşı bölgesel çatışmaların ortaya çıkmasına yardım edenlerin gayesi de bu dostluğu bozmaktı. Yunan parlamentosunun kütüphanesinde bulunan, Mahmut Bey Vlora, Abdyl Bey Delvina ve Myslim Gjonlekaj tarafından yönetilen Laberia Meclisi'nin (18 Mart 1847) kararı olan bir belgeye göre, Eqrem Bey'in *Kujtime* kitabında dediği gibi, o zamanki Yunan Başbakanı Koletis, Arnavutların ve Yunanların birbirinden bağımsız olarak yaşayacağı *Yunan-Arnavut Krallığı'nı* kabul etmeye davet edilmiştir. Bu belge beşi Ortodoks olan toplam 44 meşhur Arnavut tarafından imzalanmıştır. Fakat Koletis, bu belgenin imzalanmasıyla Arnavutların kazanacağı haklar hakkında ne arkadaşlarını ne Yunan parlamentosunu ikna edebilmiştir. Başka bir metot da doğrudan savaşmak ve başkasını suçlamak, yani her olan bitenden Arnavutları sorumlu tutmaktı. Böylece Kırım savaşı sırasında Sırplar, Karadağlılar ve Yunanlar Niş şehrinde ve etrafında, Karadağ'ın güneyinde ve Yanya bölgesinde Arnavutları takibe aldılar. (Eqrem Bej, s. 153-154). Burada Yunanistan'ın zikredilmesi önemlidir. Yunanistan, 1877-1878 yıllarında vuku bulan savaşta yer almadığı hâlde Yunan çeteleri gizlice Arnavut topraklarında eylemler yapıyorlardı. Yunan çeteciler 27.02.1878'de yarı Arnavut yarı Yunan Kolonel Pangallos ve Himar'dan Mayor Spiro Milo tarafından yönetiliyordu. Her ikisi de Saranda'da (Santi Quaranta) Butrinti ile Lekurs köyü arasındaki sahilleri işgal ettiler. Yerli Arnavutlar onları kovdu. Fakat Kırım savaşının Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine sonuçlanması, özellikle Saint Stefan anlaşmasının şartları, imparatorluğu Arnavutluk'un ve Balkanlar'ın bir parçasından çekilmeye zorladı. Antlaşmaya göre Arnavutluk'un doğu kısmı Bulgaristan'a verildi, kuzey kısmı ise, yani Kosova, Sırbistan'a verildi. Arnavutlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan otonom olmaları iznini alamadılar. Böyle olumsuz bir kararın ortaya çıkmasında Yunan Ortodoks patriğin oyunlarının ve İstanbul'daki Rus büyükelçisinin "dostluk" ifadelerinin büyük etkisi vardır. (Eqrem Bej, ss. 158-159, 166).

manlılardan ayrılan Atina'nın politikasına göre Arnavutluk'un güneyi, orada yaşayan halk Ortodoks olduğundan Yunanistan'ın bir parçası sayılıyordu. Hatta Yunan politikası daha da aşırı bir tavırla, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Ortodoks olan bütün Arnavutları Yunan olarak kabul ediyordu. Dolayısıyla Arnavutluk'ta bulunan Yunan okulları, yeni Helen devletinin okullarının müfredatı, kadrosu ve okul kitapları ile takviye ediliyordu. Özellikle bu okullarda öğretilen tarih ve edebiyat dersleri hep Müslümanlara karşı kin besleme işlevine sahipti. Yunan-Ortodoks politikası sadece Müslüman olan Arnavutları Arnavut olarak kabul ediyordu. Müslüman Arnavutları, *Turkoalvanoi*[107] olarak isimlendiriyorlardı.

107 Eqrem Bey'e göre Arnavutlar her yerde iki gruba ayrılıyorlardı. Birinci grupta "*Tyrk elhamdulil-lah*" (Türküm Allah'a şükürler olsun) diyen Arnavut Müslümanları yer almaktaydı. İkinci grupta ise "*gjaurë*" (gavurlar) olarak isimlendirilen Arnavutlar yer alıyordu. Bunlar Ortodoks ve Katolik Arnavutlardır. Dolayısıyla "*Tyrk elhamdulil-lah*" ifadesi dar anlamda anlaşılmamalı ya da bir etnik mensubu gösteriyor gibi algılanmamalıdır. Bu ifade Arnavutların Türk olduklarını ifade etmemektedir. Bu ifade ile Arnavutların İslam dinine mensup olanları küçümsenip değersiz olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu ifade, Ortodoks inancına sahip ya da Yunan siyasetçiler ve papazlar tarafından Osmanlılara ve Arnavutlara karşı bir politika olarak yürütülmüştür. Böylece o zamanlarda (19-20. yy) gerçeği yansıtmayan bir şekilde Arnavut olmakla Türk olmak eşitmiş gibi vurgulanarak ikisi arasında bir paralellik gösterilmeye çalışılıyordu. Hâlbuki Arnavut halkı "*Tyrk elhamdulil-lah*" ifadesiyle kendilerinin ırk olarak "Türk" olduklarını değil, Müslüman olduklarını ifade etmeye çalışmaktadırlar. "Türküm elhamdulillah" ifadesindeki Türk kelimesi "Müslüman" kelimesinin yerine kullanılmaktadır. Bu ifadeyi kullanan Arnavutlara göre Türklük Müslümanlıkla aynı şeyi ifade etmektedir. Bugün bile, daha yaşlı olan bazı Arnavutlara dinlerinin ne olduğunu soruduğunuzda alacağınız cevap "*Jam Tyrk elhamdulil-lah*" ("Ben Türküm") olacaktır. Ancak vakıada ise Arnavutça okuyor, konuşuyor ve onun uğrunda her şeyi feda etmeye hazırdırlar.

Çünkü Ortodoks olanlar ya Slavlaşıyorlardı ya da Helenleşiyorlardı.[108] Diğer taraftan Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Katoliklerin varlığı ise, Yunan-Ortodoks politikası açısından, Yunan sınırlarından uzak oldukları sürece fazla bir önem taşımıyordu. Fakat Katolik Arnavutlar kendilerini *Alban* olarak sayıp Roma Papalığı'na bağlıydılar.[109]

Kısaca ifade edecek olursak, Arnavut Ortodokslar otosefallik yönündeki ilk hareketi ana yurdun dışında başlatmıştır. 19. ve 20. yy'da başlayan Ortodoks-Yunanlaştırma faaliyetleri öne çıkmıştır.[110]

Turkoalvanoi ifadesi ise Yunan Ortodoks politikası tarafından Arnavut karşıtı politikayı desteklemek için kullanılmakta ve bu vesileyle kendi siyasi hedefine ulaşmaya çalışmaktadırlar. (*Eqrem bej, s. 152*). Eqrem Bey devamında şunu yazmaktadır: "Balkan milletlerin edebiyatı ve tarihlerinde, Müslüman Arnavutların Hristiyanlara karşı duruşlarını ifade eden pek çok motifi farklı renklerle bezeyerek, yüzlerce şekil ve deseni, şarkı ve şiirleri görmek mümkündür. Bu yüzyılın başından sonuna kadar yapılan bir propagandanın sonucu olarak Arnavutlara ve Türklere karşı Balkan halklarına büyük ve derin bir haset yerleştirilmiştir. Bu haset İkinci Dünya Savaşı zamanında ve sonrasında yapılan cinayetlerde yüzünü gösterdi. Burada Arnavutları veya Türkleri temize çıkarmak diye bir niyetim yok. Ancak gerçek adına şunu söylemek istiyorum: Bu son 4-5 yılda Yunanlar, Sırplar, Karadağlılar ve Bulgarlar, Arnavutların onlara 4-5 yüzyılda yapma imkânı olduğu hâlde yapmadıklarının çok daha fazlasını yaptılar." (*Eqrem bej, s. 335-336*).

108 Hysamedin Feraj, *Skicë e mendimit politik shqiparë*, Üsküp: Logo-A, 1999, ss. 40-41.

109 Feraj, *age*, ss. 40-41; Moroco dela Roka, *age*, ss. 47-8.

110 Kasem Biçoku, "Falangat që rrezikojnë kombin shqiptar", *Albania*, 15 Kasım Pazar 1998, s. 7; Ramiz Zekaj, "Politika Antifetare Dhe Pasojat E Saj Mbi Kulturën Islame Gjatë Shek. XX", *Ftesa*, S. 14, Ekim 1999, ss. 11-13.

B. Amerika'daki AOK'nın Otosefallik İlanı ve Diğer Devletlerdeki Durumu

Diyasporadaki Arnavut Ortodokslar ilk kez Amerika'da AOK'yı kurdular. Arnavutça liturji/ibadet ilk kez 22 Mart 1908'de Amerika'nın Boston şehrinde yapıldı. Amerika'daki bu gelişmenin en önemli nedeni, 1907 yılında Hadson'da ölen bir Arnavut Ortodoks genç "Arnavut ırkçısı" olarak kabul edildiği için kilise dışı sayıldığından Yunan papazları onun cenaze törenini yapmayı reddetmişti. Bu yüzden ölen genç, Arnavut bir papaz olmamasından dolayı, hiçbir dinî tören yapılmaksızın toprağa verildi. Bunun üzerine Arnavutlar kendi aralarındaki dinsel yapılanmaya ve rahip yetiştirmeye hız verdiler. Nitekim kısa bir zaman sonra New York'ta Rus piskoposu Platon tarafından, Fan Stilian Noli[111] isimli Arnavut din

111 F.S. Noli 6 Ocak 1882'de Edirne'nin İbrik-Tepe köyünde doğdu. İlkokulunu köyünde, lisesini ise Edirne'de Yunanca olarak bitirdi. 1900-1903 yılları arasında Noli, felsefe fakültesini devam etmek için gittiği Yunanistan'da kötü ekonomik durumundan dolayı okulu bırakıp çalışmaya başladı. Noli'nin kafasına Helenizm ideolojisi yerleştirilmeye çalışılmışsa da o, yine Arnavut Millî Hareketi'nin en önemli şahıslardan olmaya devam etti. 1904'te Mısır'da Yunanca hocası olarak görevine başlayan Noli, Thanas Tashko ve Jani Vruho ile birlikte Arnavut Millî Hareketi'nin faaliyetlerini Sofya'da çıkarılan *Drita* gazetesinde Arnavut meselesiyle ilgili yazılarının yayımlanması ve Sami Bey'in *Shqipëria Ç'ka qenë e Ç'do të bëhetë* eserinin Yunancaya tercüme edilmesiyle başlattı. Bu ideale yardım etmek düşüncesiyle 1906'da ABD'ye gitti. Noli'nin ABD'de bulunduğu esnada *Kombi* ve *Dielli* olmak üzere iki gazete çıkarılmakla birlikte "Vatra" adıyla bilinen ve ABD'deki bütün Arnavutları içine alan Panarnavut Federasyonu kuruldu. 1908'de ABD'deki Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin papazı seçilerek Fener Patrikhanesi'nden bağımsız bir Arnavut Kilisesi için faaliyetlerini başlattı. Noli, 1912-1929 yılları arasında Yunan şovenizmine karşı çalışmakla birlikte, Arnavutluk'ta da feodal sistemin yerine demokratik sistemin geçmesi girişiminde bulundu. 10

adamı, papaz olarak atandı. 8 Mart 1908'de piskopos olarak ilan edilen Noli, Rus Kilisesi Sinodu'nun kararıyla Boston'a papaz olarak gönderildi. Aynı ayın 22'sinde, Pazar günü Boston Knight Hall'da ilk Arnavutça dinsel ritüel yapıldı. Yapılan bu ritüel Arnavutlarca büyük bir sevinçle karşılandı. Aynı gün Boston Foeniks Hall'da Aziz Cerc *(Shën Gjergji)* ismiyle bilinen Arnavut Kilisesi kuruldu. Böylece o zamandan itibaren yeni papaz olarak seçilen Noli, ciddi ve samimi bir şekilde yaptığı Arnavutça çeviriler ve diğer yazılarıyla kilisenin gelişmesinde ve ilerlemesinde büyük bir katkıda bulunmuştur. Aynı papaz daha sonra, 1924 yılında, memleketi olan Arnavutluk'ta hem başpiskopos olarak, hem de kısa bir süre de olsa başbakan olarak bulundu. Fakat Yunan Kilisesi bu gelişmeye sürekli karşı çıktı.[112]

Boston'da kurulan kiliseye papaz olarak atanan Noli, dinî kitapları tercüme etme ve 1913-1914 yılları arasında Arnavutluk'u ve diyasporada bulunan Arnavutları ziyaret ederek cemaati geliştirme faaliyetlerini sürdürdü. Ekim 1918'de New York'ta Rus başpiskoposu olan Aleksandrit tarafından rahip *(Arkimandrit)* olarak ilan edildi. Daha sonra, 25-28 Şubat 1919 yılında Boston'da yapılan ve Amerika'daki bütün Arnavut din

Haziran 1924'te Millî Ordu idareyi eline geçirirken Noli demokrasi ihtilalinden çıkan hükûmetin başkanı oldu. 24 Aralık 1924'te demokrasi ihtilalinin sona ermesiyle Avusturya'ya gitti. Yeniden hükûmete gelen Ahmet Zogu rejimi tarafından gıyaben ölümle cezalandırıldı. Noli hayatının son 30 yılını ABD'de Arnavut Ortodoks Kilisesi papazı olarak geçirdi. 13 Mart 1965'te Florida'da, ağır bir hastalığın sonucu olarak hayata veda etti. Noli'nin din sahasından başlayarak felsefe, edebiyat ve tarih sahalarda da yazdığı ve tercüme ettiği birçok makale ve eserleri vardır. {bkz. *Historia e Letërsisë Shqiptare,* (başed. Dhimiter S. Shuteriqi), Priştina: Rilindja, 1989, ss. 483-490}.

112 Moroco dela Roka, *age*, s. 49; Beduli, *age*, ss. 17-18.

adamları ve laikleri bir araya getiren genel toplantıda -ki bu toplantıya Rusya, Romanya, Bulgaristan ve Suriye'den papazlar da katılmışlardır- Noli, AOK'nın (baş) piskopos adayı olarak seçildi. Fakat bir kişinin piskopos olması için başka bir başpiskopos tarafından atanması gerekiyordu. Bu durumda Noli'nin atamasının Rus Başpiskoposu Alexandrit tarafından yapılması düşünüldü. Fakat yetersiz iletişimden dolayı bu girişimden bir sonuç alınamayınca Noli, kilise geleneğine uygun olmasa da kendi kendini piskopos olarak ilan etme yoluna gitti. Aynı yılın 26 Temmuz'unda yapılan ikinci genel toplantıda, bu defa Amerika'daki AOK'nın bağımsızlığı ilan edildi ve Noli bağımsız Arnavut Kilisesi'nin başkanı (başpiskoposu) olarak kabul edildi. Noli'nin çevirileri, yazılı ve sözlü telkinleri; o zamanlar mevcut olan siyasi mücadelenin yanında Arnavutlar arasındabir ayaklandırmayı da hazırlamış oldu. ABD'de başlayan böyle bir ruhsal (dinsel) uyanma, Arnavutluk'ta da etkisini gösterdi ve burada kilisenin hakları için yapılan mücadeleye büyük destek oldu.[113]

AOK'nın bağımsızlığı için diyasporadaki Arnavut Ortodokslar hareketi ABD'nin dışında Rusya ve Romanya'da devam etti. Örneğin, Arnavut kökenli olan ve Odesa Seminarı'nı (Teoloji Fakültesi) bitirerek Peterburg Üniversitesi'ne kaydını yaptıran Harallamb Kristo Koçi Epir'e, Arnavutluk'a ve Makedonya'ya yaptığı gezi sonrası, 1894 yılında, Rus medyası vasıtasıyla bir yandan Arnavutluk'un siyasal bağımsızlığını ve bir yandan AOK'nın varlığını ve bağımsız bir Arnavut patriğinin olması gerektiğini duyurmaya çalıştı. Ayrıca, onur verdiği büyük mücadeleler sonucunda 1907'de Romanya Bükreş'te ayinlerin ve kilise konuşmalarının Arnavutça yapılabileceği bir Arnavut Kilisesi temin edildi. Fener Patrikhanesi'nden Brailas

113 Beduli, *agé*, ss. 17-19.

isimli Yunan Kilisesi'ne tayin edilen Beratlı Harallamb Calamani papaz olarak Bükreş'e çağrıldı. Calamani, Arnavutların bu davetini memnuniyetle kabul etti. Papaz Bükreş'e gittiğinde oradaki idarecilerden Arnavut Ortodokslara bir kilise verilmesi için istekte bulundu. Böylece Bükreş Metropolitliği Arnavut Ortodokslara güzel ve tarihî bir eser olan ve merkezî bir yerde bulunan Aziz Cerc *(Shën Gjergj)* Kilisesi'ni tahsis etti. Calamani ilk defa bu kilisede Noli'nin yazdığı ve tercüme ettiği kitaplar vasıtasıyla Arnavutça yapılan dinsel ayini yönetti.[114]

Atina'nın veya Fener'in otoritesinden etkilenen Arnavutluk'ta bulunan bazı Arnavut Ortodokslar[115] reformcu hareketleri engellemeye çalışırken Amerika, Romanya ve Mısır gibi devletlerde diyasporada yaşayan Arnavut Ortodokslar bunlardan etkilenmedi. Organize olma açısından diyaspora daha uygun bir ortamdı. Bir Arnavut Ortodoks'un Arnavutluk'un içinde millî bağımsızlık yönünde mücadele vermesi pek kolay değildi. Çünkü Yunan dini ve Yunan kültürü Arnavutluk'ta çok derinden Ortodoks dinine ve kültürüne sahip olmuştu. Bu politikanın temel kaynağı ise Fener'di. Millî bağımsızlık hareketleri karşısında en büyük engel olan Fener Patrikhanesi'ne, AOK

114 Beduli, *age*, ss. 19-20.

115 Bu zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerini yaşadığı bir dönemdir. Büyük güçte olan devletler (Rusya, İngiltere, Fransa vs.) Osmanlının daha hızlı bir şekilde yıkılmasına yardım etmeye çalışıyorlardı. Öbür tarafta, Balkanlar'da yeni bir "operasyon" söz konusudur. Bu operasyonda *pasyent*'in (hastanın) ölüp ölmeyeceğini beklenmektedir. Bu zamanlarda Arnavutlar, İsmail Kemal başta olmak üzere, 28 Kasım 1912 yılında Vlora şehrinde Arnavut bayrağını yükseltip Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan ettiler. Yeni seçilen Arnavut Hükûmet'in başbakanı bunu şöyle ifade eder: "...Bugün Arnavutluk bağımsız, hür ve tek başına bir devlet oldu...." (bkz., *Historia e popullit shqiptar*, II., ASHSH-Instituti i Historisë, Tiran, 2002, ss. 508-515).

de dâhil, diğer bütün Ortodoks kiliselerin uymaları gerekirdi. Arnavutluk'un bağımsızlığı için çalışan ve önceden de vurguladığımız gibi, "devletin bağımsızlığı için dinin bağımsızlığının gerekli olduğu" görüşünü savunan diyasporadaki vatanseverler *(patriotët)* Yunan politikasının etkisinden kurtulmak için bağımsız bir Ortodoks kilisesinin kurulması gerektiğini anlamışlardı. Arnavutluk'taki Ortodoksların sayısı Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'daki kadar çok olmamasına rağmen, yine bağımsız bir Ortodoks kilisesinin millî bağımsızlığı için büyük bir destek olabileceğinden hiç şüphe yoktu.[116]

Diğer taraftan Fener Patrikhanesi, sadece Arnavutların ve diğer Balkan halklarının millî bağımsızlığına karşı değildi; o bütün Batı'ya karşıydı ve bunun için kendi dindaşlarında bunlara karşı kin ve düşmanlık duygusu uyandırıyordu.[117]

Başlangıçta Fener Patrikhanesi'nin tutumu Arnavutluk'taki kilise otoriteleri tarafından önemsenmedi. Fakat diyasporadaki Arnavutların ülkelerine dönmeleri ve kiliselerde ibadetlerin Arnavutça yapılmasını istemeleriyle durum değişmeye başladı. Bu çerçevede Noli'nin tercüme ettiği ve yazdığı kitapların halka dağıtılması, kilise otoritesinden İncil'in Arnavutça okunmasının istenmesi karşısında bunları engellemeye yönelik çeşitli önlemler alınmaya başlandı. Örneğin; Yunan Ortodoks Kilisesi'ne karşı olanlar için dinsel törenlerin yapılmaması ve bu görüştekilerin kilise idaresine kabul edilmemesi gibi bazı tedbirlere başvuruldu. Fakat bütün bu tedbirler bağımsızlık hareketini engellemeye yetmedi; hatta bağımsızlık hareketi daha da güçlenerek yoluna devam etti.[118]

116 Moroco dela Roka, ss. 48-49.

117 Delvina, agm, s. 151.

118 Beduli, *age*, ss. 20-21.

3. AOK'nın Bağımsızlığı İçin Arnavutluk'ta Gösterilen Çabalar

Hatırlanacağı üzere, 1919'da Boston'da bulunan Arnavut Ortodoksların toplumu, AOK'yı kurma kararı almış ve Noli, kilisenin başpiskoposu seçilmişti. Bundan sonra Noli, kilisenin bağımsızlık haberini hem Avrupa'da hem Arnavutluk'ta duyurmaya çalıştı.[119]

Noli'nin AOK'nın bağımsızlığı ile ilgili görüşünü yaydığı Arnavutluk'taki ilk durak Korça şehriydi. Korça şehri Arnavutluk'taki Ortodoksların merkezi olduğu için AOK'nın bağımsızlık hareketlerine uygun bir yerdi. Bu hareket Boston'da yapılan hareketten sonra başlamış değildir. Noli ve arkadaşları kilisenin bağımsızlığı ile ilgili faaliyetlerine 1914'dan 1922'ye kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Özellikle 1921-1922 yılında siyasi açıdan daha uygun bir zaman olduğu için bağımsızlık faaliyetleri daha da güçlenmiştir. 1921'de Londra'da yapılan konferansta, Arnavut-Sırp sınırların değişmeyeceğini vurgulayan ve "17 Aralık 1913'de Firence Protokolü'nde alınan kararlara uymak şarttır" şeklinde kaydedilen karar, AOK'nın bağımsızlığı için çok büyük bir etken olmuştur. Burada ifade edilmesi gereken bir husus da, AOK'nın bağımsızlık hareketine en fazla katkısı olan Arnavut Hükûmeti'nin, Arnavutluk'ta başpiskoposun bir yabancı olamayacağı yönündeki kararıydı. Otosefal hareketine büyük bir motivasyon sağlayan bu kararın gerçekleşmesi için ilk durak Korça'ydı.[120]

Bu çabalar neticesinde, aralarında Pogradec ve Vlora'da bulunan kiliselerle Korça'daki Aziz Cerc Kilisesi'nin de bulun-

119 Moroco dela Roka, *age*, ss. 50-51.

120 Naska, agm, s. 11.

duğu bazı kiliseler Arnavut Ortodoksların eline geçmiş ve bu kiliselerde dinsel ayin, tören ve konuşmalar hep Arnavutça yapılmaya başlanmıştır. Zamanla bağımsızlığı daha fazla ön plana çıkaran Arnavut Kilisesi'nin kurulması düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağımsız Arnavut Ortodoks kiliseler, Yunan politikasının Arnavut politikasına ve Ortodoks inancına müdahalesinin en önemli engeli olmuştur.[121] Başta Noli olmak üzere Papaz Vasil Marku ve Papaz Vangjel Çamçe gibi kimseler, devletin ve kilisenin bağımsızlığı için çalışanları desteklemek amaciyla Arnavutluk'a gelmiş ve bu hareketin başarıya ulaşması için önemli bir katkıda bulunmuşlardır. *Posta e Korçës* gazetesinde de ifade edildiği gibi, Noli'nin gelişi Korça halkının, Mesih adına yapılan çeşitli dış propagandalar yoluyla daldığı derin uykudan uyanmasına neden oldu.[122]

Fan Noli, 21 Kasım 1923'de Korça şehrinde bulunan Aziz Cerc (shen Gjergj) Katedrali'nde Papaz Jerotheu ve Papaz Kristofor tarafından vaftiz edildi. Aynı gün Noli, Arnavut Ortodoksların başkenti olan ve daha sonra AOOK'nın merkezi olacak olan Durrës (Dyrrahium) kenti metropoliti olarak seçildi. Bu gelişmeleri müteakiben Noli, "Durrës, Gorë ve Shpati'nin metropoliti, bütün İllyrricum'un, batı denizin ve bütün Arnavutluk'un başpiskoposu *(primati)* ve eksarhı" unvanını aldı. [123]

Arnavut Kilisesi'nin bu şekilde otosefalliğini ilan etmesiyle Tiran'ın kazandığı çeşitli siyasal avantajlar da vardı. Çünkü bu gelişmeyle devletin günlük siyasi hayatında Yunan etkisi azaltılıp ortadan kalkmış ve Yunanistan'ın Arnavutluk'un güneyi-

121 Naska, agm, s. 11.

122 Naska, agm, s. 11.

123 Delvina, agm, s. 4.

ni işgal etme arzusuna büyük darbe vurulmuş oluyordu. Nitekim Arnavut halkına karşı aldıkları tavır nedeniyle bazı Ortodoks-Yunan piskoposlar veya *filogrek* olarak bilinen din adamları 1921'de Arnavutluk'tan kovuldular.[124]

A. AOK'nın Otosefalliği İçin Gerekli Ortamı Hazırlayanlar

Doğal olarak AOK'nın bağımsızlığı için yapılan bu söz konusu hareketler birdenbire ortaya çıkmadı. Daha önceleri bu hareketlere uygun zemin hazırlayan bazı öncü kişiler vardı. Dolayısıyla AOK'nın bağımsızlığı için atılan ilk adımların bu öncüler tarafından atıldığını söyleyebiliriz. Noli olayına gerekli ortamı hazırlayarak AOK'nın bağımsızlığı yönünde daha önceleri gayret sarf eden kişiler şunlardır:

Beratlı İeronomah Kost (1800),
Elbasanlı Theodor Haxhi Filipi (Dhaskal Todri) (1803),
Vithkuq'un Bredhas'inden olan Naum Vegjilharxhi (1845),
Eube'de piskopos olan Grigor Argjirokastriti (1824),
Elbasanlı Kostandin Kristoforidhi (1860-1895).[125]

Yukarıda sıraladığımız kişilerin, kilisenin bağımsızlığına önemli katkıları olmuştur. Özellikle son ikisi, kilisenin ve Ortodoks Arnavutların kahramanı olarak bilinen Papa Kristo Negovani (1875-1905) ile birlikte yaptıkları çalışmalara (tercüme, dinî kitapların yayımlanması gibi) ve daha sonra ilan edilecek AOOK'nın kurulmasına ortam sağlayan rehberler olmuşlardır.

Bundan başka Mihal Grameno'nun yönetimi altında 1909 yılında yayımlanan *Lidhja Ortodokse* (*Ortodoks Antlaşması*)

124 Moroco dela Roka, *age*, s. 52.

125 Beduli, *age*, ss. 13-15.

adlı gazete ve dernek de bu ideale büyük hizmet etmiştir. Bu dernek, aynı adla çıkardığı gazete ile kilisede ve okullarda ana dilin kullanılması için büyük bir propaganda yapmıştır.[126]

B. AOK'nın Bağımsızlığı İçin Berat'ta Yapılan I. Kongre

Arnavut Ortodokslar, Arnavutluk'un dışındaki AOOK için yaptıkları çalışmalara benzer bir çalışmanın Arnavutluk'un içinde de yapılması gerektiğini düşünerek harekete geçtiler. Bu konuda ilk adım Dyrrahium Belediye Başkanı Kost Paftali tarafından atıldı. Paftali, AOK'nın bağımsızlığına yönelik yapılması gereken bir kongreye katılmaları için Arnavut Ortodoksların yaşadıkları Korça, Berat, Gjirokastër, Vlorë, Elbasan, Durrës ve Shkodër belediyelerine davetiyeler gönderdi. O bunu, Ortodoksların arasında yaşanan çekişmelerin ve anlaşmasızlıkların açtığı yarayı kapatmak için yaptı. Paftali'nin gönderdiği telegrafta kısaca şunlar yazılıydı:

"Kardeş Arnavut Ortodokslar arasındaki Ortodoks Kilisesi ile ilgili ortaya çıkan problemler ve ayrılıklar hem Ortodoks inancına hem de devletimize zarar verdiği için, bütün Arnavut Ortodoksların, bir araya gelerek bu yarayı kapatmak suretiyle hem dinî hem de millî hüviyetini korumalarını tavsiye ediyorum."[127]

Böylece 10-19 Eylül 1922 yılında Berat'ta yapılan büyük kongrede AOK'nın otosefalliği resmen ilan edilmiş oldu.[128]

126 Beduli, ss. 15-16.

127 Naska, *age*, ss. 11-12.

128 Kristaq Prifti, "Themelimi I Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare – Ngjarje e Rëndësishme në Historinë e Kombit Shqiptar", *70 Vjet Te Kishes Ortodokse Autoqefale Shqiptare, Sempozium, Tiran, 19 Shtator, 1992*, Tiran: İnsituti Historik, 1993, s. 5; Naska, *age* s. 11-2; Delvina, agm, s. 3.

Berat'a gelen delegeler Mangalem Okulu salonunda beş kişiden oluşan bir komisyon kurdular ve komisyon başkanı olarak Perikli Kona'yı seçtiler. 11 Eylül 1922'de saat 9'da ise kongreye gelen din adamları dinî bir tören düzenlediler.[129]

Bu gelişme, Fener Patrikhanesi'nin Pan-Ortodoksizm/Pan-Helenizm (Bütün Ortodoksları bir araya getirme düşüncesi) ideolojisine ve onun din ile Yunan olmayı bir sayma düşüncesine karşı olduğu için Arnavutluk'ta Pan-Ortodoksizm yönündeki çalışmalara engel oldu. Böylelikle Arnavut entelektüeller Hristiyanlığın, daha doğrusu Ortodoksluğun Helen milletinden farklı olduğunu, Helen dilinin Hristiyanlığın ve Ortodoksluğun dili olmadığını ve Fener Patrikhanesi'nin, "bütün Arnavut Ortodoksların Ortodoks inancını kabul ettiklerinden dolayı Yunan oldukları" düşüncesini bir kere daha reddetmiş oldu.[130]

Kongreye katılacak olan delegeler arasında, her cemaatten seçilen ikişer kişi kongrede oy hakkına sahip olacaklardı. Her ne kadar kongrenin başlangıcı 10 Eylül 1922 olarak belirlense de Berat, 5 Eylül'de delegelerini seçip kongre hazırlıklarına başladı. Vlora temsilcileri ise kongrede iki bağımsız teoloğun bulunmasını da tavsiye ettiler.[131]

Beratlı temsilciler ise kongrenin toplanmasıyla ilgili teklifi kendi Ortodoks cemaatine duyurdu. Ortodoks cemaati de, kongre için destek vermeden önce seçim kanunnamesinin *(rregullorja)* gönderilip delegelerin seçiminde izlenecek programın hazırlanması ve böyle bir kongre için hükûmetin izninin alınmasını istediler.[132]

129 Naska, agm, s. 15.

130 Prifti, agm, s. 7.

131 Naska , agm, ss. 12-13.

132 Naska, agm s. 12.

Gjirokastra ve Himar'da ise durum farklıydı. Onlar bu kongreyi sırf dinsel bir toplantı olarak kabul ettiklerinden delege göndermediler. Özellikle, Gjirokastra, Ortodoks Kilisesi'nin bu problemini ancak hükûmetin çözebileceğini savunuyordu. Fakat bu düşünceyi Gjirokastra'daki bütün Ortodokslar paylaşmıyordu. Şehirde durumu zorlaşan ve konumunu korumak isteyen kişilerin başında metropolitin yardımcısı gelmekteydi. Bunca probleme rağmen Gjirokaster'da bulunan otosefallik sempatizanları, geç de olsa, kendi üyelerini kongreye gönderebildiler.[133]

Bu kongrede AOOK kuruldu ve 26 Eylül 1922'de *Gazeta Zyrtare* (*Resmî Gazete*)'de yayımlanacak olan AOOK'nın anayasası kabul edildi. Durumu öğrenen Fener Patrikhanesi Arnavut asıllı olan piskopos Yeroteua'yı (Jerotheua) ve Synad'ın piskoposu olan Kristofor Kissi'yi durumu müzakere etmek üzere Arnavutluk'a gönderdi. Fener'in düşüncesi otosefalliği kabul etmek değil, özerkliği kabul etmekti. Çünkü otosefallik verilen kilisenin, ana kilise olarak bilinen Fener Patrikhanesi ile hiçbir resmî bağı söz konusu değildi. [134]

Kongrede delegeler zaman zaman çok sert ve tartışmalı konuşmalara yer verdiler. Kongrede en çok sözü geçen kişiler, AOK'nın bağımsızlığının en etkili savunucuları olan Fan Stilian Noli ile Vasil Marku'ydu. Bunların amacı, kilisenin başına gelecek olan kişilerin hem AOK'nın bağımsızlığını savunması hem de millî yükümlülükleri yerine getirmeleriydi. Noli ve Marku tartışmalardan sonra otosefalliğin tesisi için çalışacak kişiler olarak Korça belediyesi delegeleri seçildiler.

AOK'nın resmî bağımsızlığı, I. yıl 49 no'lu *Fletore Zyrtare* (Resmî Defter)'de yazıldığı gibi, alınan şu kararla ilan edildi:

133 Naska, agm. s. 13.

134 Delvina, *Pa Pavaresi Fetare Nuk Ka Favaresi Kombetare*, s. 3.

"Klerik (din adamı) ve laiklerin (din adamı olmayanların) katıldığı kongrenin delegeleri büyük bir sevinçle, Arnavutluk halkının bütün klerikleri adına; Arnavutluk'un dünyanın bütün devletleri tarafından bağımsız kabul edilip Ortodoks Kilisesi'nin 'bağımsız devlette bağımsız kilise' *(në shtet indipendent, kishë indipendente)* kuralına dayanarak ve Rus Ortodoks Kilisesi (1771), Avusturya Ortodoks Kilisesi (1740), Bukovina Ortodoks Kilisesi (1873), Yunan Ortodoks Kilisesi (1883), Sırp Ortodoks Kilisesi (1880), Romen Ortodoks Kilisesi (1856) ve son olarak Bosna-Hersek Ortodoks Kilisesi'nin (1908) bağımsızlıklarını göz önüne alarak, birbirinden ayrı olmayan bir varlık *(njëqënërshme)* olan Kutsal Üçlük adıyla *(en onomati tis agjias, omousiu qe adhieretu Triadhos)* AOK'nın otosefalliğini, *de jure* (hukuken) olarak Arnavutluk'un bağımsızlığından itibaren Fener Patrikhanesi ile ruhi, doğmatik ve apostolik bağlantısı olmasına rağmen bir bağımsızlığı olduğuna göre, bu bağımsızlığı *de facto* (gerçekten) ilan ediyorum."[135]

Ayrıca kongrede, 14 maddeden oluşan ilk "AOOK Statüsü" de onaylandı. Bu statüye göre, piskoposlar sinodu kuruluncaya kadar kongre tarafından seçilecek dört din adamı (klerik) ve dört laikten oluşan bir yüksek kurul *(Këshilla e Lartë)* kilisenin en yetkin otoritesi olacaktı.

Merkezi Korça'da bulunan AOOK'nın başkanlığına, Amerika'da Arnavut Kilisesi'nin bağımsızlığı için çalışan ve 25 Ocak 1919'da Saint Louiste Aziz *(Shën)* Mitri Kilisesi'ne papaz olarak gönderildikten sonra 1921 yılında Arnavutluk'a gelen Papaz Vasil Marko *(At Vasil Marko)* seçildi. Vasil Marko, Arnavut Millî Otosefal Ortodoks Kilisesi'nin yönetim mekanizması olan yüksek kurulun başkanı unvanını da aldı.[136]

135 Beduli, *age*, ss. 22-23.

136 Beduli, *age*, s. 23; *Statuti i Kishës Orthodhokse Autoqefale Kombëtare të Shqipërisë*, Korça: Dhori Koti, 1923, 2-3 madd.

Yukarıda zikrettiğimiz yüksek kurulun teşekkül ettirilmesinden sonra Arnavutluk'un Millî Otosefal Ortodoks Kilisesi'nin kutsal sinodu olarak tanınan ve bir metropolitin yönetimi altında bulunan ve kanonik piskoposlardan oluşan bir sinod da kuruldu. Merkez metropolitliğindeki metropolit yardımcıları olarak bilinen kişiler de karma kurulun kleriklerden oluşan grubunun üyeleriydi.[137]

AOOK'nın onaylanmış statüsünün 5. maddesi, yüksek kurulun görevinin, AOK'nın otosefalliğinin kabul edilmesi için, kutsal ekümenik Fener Patrikhanesi ve diğer Ortodoks kiliseleriyle diyaloğa girmek olduğunu açıklar.

6. maddesinde ise yüksek kurulun iki yıl içerisinde ekümenik patrikhane tarafından kabul edilecek en az iki kanonik Arnavut papazı getirmesi gerektiği kararı yer almaktadır.

9. maddede gelecek olan piskoposların yüksek kurulun hâlihazırdaki üyeleri olup onun önünde şöyle yemin etmeleri gerektiği ifade edilir: "Başpapaz vicdanıyla Rabb'ime yemin ediyorum ki ben Arnavutluk Devleti'ne ve Arnavut Millî Ortodoks Otosefal Kilisesi'nin statüsüne saygılı olup devletin ve kilisenin kanunlarını savunacağım."

10. maddede ise kilise dili (liturji)nin Arnavutça olduğu ifade edilmektedir. Ancak din adamların çoğunun Arnavutça bilmemesi[138] ve Arnavutça dinî kitapların da az sayıda olması nedeniyle kullanılan Yunan dilinin Arnavutçanın yanında yardımcı dil olarak kullanılmasına imkân verildi.

Arnavut Millî Otosefal Ortodoks Kilisesi'nin statüsünün son maddesi olan 14. maddeye göre ise bu statünün, ilk iki

137 *Statuti*, 4 madd.

138 Bu zamana kadar Ortodoks Kilisesi'nde hep Yunanca kullanıldığı ve Arnavutça bilen papazların sayısı az olduğu için Arnavutça yeterince yagınlaşana dek Yunancanın kullanılmasına izin verildi.

maddesi[139] hariç diğer maddeler, piskoposlar sinodu kuruluncaya kadar geçerli olacak, daha sonra kilisenin yeni daimi statüsü oluşturulacaktı. [140]

Bütün bunlar karşısında Fener Patrikhanesi konunun araştırılması için Melitupoy *(Melitupojë)* Piskoposu İoretheu'yu Arnavutluk'a gönderdi. 27 Kasım'da İoretheu, Korça'ya gelerek Arnavut Ortodoksları başarılarından dolayı tebrik etti. İoretheu buradan patrikhaneye bir mektup göndererek patriğe AOK'nın göndereceği bir delegasyonu kabul edip onunla anlaşmaları gerektiğini yazdı. Bunun üzerine Arnavut Ortdoksların delegasyonu, yüksek kurul başkanı idaresinde nisan ayı başında İstanbul'a ulaştı. Patrikhane tarafından kabul edilen bu komisyonun otosefallik isteği konusunda bir anlaşmaya varılamadı. Zira Berat'ta yapılan kongrede AOK'nın otosefalliği için alınan karar Fener Patrikhanesi tarafından tasvip edilmedi; Fener'e göre sadece bir özerklik söz konusu olabilirdi. Böylelikle delegasyon, sorunu ortadan kaldıramadan geri dönmek zorunda kaldı.

Bu hadiseden iki ay sonra, Fener'e bağlı Arnavut piskoposu olan Kristofor Kissi AOK'ya yardım etmek amacıyla Arnavutluk'a geldi. 24 Kasım 1923'te ise Fan S. Noli, İerotheu ve Kristofor Kissi tarafından Dyrrahium Metropoliti seçildi. Böylece o zamana kadar metropoliti olmayan tek şehir olarak geriye Gjirokastra kalıyordu. 1924'te ortaya çıkan politik kargaşalar nedeniyle artık Gjirokastra'nın da bir metropoliti olacaktı.[141]

AOOK'nın bağımsızlık ilanının yankıları çok büyük oldu. Arnavutluk Hükûmeti tarafından bu günün kutlanması için

139 Bu iki madde genel anlam ifade etmektedirler.

140 *Statuti*, 4. madd.

141 Beduli, *age*, ss. 24-25.

emir verildi.[142] Öbür yandan Dışişleri Bakanı Pandeli Evangjeli, bu dönemin kilisenin otosefallik probleminin çözülmesi için en uygun zaman olduğunu ifade etti. Zira, her ne kadar Arnavut Ortodokslar kendilerini otosefal ilan etmiş olsalar da otosefallik Fener Patrikhanesi'nce uluslararası düzeyde henüz kabul edilmiş değildi. Bunun devamı olarak, İçişleri Bakanı Ahmet Zogu, Berat'taki I. Kongre'de Ortodoks Kilisesi konusunda devlete yapılan suçlamaların hepsini reddetti. Özellikle, 05 Ağustos 1922'de çıkarılan bir genelge (*qarkore*) ile devletin böyle bir işte inisiyatifinin olmadığı fakat problemlerin en adil şekilde çözümü için kiliseye yardım ettiği çok açık bir şekilde ortaya konuldu.[143]

Kongreden bir gün sonra Avusturyalı diplomatlar, Arnavut Ortodoksların ilan ettikleri otosefalliğin sadece dinî bir duygunun ifadesi olmadığı, millî bağımsızlık için de çok büyük bir aşama olduğu ve Arnavutluk için ilahî dinlerin (İslam ve Hristiyanlık) millî değerler üzerinde anlaşmalarının çok büyük bir anlam ifade ettiği şeklinde bir değerlendirme yaptılar.[144] Kongre hakkında yapılan tartışmalar ve ifade edilen düşünceler arasında Ortodoks olan entelektüellerin düşünceleri de yer almaktaydı. Örneğin, Sotir Peci AOK'nın otosefallik ilanının kilise kanunlara göre yapılması gerektiğini dile getirdi. Yine o, Fener Patrikhanesi'ne bir komisyon gönderilip hem durumun ve kararların anlatılması hem de konuyla ilgili yardım sağlanması ve iki Arnavut piskoposun seçilmesi konusunda destek istenmesini dile getirmiştir. Ayrıca Peci, aynı zamanda patrikhaneden kilise diliyle ve literatürle ilgili seçimin AOOK Sino-

142 Moroco dela Roka, *age*, s. 52.

143 Naska, *age*, s. 14.

144 Moroco dela Roka, ss. 52-53.

du'na bırakılmasını da istedi. Peci'yi destekler tarzda *Posta e Korçes* gazetesinde, "Millî Kilise, devletle beraberdir ve birlikte çalışırlar. Yani grekomanizmin (Yunanlara ait olan her şeyi sevmek) kalelerini sadece AOK'nın otosefalliği kırabilir" düşüncesi vurgulandı.[145]

Normal olarak, kilisenin otosefalliği ile memnun olanlar kadar buna karşı çıkıp onu hata olarak kabul edenler de mevcuttu. Özellikle Yunan veya filogrek (Yunan yanlısı) papazlar buna karşı çıkıyorlardı. Kongreden bir sene önce Gjirokastra'dan kovulmuş olan Yunan Piskopos Vasilios otosefalliğe karşı çıkıp bunun kanuna aykırı bir hareket olduğunu söylüyordu. Adı geçen papaz, ayrıca Milletler Birliği'ne *(Lidhjes se Kombeve)* şu telegrafı göndermişti:

"Arnavutluk Devleti tarafından yönlendirilen Müslüman belediye başkanları, Berat'ta laik ve Ortodoks din adamlarından oluşan bir grup, AOK'nın otosefalliğini ilan etmesi için büyük bir kongre organize ettiler. Onların isteği AOK'nın Arnavut Müslüman Devleti'ne tabi olmasıdır. Ortodoks klerikleri ise, örneğin; Durres, Korça ve Velegrad metropolitleri sürgünde oldukları için ve bu şekilde manipule edilmelerine izin vermediklerinden böyle bir haktan mahrum edilmiş durumdadırlar. Bunu protesto edenlerin başında Fener Patrikhanesi vardır. Bunun dışında Arnavut Hükûmeti liturji için de Arnavutçanın kullanılmasını istemektedir".[146]

Piskopos Vasilios'un bu düşüncesinin oldukça tutarsız olduğu aşikârdır. Çünkü AOK'nın otosefalliği için harekete geçenlerden hiçbiri Müslüman değildir; aksine hepsi Ortodokstur. Fakat Arnavut Ortodokslar, Ortodoks merkezi altında bir Helenleştirme (Yunanlaştırma) siyasetinin mevcut olduğunun

145 Naska, *age*, ss. 13-14.

146 Moroco dela Roka, *age*, s. 53.

farkında olduklarından ve diğer Ortodoks kiliselerin de bağımsızlığını ilan ederek otosefal olmaları gerektiğini görmelerinden dolayı böyle bir işe girişmişlerdir. Yani Fan S. Noli, Vasil Marko, Carallamba, İerotheu gibi isimler de AOK'nın otosefalliği için inisiyatifin Müslümanlarda değil, Ortodoks inancına mensup olanlarda olduğunu göstermektedir.[147]

C. Korça'daki II. Kongre ve AOOK'nın Tanınması

Berat'ta yapılan ilk kongreye ve daha sonra Ortodoks Kilisesi'nin tanınması için yapılan bütün çalışmalara rağmen yine de diğer Ortodoks kiliselerince, özellikle de Fener Patrikhanesi'nce AOK'nın otosefalliği kabul edilmedi. Fakat Arnavut Hükûmeti boş durmayıp bu girişimin (otosefallik hareketinin) bir an önce sonuçlanmasını arzu etmekteydi. Zira Arnavutluk Devleti kendi siyasi bağımsızlığını daha önce ilan ettiyse de siyasi erke göre kilisenin bağımsızlığı devletin tam bağımsızlığını tamamlayan vazgeçilmez bir unsurdu.

Arnavut Hükûmeti, 1925-26 yıllarında AOK'dan, bağımsızlık yönünde yeni bir kongre yapıp kilisenin kutsal sinodu oluşturmasını istedi. Fakat diğer taraftan, Fener Patrikhanesi, daha önce ifade ettiğimiz gibi, AOK'nın kutsal sinodunu otosefal olarak değil de özerk olarak kabul etme yönündeki iradesini beyan etti.[148] Şerif Delvina'ya göre, Fener ile görüşen Arnavutlar otosefalliği kabul ettirme doğrultusunda anlaşmaya varmak üzereyken anlaşma çabaları sonuna kadar devam ettirilemediği için görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamadı.[149] Böylece, 1926'da İstanbul Fener Patrikhanesi,

147 Moroco dela Roka, *age*, ss. 53-54.

148 Koka, *age*, s. 71.

149 Delvina, *age*, s. 4.

anlaşmaya varmaları için Trapezımda Metropoliti Krisanthos'u, din adamı olmayan Kotokos'u ve diğer bazı kişileri Arnavutluk'a gönderdi. İstanbul'dan gelen delegasyonla diyaloğa giren Arnavut delegasyon başkanı Papaz Vasili idi. Patrikhane delegasyonu, Arnavut Hükûmeti ile de görüştü. Amaçları, AOK'yı eski konumunda bırakıp onun yine Yunan Ortodoks Kilisesi'nin etkisi altında kalmasını sağlamaktı. Bununla, AOK'nın sürekli olarak Yunan Ortodoks Kilisesi'ne hizmet etmesi gerektiğini bir daha ifade etmiş oldular. Fakat böylesi bir teklif veya düşünce Arnavutlarca kabul edilmedi. Nitekim bu düşünce Arnavut Hükûmeti tarafından da kabul görmeyerek olumlu bir sonuca varılamadı. Diğer taraftan kilisenin bu isteğini bildiren mektup İstanbul yerine Atina sokaklarında dolaşıyordu. İtalya Başkanı Mussolini, kendi çıkarlarına uygun düştüğü için Ahmed Zogu liderliğindeki bu isteği tam anlamıyla desteklemekteydi. Böylece, 1920'lerde Arnavut milliyetçiler ile filogrekler arasındaki anlaşmazlık tırmanarak büyüdü. Patrikhanenin teşvikiyle, 1928 yılında, Fener'e bağlı olan Papaz Militopulos, Papaz Yerotheos, Papaz Kristofor Kissi ve laik (din adamı olmayan) Kotokos, Tiran'da Arnavut planları aleyhine bir toplantı düzenlediler. Tam bu sırada Arnavutluk Kralı Ahmed Zogu, AOK'nın başına Cuvani (Visarion Xhuvani)'yi tayin ederek "Patrikhanenin düşündükleri beni ilgilendirmez. Arnavutluk'un sahibi de onu idare eden de benim" (*Aqë më bën se ç'mendon Patrikana. Në Shqipëri jam zot vetë dhe komandoj vetë*) diyerek Fener'e ve Helenizme bağlılık taraftarı olanlara meydan okudu.[150]

150 Koka, *age*, s. 71.

18 Şubat 1929'da kilisenin otosefalliği yönünde önemli bir adım daha atıldı. Hükûmet, Korça'da Cuvani'nin yöneteceği yeni bir kongre (sinod) yapılması için çağrıda bulundu. Bu sinod, kendi anayasasını onaylandıktan sonra devlet tarafından kabul edildi ve *Gazeta Zyrtare* (*Resmî Gazete*)'de kanun olarak yayımlandı.[151]

Bu sinoda Berat Metropoliti Vangel Cambo (Vangjel Xhambo), Elbasan Metropoliti Ambrozi, Drinopali Metropoliti Eftimi ve benzeri din adamları katıldılar. Fakat Fener Patrikhanesi her zaman olduğu gibi buna da karşı çıkarak Arnavut Hükûmeti'ni protesto etti; Vasil Marko gibi vatansever piskoposların otoritesini yıkmak istedi. Bu amaçla AOK'nın bağımsızlığını kabul etmemeleri yönünde propaganda yapmaları için Metropolit Krisanthos'u Belgrad, Bükreş ve Varşova'ya gönderdi. Fakat Cuvani, arkadaşlarıyla birlikte kilisenin bağımsızlığı çalışmalarına büyük bir hızla devam ettiler. Bu çalışmalar yanında bir de Yunancadan Arnavutçaya liturjik kitaplar tercüme edecek piskoposlar seçildi.[152]

Cuvani, aynı zamanda, kontabilite (kilise muhasebesi) kontrolü ve mülkün yöneticiliği için bir komisyon kurup Arnavutluk Devleti ile ilişkilerini pekiştirdi. Ancak siyasal iktidarla ilişkilerin geliştirilmesiyle Arnavutluk'taki Ortodokslaın meydana getirdikleri bu kriz aşılabilirdi. Bu ise kilisenin bir düzeninin bulunduğunu gösteriyordu. Fakat Arnavutluk dışında, AOOK'nın durumu bir skizma olarak algılanmıştı. Buna, Cuvani'nin Ortodoks halk üzerinde yeterince tesis edemediği otorite de eklenmelidir.[153]

151 Beduli, *age*, s. 28; Delvina, *age*, s. 4; Koka, *age*, s. 72; Moroco dela Roka, *age*, s. 62.

152 Koka, *age*, s. 72.

153 Moroco dela Roca, *age*, s. 63.

Cuvani, 1932'de AOK'nın bağımsızlığının tanınması için Bükreş'e gitti, ancak bir şey elde etmeden geri döndü. Sadece Romanya Patrikliği değil, Rus Kilisesi hariç, diğer Ortodoks kiliselerin tamamı, AOK'nın otosefalliğine karşı çıktılar.[154] Bununla birlikte 1933 yılında İstanbul Patrikhanesi'nin düzenlediği Balkanlar Kongresi'ne katılan Romanya Patriği Miroti'nin AOK'nın lehine tavır koyduğu da bilinmektedir.[155]

Böylelikle, 1930-36 yılları arasında yapılan birçok konuşma ve tartışmanın otosefalliğin tanınması yönünde herhangi bir ilerleme kaydettiğini söylemek güçtür. 1933 yılında, Arnavutluk Devleti Kristofor Kissi'den, düşmanlığı bırakıp AOK'nın başına gelmesini istedi. Kristofor Kissi, Fener'den özür diledikten sonra bu teklifi kabul etti. Zira Fener'in Arnavutluk'taki siyasi idareyle arasının açık olduğu bilinmektedir. 1936'da büyük bir değişiklik oldu. Ahmed Zogu, Cuvani'ye karşı tavırlarını anlamak için onu görevden alarak göreve Kristofor Kissi'yi getirdi. Kristofor Kissi, 1937'deki kilisenin otosefalliğinin Fener Patrikhanesi'nce kabulünden sonra, 1949 yılına kadar kilisenin başında kaldı. Kissi'nin de teklifi kabul etmesiyle 1936 yılında hükûmet, Atina'ya patrikhane ile anlaşmak için Koço Kot'u gönderdi. Bu görüşmenin temelini de 1926'da Fener ile Arnavut Ortodokslar arasında yapılan anlaşma oluşturuyordu. Daha sonraki görüşmelerin devamı için Tiran'ı seçtiler. Fakat Kot, başbakan olma niyetinde olduğu için bu işin devamını takip edemedi. Aynı yılın kasım-aralık aylarında din görevlisi olmayan Pandeli Kotokos Tiran'a gelip Kristofor Kissi, Pandeli Evangeli ve Vasil Avrami ile görüştü. 20 Şubat 1937'de Arnavut Hükûmeti, kesin bir sonuca varma-

154 Beduli, *age*, s. 26.

155 Moroco dela Roca, *age*, ss. 63-64.

ları için Piskopos Kristofor Kissi ve din adamı olmayan Josif Kedhi'yi (Yosif Kezi) Atina'ya gönderdi. Yapılan bu görüşmenin amacı Agathangjel Çamçia, Vasil Marko gibi kişilerin kilisenin kuruluşuna katılmaları için çağırılmalarıydı.[156]

Kilisenin bağımsızlığı için yapılan bütün bu görüşmelere ve çabalara rağmen yine de Ortodoks-Yunan Kilisesi, "Arnavut Müslümanlar devlet kanalıyla Ortodokslara baskı yapmak istiyorlar" tezini savunmayı sürdürdü. Son olarak 18 Mart 1937'de Atina'da yaşanan büyük bir gelişme sayesinde AOK'nın bağımsızlığı Arnavut Ortodoksların istedikleri şekilde kabul edildi. Otosefalliğin onaylanması, Fener Patrikhanesi tarafından verilen *tomos* ile gerçekleşti.[157]

28 Mart 1937'de Kristofor Kissi ile Yosif Kedhi İstanbul'a gidip Fener Patrikhanesi'nin iki temsilcisi ile otosefallik anlaşmasını imzaladılar. Anlaşma Fener Patrikhanesi'nin başında bulunan Patrik I. Benyamin ile 11 din adamının imza atmasıyla tamamlandı. 12 Nisan 1937'de ise Fener'in kutsal sinodu, AOK'nın Fener Ortodoks Kilisesi'nden ayrı olarak otosefalliğini ilan etme bağımsızlığını resmen tanıdı. Böylece AOK, kendi teşkilatını kurma, piskopos ve piskoposlukları seçebilme, liturjileri Arnavutça yapma ve diğer kilise faaliyetlerini düzenleme konularında hak ve hürriyetini elde etmiş oldu.[158]

Her ne kadar Arnavutlara otosefallik hakları tanısa da dogma ile ilgili bütün yetkiyi elinde bulunduran Fener Kilisesi, AOOK'da Yunan teoloji kültürü formasyonuna sahip olan ve-

156 *hhtp://www.anemos.com/Diaspora/fanari/misc/aoc.html*; Koka, *age*, ss. 73.

157 Koka, *age*, ss. 73.

158 Koka, *age*, ss. 73-74; Moroco dela Roka, *age*, s. 64; Delvina, *age*, s. 4; Beduli, *age*, ss. 26-7; Smailagic, *age*, s. 27; Giuseppe Ferrari, *La Chiesa Ortossa Albanese,* Palermo: Scuola Grafica Salesiana 1978, s. 28.

ya uzun bir zaman Arnavutluk'un dışında bulunmuş iki piskoposun bulunması gerektiği yönünde taleplerini dile getirdi. İmzalanan *tomos*, 12 Nisan 1937'de Tiran başpiskoposu ve AOOK başkanı olan Kristofor Kissi'ye verildi. Bütün Arnavut Ortodokslardan kilisenin otosefalliğinin tanınması istendi. Bununla ilgili olarak hem Kral Ahmed Zogu'ya, hem Meclis Başkanı Koço Kot'a, hem de Adalet ve Kültür Bakanı Thoma Orollog'a mesajlar gönderildi. Mesajlara karşılık olarak Arnavut siyasal otoritesi, kilisenin otosefalliğinin Arnavut Devleti'nin bağımsızlığı açısından önemini belirten cevaplar verdi. Ayrıca Fener Patrikhanesi konuyla ilgili olarak Balkanlar'da ve diğer bölgelerde bulunan diğer Ortodoks kiliselere birtakım mesajlar gönderdi. Bu çerçevede Sırp ve Romen Ortodoks kiliselerden, AOOK'ya karşı daha dikkatli davranmaları ve onun hiyerarşisi üzerinde daha etkili olmaları istendi.[159]

Fener Patrikhanesi'nin, AOOK'nın tanınması için verdiği *tomos* olarak bilinen resmî kararı, patrikhanenin resmî yayın organı olan *Orthodoksia* gazetesinin 111-113 sayfalarında yayımlandı.[160]

AOK'nın otosefalliği için Fener Patrikhanesi tarafından verilen *tomos*'tan sonra Tiran'da, Devlet Başkanı Ahmed Zogu'nun da katıldığı büyük bir dinî tören düzenlendi. Söz konusu törende *tomos,* Gjirokastra (Argirikasrı) Piskoposu Pandeleymoni (Pandelejmoni) tarafından okundu. Birkaç gün sonra piskoposlar dağıldılar ve Arnavut Kilisesi Başpiskoposu Kristofor Kissi, 24 Mayıs 1937'de Fener patriği olan Benyamin'e, yapılan kutsal anlaşma için bir teşekkürname gönderdi.[161]

İşte bu anlaşma ile AOK uzun yıllar sürdürdüğü mücadelesini her yönüyle kazanmış oldu; tam bağımsızlığa kavuşarak

159 Delvina, *age*, s. 4; Koka, *age*, s. 74; Beduli, *age*, s. 27.

160 Delvina, *age*, s. 4.

161 Koka, *age*, s. 74.

önceki tartışmalar sona erdi. Bu anlaşma aynı zamanda Fener Patrikhanesi vasıtasıyla Yunan politikası ve kültürünün AOK'ya yönelik hegemonyasına da büyük bir darbe vurmuş oldu. Dolayısıyla bununla Arnavutların her yönden tam bağımsızlıklarına kavuştuğunu söyleyebiliriz. Çünkü, Ortodoks Kilisesi bağımsız olmadığı sürece, hem Yunan kültürü hem de Yunan politikası Arnavutluk'un iç işlerine karışma fırsatını elinde bulundurmuş oluyordu.

D. AOOK'nın II. Dünya Savaşı'ndan Sonraki Durumu ve III. Kongre

II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni siyasal yapılanmalar, dinsel oluşumlara doğrudan etki eden felsefi ve ideolojik yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Dinsel açıdan bu ideolojik yaklaşımların en önemlisi, sadece Ortodoks inancı ve cemaatine değil, tüm dinsel oluşumlara karşı katı ve olumsuz bir tavır sergileyen materyalizmdir. Dine karşı olumsuz bir dönemi ifade eden bu süreç, daha çok komünizmin hâkim olduğu, başta Sovyetler Birliği ile Balkanlar'da (Yugoslavya, Bulgaristan ve Arnavutluk'ta) etkisini yoğun olarak göstermiştir. Hatta Arnavutluk Devleti, komünizm rejiminden dolayı Arnavutluk dışında yaşayan diğer uluslara ait komünistler tarafından "dünyadaki cennet" olarak değerlendirilmekteydi. Komünizmin din karşıtlığı/düşmanlığı politikasının sonucu olarak Arnavutluk'ta cami ve kiliseler kapatılarak[162] bütün dinsel fa-

162 Arnavutluk, Kosova, Makedonya, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ gibi Balkan devletlerinde yaşayan Arnavutlar iki büyük dinin, İslam ve Hristiyanlık, bir arada bulunduğu bir millettirler. XIX. yy sonunda ve XX. yy başında Arnavutların çoğu İşkodra Vilayeti, Kosova Vilayeti, Manastır Vilayeti ve Yanya (Janina) Vilayeti olmak üzere dört vilayette yaşamaktaydılar. Bu vilayetlerdeki Arnavutların %70'i Müslüman,

aliyetlerin engellenmesi yoluna gidilmiştir.[163] Arnavut gençler, Arnavutluk'un Komünist Partisi'nden ilham alarak 1965 ve 1966 yıllarında dine ve dinî yapılara karşı harekete geçmişler ve sonuç olarak 14 Mayıs 1966'da Elbasan'ın Xibrake köyünün camisi kapatılmıştır. Bir gün sonra Cerik'teki cami de kapatılmıştır. 5 Temmuz 1966'da Shkodra'daki caminin kapatılması kararı alınmıştır. 17 Ağustos'ta bazı komünistler tarafından Lezha'nın civarında bulunan bir kilisenin papazına kiliseye gel-

%20'si Ortodoks ve %10'u ise Katolikti. Yani Arnavutların toptan nüfus sayısının 1.303.080'i Müslüman, 232.020'si Ortodoks ve 109.592'si ise Katolik idi. (bkz., Nathalie Clayer, İslam, state and society in post-Communist Albania, *Muslim Identity and the Balkan State*, (ed. Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki), Londra, 1997, s. 117; Charles and Barbara Jelovich, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1993, s. 222-223; Kristaq Prifti, Diversiteti fetar dhe uniteti kombëtar te shqiptarët, *Studime historike 1-2*, yıl LV (XXXVIII), Akademia e Shkencave e RSH Instituti i Historisë, Tiran, 2001, s. 25; Kristaq Prifti, Popullsia muslimane shqiptare në Ballkan në fund të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX, *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët-simpozium ndërkombëtari mbajtur në Prishtinë më 15, 16, 17 Tetor 1992*, Priştina 1995, s. 161).

163 Komünist ideoloji, özellikle onun Enverist yanı, din karşıtı prensibine dayanarak, dinî olan her şeyin yasaklanmasıyla yetinmeyip, milliyetçilik duygusu ve hoşgörü şuuruyla yaşayan Arnavutların tarihini, hep ateist ve din karşıtı olarak lanse etmeye çalıştı. Hüsamedin Feraj, Paşko Vasa'nın "Arnavutların dini Arnavutçuluktur" düşüncesini yorumlarken diyor ki, bu Enver Hoca'nın ifadesinden ateizm düşüncesi çıkmaz. İlk olarak Feraj'a göre, Arnavutlarda millî duygunun din duygusundan daha üstün olduğu düşüncesi ortaya çıkarmaktadır. Bu duygu birçok millet ve milliyetçiliklerde de bulunup sadece Arnavutlara özgü bir şey değildir. Fakat bu ifadeden sadece ateizmi anlamaya çalışmak büyük bir haksızlığa neden olmaktadır. İkinci olarak, Vaso'nun sözü birkaç dinin bulunduğu bir ortamda yaşayan Arnavutların ortak noktası ve hedefi milliyetçilik olduğunu göstermeye çalışmaktadır. (Feraj, s. 280).

mesi insanlar tarafından istenmediğinden kiliseye bir daha gelmemesi tavsiyesinde bulunulmuştur.[164] Bozulan ve kapatılan 2035 dinî mabet yanında din ile alakalı yazılı olan her şeyin yok edilmesi yoluna da gidilmiştir. Örneğin, İslami eski el yazılar, haçlar, ikonalar, Kur'anlar, dinî literatür vb.[165] Bunun dışında dine karşı açılan savaş dinî bayramlara, dinî kurallara, dinî ritüellere yönelik faaliyetine devam etmiştir. Örneğin, Müslüman ve Hristiyanların dinî bayramlarını kutlamamaları, çocukların sünnet olmamaları, ölüm dolayısıyla dinî seremoninin yapılmaması, hoca ve dervişlerin feslerini çıkarmaları, papazların merteklerini atmaları vb.[166] Dinî liderler dinî vazifelerini bırakacak ve yaşlı olanlar yaşlılar evine gidecekler, diğerlerine ise başka bir iş buluncaya kadar bir maaş bağlanacaktı.[167] Doğal olarak bu durum AOOK'yı da hayli etkiledi.

Komünizm döneminin başlamasıyla AOOK'nın başpiskoposu olan ve Arnavut Ortodokslarca "bilgili, onurlu ve adil, dini ve milleti için çalışan birisi" olarak tanımlanan Kristofor Kissi'ye farklı bir yoldan baskı yapıldı. Ondan, özellikle Sırp veya Rus kiliselerine bağlılığı kabul etmesi istendi. Fakat Kissi buna direnip teklifi kabul etmedi. Çünkü böyle bir bağlılık beyanının, AOK'nın otosefalliğini yitirmesi anlamına geldiğini çok iyi biliyordu.[168] Ayrıca bu isteğin kabulü, Arna-

164 Ramiz Zekaj, *Politika antifetare dhe pasojat e saj mbi kulturën islame*, Tiranë 1997, ss. 51-52.

165 Ibid, s. 58.

166 Ibid, ss. 61-63.

167 Ibid, s. 64.

168 Petrit Bidoshi, "Kisha Autoqefale Shqiptare Dhe Problemet E Saj Të Sotme", *70 Vjet Kisha Autoqefale Ortodokse Shqiptare, Simpozium, Tiran, 19 Shtator, 1992*, Tiran: Instituti Historik, 1993, s. 75.

vutluk'un siyasal ve ideolojik açıdan Yugoslavya ve Rusya'ya bağlanması demekti.

Komünist idarecilerin kilise karşıtı tavırları devam etti. Başta Kristofor Kissi olmak üzere, 1947 yılında, İsa'nın doğumunu *(Krishtlindje)* kutlamak için Tiran'daki katedrale gelen Ortodokslar önünde kiliseye giren birkaç devlet adamı, bazı ciddiyetsiz (dine karşı saygısız) davranışlar sergilediler. Kilisede bulunan piskoposlardan birisi bu şekilde davranmamaları için onları uyardı. Bunun üzerine o piskopos oradan alınıp götürüldü. Ertesi gün başpiskopos Kristofor Kissi, İsa'nın Doğumu kutlamalarındaki olayı protesto etmek için İçişleri Bakanı Koçi Xoxe'ye gitti. Ancak Kristofor Kissi de, kilise kanunlarına aykırı olarak 1949 yılında görevinden alındı. Kristofor Kissi daha sonra bilinmeyen bir şekilde öldürüldü. İrine Banuşi ve Visarion Cuvani gibi diğer piskoposlar ise hapishanelere tıkılarak psikolojik ve fiziksel baskılara maruz kaldılar.[169]

Nisan 1998'de çıkarılan *Ngjallja* gazetesinde Teodor Papapavli'nin "Paqja Sociale në Vizionin e Kishës" ("Kilisenin Vizyonunda Sosyal Barış") adlı makalesinde yazdığı şu olay komünist rejimin din düşmanlığının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

"Komünistler İşkodra'da Katolik bir kiliseye silah ve cephane soktular ve ertesi gün söz konusu kilisenin papazlarını devlete karşı olmakla suçlayarak "Vatikan'ın ajanları" olarak ilan ettiler. Bu kimseler yargısız infaz sonucu ömür boyu hapis veya sürgün cezasına çarptırıldılar."[170]

Ortodokslarca 25 Ağustos 1949'da AOOK'nın başına, Kristofor Kissi'nin yerine, cahil, sarhoş, devlet politikasına uygun

169 Bidoshi, *age*, s. 76.

170 Teodor Papapavli, "Paqja Sociale ne Vizionin e Kishes", *Ngjallja*, Nisan 1998, s. 4.

"silahlı papaz" *(prifti me kobure)* olarak bilinen Paisi Pashko-Vodica getirildi. Bu kişi etrafına hem dinsel değerlere hem de halka (özellikle Ortodoks halkına) en zararlı ve en kötü kişileri topladı.[171] Gerçi Pashko bundan önce bir yıl boyunca piskopos olarak Korça'da bulunmuştu. Fakat yine de onun kurallara aykırı olarak başpiskopos olduğuna dair Batı'da bir sürü yazı yazıldı. Onun, başpiskopos olarak seçilmesi de antikanonik, yani kilise kurallarına aykırıydı. Zira Kissi haksız ve sebepsiz olarak görevden alınmış, din adamlığı hayli tartışılır olan Pashko yine hak etmediği bir şekilde onun yerine tayin edilmişti.[172]

Arnavutluk'taki komünist rejimin direktifleriyle 7 Şubat 1950'de AOOK'nın III. kongresi yapıldı ve AOOK'nın yeni statüsü onaylandı. Toplantıyı Başpiskopos Paisi Pashko açtı. Pashko'nun katılan delegeleri, General Enver Hoca'yı ve kongreye katılan diğer otoriteleri selamladıktan sonra Başbakanlık Genel Sekreteri Adil Çarçani, Arnavutluk Halk Cumhuriyeti'nin kongre temsilcisi olarak söz aldı. O, Ortodoks cemaatinin yeni devletin kuruluşundaki önemini dile getirdi.[173] AOOK'nın statüsü, Millî Meclis Başkanlığı'nca verilen karar ile 4 Mayıs 1950'de yürürlüğe girdi. Bu statü, 1929'dakinden bazı farklılıklar taşıyordu. Devletin dinî kurumlara karşı yürüttüğü politika ve ideolojiye uygun olacak şekilde bazı maddeler içermekteydi.[174] Örneğin, buna göre dinî törenlerde Arnavutçanın yanında diğer dilleri de kullanılabilecekti. Bu kanunla,

171 Delvina, *age*, s. 11; Bidoshi, *age*, s. 76.

172 Delvina, *age*, s. 12.

173 Delvina, *age*, s. 14.

174 Aurela Anastasi , "Statuti I Kishes Ortodokse Auroqefale Shqiptare Dhe Evoluimi I Tij", *70 Vjet Kisha Autoqefale Ortodokse Shqiptare, Simpozium, Tiran, 19 Shtator, 1992*, Tiran: Instituti Historik, 1993, s. 58.

azınlıkta olan milletler kendi dillerinde ibadetlerini yapma hakkını kazandılar. Özellikle 1992 yılından sonra önemi çok büyük olan en önemli değişiklik 1929 yılında hazırlanan statünün 16. maddesinin değişmesiydi. Değiştirilen bu maddeye göre, AOOK'nın başpiskoposunun ve diğer piskoposların hem Arnavut asıllı olmaları hem de Arnavutluk'ta yaşayıp Arnavut dilini bilmeleri şart koşuluyordu.[175]

1950'de hazırlanan statünün ömrü 17 yıldan fazla olmadı. 1967'de, Millet Meclisi Başkanlığı'nca alınan 1337 numaralı kararla bu statü de yürürlükten kaldırıldı. Hâlen Tiran'da Ortodoks Kilise'nin yayın sorumlusu olan Kristofor Beduli'ye göre, o dönemde AOOK'nın başındaki kişi, Kokonodhi-Damyano idi.[176] Böylece Arnavutluk'ta din ile ilgili veya dinî olan her şey yasaklanmış oldu. Özellikle 28 Aralık 1976'da Arnavutluk Halk Cumhuriyeti'nin yeni anayasasındaki 5506 numaralı kanunun 55. maddesiyle, dinsel bir karakterle yapılan her organizasyon veya teşkilatlanma yasaklandı. Hatta dinî teşkilatlanmalar "faşist, antidemokratik ve antisosyalist karakterle yapılan teşkilatlanmalar" olarak değerlendirildi.[177]

Dolayısıyla Arnavutluk'ta dinsel yapı tamamıyla çökertilmeye çalışıldı. Sadece Ortodokslara değil, Müslümanlara da aynı yaptırımlar uygulandı. Bütün mabetlerin (cami ve kiliselerin) faaliyetleri durdurulup kapatıldı. Din adamlarının üniformaları yasaklandı; ayrıca onların kendilerini din adamı olarak takdim etmeleri suç sayıldı. Kendisinin din adamı olduğunu açıklayanlar kanuni yaptırımlarla karşı karşıya kaldılar. Komünist devletin bu politikasının amacı, dinsel hayatı tama-

175 Anastasi, *age*, s. 58.

176 *hhtp://www.anemos.com/Diaspora/fanari/misc/aoc.html.*

177 Anastasi, *age*, ss. 58-59.

men ortadan kaldırmaktı. Fakat komünistler, 1990 yılına kadar sürdürdükleri bu politikalarını hedefe ulaştıramadılar. Arnavutluk'ta 1967 yılında dinsel yapıya karşı yürürlüğe konan katı tutum, ancak 1990'a kadar devam edebildi. Bu tarihten sonra ise, bir sonraki bölümde üzerinde duracağımız gibi, dinsel canlanma yeniden kendini gösterdi.

E. Arnavutluk'ta Komünizmin Çöküşüyle Dinsel Hayata Özgürlük Ortamının Yeniden Oluşumu

1990 yılından itibaren dünyada, özellikle de SSCB'de ve Balkanlar'da büyük değişiklikler yaşandı. Bu dönem, birçok ulus için komünizmden demokrasiye geçiş sürecini ifade etmektedir. Demokrasi, dinsel hayatın yaşanması için nispeten uygun bir durumdu. Çünkü komünizm döneminde din veya dinî faaliyetler yasaklanırken, demokratik sistemde dine dönüş veya dinî uyanış söz konusudur. Böyle bir dine dönüş veya dinî uyanış eğilimi, Arnavutluk'ta Enver Hoca önderliğindeki komünist rejiminin çökmesiyle başladı. Cami ve kiliseler yeniden eski fonksiyonlarına kavuşurken az ve yetersiz de olsa hayatta kalan din adamları yeniden eski görevlerine döndüler. Arşivlerde ve devlet veya özel kütüphanelerde saklanmış ya da hapsedilmiş dinî kitaplar, makaleler, dergiler ve gazeteler yeniden gün ışığına çıkabildiler.

Ayrıca yeni mabetlerin yapılmasına çalışıldı; yeni dinî kitaplar, dergiler ve gazeteler çıkarılmaya başlandı. Lise seviyesindeki din okullarıyla ilahiyat fakülteleri de eğitime başladılar. Yani dinsel hayat her açıdan yeniden var olarak gelişmeye başladı. Buna katkıda bulunanlar sadece Arnavutluk'ta yaşayan dindarlar değildi; dinin serbest olduğu veya dinsel kurumlaşmada daha ileri olan uluslar, mensup oldukları dinin Arna-

vutluk'taki uzantılarına yardım etmeye hız verdiler. Bu yardımların sırf dinsel amaçlı olanlarının yanında siyasal içerikli olanları da söz konusuydu.

F. AOOK'nın Yeniden Yapılanması ve Faaliyetleri

1990'dan başlayarak Arnavutluk'ta herkes kendi dindaşlarının yardımına koştu. Müslümanlara, Katoliklere ve diğer din mensuplarına kendi dindaşlarından yardım geldiği gibi, Arnavut Ortodokslara da Ortodoks merkezlerden yardım gelmeye başladı. Arnavutluk'a ve Arnavut Ortodokslara ilk yardım Yunan Ortodokslardan geldi. Yunanlıların bu yardımı sırf dinsel amaçlarla birlikte Arnavutluk'a ve Arnavutlara yönelik bazı eski art niyetleri de taşımaktaydı. Nitekim Arnavutluk'a Yunanistan'dan gelen papazların faaliyetleri, daha çok Arnavutları Yunanlaştırmaya yönelikti. Örneğin, Arnavutluk'a gelen Yunan Papaz Sebastianos'un hedefi, Yunanca liturjiler yaparak halka Yunancayı öğretmek ve Ortodoks din dilinin Yunanca olduğunu kabul ettirmeye çalışmaktı. Fakat Sebastianos'un bu politikası yürümedi.[178] Çünkü AOK artık otosefaldi. 1937 yılından itibaren AOOK hem Fener Patrikhanesi'nden hem de diğer Ortodoks kiliselerden de otosefal/bağımsız olarak biliniyordu. Dolayısıyla otosefal kiliseye hiçbir kilise karışamadığı gibi, ona başpiskopos da gönderilemezdi. Dışarıdan talimatları kabul etmesi durumunda bağımsızlık tehlikeye girer, kilise otosefallikten özerkliğe düşerdi. Bu nedenle Sebastianos'un politikası kilise kurallarına ters düşüyordu. Sebastianos'un bu politikasını ve hedefini, 18 Ağustos 1992'de Yunanistan'da yayımlanan *Elefteros* gazetesinde, Sebastianos'un Başbakan Miçotakis'e yaptığı: "Arnavut Orto-

178 Delvina, *age*, s. 14.

dokslar için Fener Patrikhanesi tarafından Arnavutluk'a gitmek üzere seçilen üç metropolite yasak konulması çok ayıptır..." şeklindeki seslenişi de açıkça vurgulamaktaydı.[179] Yine aynı papaz, aynı gazetede Miçotakis'e "Arnavutluk'un provokasyonlarına güç kullanarak cevap verin!" diye seslenmekteydi. Hatta Sebantianos daha da ileriye giderek bu yazıda Megalo İdeas[180] (Büyük Ortodoks Devleti–Büyük Yunanistan kurma düşüncesi) ideolojisi doğrultusunda, "Kuzey Epir'in taşları da İşkumbin nehrine kadar Yunanistan olduğunu gösteriyor" diyordu. Bu satırlardan Sebastianos'un hedefinin ne olduğu daha açık seçik anlaşılmaktadır.[181]

G. Anastas Yenulatos: 1990 Sonrası AOOK'nın Başına Geçen İlk Başpiskopos

Arnavut Ortodokslar için 2 Ağustos 1992 tarihi kilise tarihinde özel bir yere sahiptir. Bu tarihte AOOK, kanunen yeniden dirilişi yaşamıştır. Komünizm döneminden sonra hem

179 Delvina, *age*, s. 14.

180 *Mega İdea* Helenist siyasi düşüncesi olup komşuların, özellikle Arnavutluk'un zararına olacak Büyük Yunanistan Devleti'nin kurulmasını hedeflemektedir. Bu düşünce İstanbul'da bulunan Fener Patrikhanesi tarafından da desteklenmektedir. Buna benzer düşünce Sırpların Ortodoks-Slav siyasi düşüncelerinde de bulunmaktadır. Dolayısıyla 1844 yılında Sırbistan Bakanı I. Graşanin, ileride Sırpların temel politikasını oluşturacak olan *Naçertenie* projesini ilan etti. Bu projeye göre, Sırplar, Yunanlar gibi, büyük bir Slav devleti kurmayı hedefliyorlardı. Bu düşünceye göre, Orta Çağ'daki Stefan Duşan'ın imparatorluğu ihya edilecekti. Bu iki milletin düşünceleri onların şovenist karakterli olduklarını ve dolayısıyla ekspansyonist arzularını ifade etmektedir. (bkz., *Historia e popullit shqiptar*, II, ASHSH, Toena, Tiran, 2002, s. 102).

181 "Akt që u bë baza e rimëkëmbjes së vrullshme të Kishës sonë" *Ngjallja*, Ağustos 1999, s. 1-2.

din adamları hem de dinî literatür açısından eksiklik çok büyüktü. Fakat bu tarihten sonra her şey yeniden başladı. Zira Arnavut Ortodokslar, kendilerinin Arnavutluk'taki ilk resmî başpiskoposuna 2 Ağustos 1992'de kavuştular. Anastas Yenulatos ismiyle bilinen yeni başpiskopos seçilmiş değil, dışarıdan atanarak gönderilmişti. AOOK'nın çıkardığı ve Yenulatos yanlısı yazarlarca bilinen *Ngjallja* gazetesine göre, Yenulatos'un gelişi ile bu eksiklikler veya boşluklar doldurulmaya başlanmıştı. Yenulatos'a karşı çıkanlar da oldu. Fakat bunlar, *Ngjallja* gazetesine göre, AOOK'nın ilerlemesini istemediklerinden karşı çıkmaktaydılar.[182]

Gerçekte ise Yenulatos'a karşı çıkanlar, AOOK'nın ilerlemesini istemediklerinden değil, Yenulatos'un, 1929'da AOK tarafından hazırlanıp kabul edilen AOOK'nın 1929'deki statüsünü kabul etmeyip çiğnemesinden dolayı ona karşı çıkıyorlardı.[183] Arnavut Ortodokslar, Anastas Yanulatos'un kanonik veya antikanonik olduğu konusunda iki zıt gruba ayrılmışlardı. Yanulatos'u kanonik olarak kabul eden birinci grup, 1950 yılında Enver Hoca'nın diktası altında yapılan AOOK'nın III. Kongre'sinde alınan kararı kendilerine dayanarak yapmışlardır. III. Kongre'de kabul edilen statüde papazların, piskoposların ve başpiskoposun hem Arnavut olup Arnavutçayı bilmeleri, hem de Arnavut vatandaşı olmaları şartı kaldırılmıştı. Fakat 1929'da Korça'da yapılan II. Kongre'de hazırlanan statüsün16. maddesinde, "Başpiskopos, piskopos, piskoposların bölgesel yardımcıları, sinodun genel sekreteri, başpiskoposun ve pisko-

182 "Akt që u bë baza e rimëkëmbjes së vrullshme të Kishës sonë" *Ngjallja*, Ağustos 1999, s. 1-2.

183 Kastriot Dervishi'nin At Nikolla Marku ile yaptığı bir söyleyiş, *Bota Sot*, 30 Mayıs 2000, s. 19.

posların yardımcıları, Arnavut kanı ve dilinden olup Arnavut vatandaşlığına da sahip olmaları gerekmektedir"[184] şeklinde bir karar bulunmaktaydı. AOOK'nın statüsü komünist idarecilerce III. Kongre'de şartlı gereği zorunlu olarak değiştirildiğinden 1929'da hazırlanan statünün kabul edilmemesi gerekti.

Yenulatos'u kanonik olarak kabul edenler tarafından ona övgüler düzülüyor, selamlar gönderiliyordu. Örneğin, *Ngjallja* gazetesine bakıldığında birkaç sayısında Yenulatos'un lehine olan ve ona karşı yazılanlara cevap mahiyetinde kaleme alınan bir dizi yazıya rastlanmaktadır. Yenulatos için yazılan bu yazılarda Yenulatos'un AOOK'nın dünyada tanınması için gayret gösterdiğine dair ifadeleri sergilenir, onun hareketiyle Noli'nin yaptığı faaliyetler karşılaştırılmaya çalışılır[185] ve kanonik bir başpiskopos olduğunu vurgulanır.[186] Hatta Arnavutluk'ta Ortodoks Kilisesi'nin ihya edilmesi için Yenulatos'un âdeta bir havari gibi misyonunu yürüttüğü bizzat kendisi tarafından iddia edilir.[187]

İkinci grubu oluşturan Yenulatos karşıtlarının görüşü Fener Patrikhanesi başta olmak üzere diğer Ortodoks kiliseler tarafından da 1929'da kabul edilen AOOK'nın statüsüne dayanmaktadır. Bunlara göre otosefal bir kilise olan AOK'nın başına gelecek bir başpiskoposun başka bir kilisenin atamasıyla göreve gelmesi düşünülemezdi. Aksi hâlde söz konusu kilise otosefal değil, özerk olmuş olurdu. Bu da AOOK'nın kendi statü-

184 *Statuti i Kishës Othodhokse Autoqefale Të Shqipnis*, Korça 1929, 16. mad.

185 " Do t'i zgjidhim vetë problemet e Kishës sonë" *Ngjallja*, Mayıs 1998, s. 2, 11.

186 "Protest-Përgënjeshtrim Redaksisë së gayetës Republika", *Ngjallja*, Şubat 1996, s. 10.

187 Delvina, *age*, s. 13.

süne ters bir şekilde işlediğini açıkça belirtmektedir. O zaman şöyle bir soru sorulabilir: Maddeleri yürürlüğe girmemiş olan bir statüye ne gerek vardır?

İkinci grubu oluşturan ve Yenulatos'un antikanonik olduğunu ilan eden bu kişiler 1950'de hazırlanan AOOK Statüsü'nü kabul etmemektedirler. Bu statü ile ilgili Şerif Delvina şunları ifade etmektedir:

"Bu gazetenin (*Ngjallja*) dördüncü sayfasında yer alan 'Hangi statüsü uygulamıyoruz da bizi suçluyorlar?' başlıklı makalenin yazarı Sotir Plaku, diğerleri arasında, kilise için geçerli olanın 1950 yılının statüsü olduğunu ileri sürüyor ve bu statünün 16. maddeye yer vermemesinin Yenulatos yanlısı Sotir Plaku, Aleko Dhimo ve Dhimitër Beduli gibi kişilerin hoşuna gideceğini söylüyor. Ayrıca makalenin yazarı, 16. maddenin Arnavutluk'un dışından gelen Arnavutlara karşı olduğunu belirtiyor. Hatta, yazara göre bu statü Noli'ye de karşıdır; çünkü o, Arnavut vatandaşı değildir. Dolayısıyla Noli'nin başpiskopos olarak seçilmesi sadece dil ve kan şartları açısından uygunken vatandaşlık açısından uygun değildir. Bu yazarın, Noli'nin Kral Zogu'dan emekli maaşı almasının yanında Arnavutluk'a gelişi için de herhangi bir yasaklama olmadığından haberi olmasa gerek. Üstelik Kral Zogu tarafından hiçbir Arnavut vatandaşlığından çıkarılmamıştır."[188]

Anlaşıldığı kadarıyla Yenulatos'u destekleyen grup, kendi tezlerine delil olduğu için kanonik ya da antikanonik şekilde, 1950 yılının statüsünü kabul etmektedirler. Çünkü sadece bununla Anastas Yenulatos'un seçimini meşru sayabilirlerdi. Aksi takdirde Yenulatos, başpiskopos veya piskopos olarak değil, ancak yardımcı din adamı olarak Arnavutluk'ta kalabilirdi.

188 Delvina, *age*, s. 13.

Anastas Yenulatos da kendisini destekleyenlere paralel şekilde 1929 yılının statüsünün işlevini yitirdiğini, artık geçerli olmadığını, 1950 yılının statüsünün meşru ve kanonik olduğunu ve ayrıca bu statünün kilisenin yeni hukuk şartlarıyla uyuştuğunu söylemektedir.[189]

Burada Yenulatos ve taraftarlarınnın görüşlerinde bir paradoks dikkati çekmektedir. Çünkü II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Arnavutluk'a hâkim olan komünist sistemin hem din düşmanı olduğunun ve dini manipule edip yasakladığının belirtilmesi hem de 1950 yılında Enver Hoca diktası altında yapılan AOOK'nın III. Kongresi'nin kanonik ve meşru olarak kabul edilmesi birbirleriyle çelişmektedir. Eğer kongreyi meşru veya kanonik olarak kabul edersek o zaman komünist devleti din düşmanı olarak ilan etmememiz gerekir. Ama komünist devletin din düşmanlığı belli olduğuna göre, o sistemde de dinsel alanla ilgili yapılan her şey ya eksik, ya da dine ters olmalıdır.

Üstelik konuyla ilgili Hüsamedin Feraj şöyle devam etmektedir: Bütün dinler yasak edilmesine rağmen her bir dinin üzerinde dinlere karşı Enverist savaşı baskısı aynı nitelikte değildi. Böylece Katolik Kilise'ye ve Müslümanlara yapılan baskıyla orantılı olarak Ortodoks Kilisesi'ne baskı yapılmaması doğrultusunda öncelik verilmiştir.[190]

Petrit Bidoşi'nin, AOOK'nın 70. yıl dönümü sebebiyle Arnavut Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından Tiran'da 19 Eylül 1992'de düzenlenen sempozyumda sunduğu *"Kisha autoqefale shqiptare dhe problemet e saj të sotme* (AOOK ve Onun Bugünkü Problemi)" başlıklı tebliğde,

189 Delvina, *age*, s. 59.

190 Hysamedin Feraj, *Skicë e mendimit politik shqiptar*, Üsküp: LogosA, 1999, s. 350.

Yunan şovenist politikasını sürdürmeye gelen Sebastianos'tan bahsedildikten sonra, gelmemesi gerektiği hâlde Yunanistan'dan gelen ve İstanbul Patrikhanesi tarafından Arnavutluk'a tayin edilen Yenulatos ile kilisenin genel kurulu ve bu kurulun sekreteri Alekso Dhima'nın da kanun dışı oldukları ifade edilmektedir. Bidoşi, Yenulatos'un "Kilisenin ihyası açısından sınırlı bir zaman için yardım etmeye geldim" sözünü de aktarmaktadır. Ayrıca Bidoshi'ye göre, Yenulatos başkanlığındaki kilise kurulunun kanun dışı yaptığı bir dizi faaliyetler de söz konusudur. Bu çerçevede örneğin şunlar dile getirilebilir:

1. Tiran ve Durres'te komünizm sonrası kiliselerin açılmasında öncülük eden milliyetçilik (vatanseverlik) unsurunu Ortodoks Kilisesi (*elementi patrist*) kaldırmıştır.

2. Öğrenci yetiştirmek üzere Romanya, Bulgaristan ve ABD'den gelen teklifleri reddedip sadece Yunanistan'ın teklifini kabul etmiştir.

3. AOOK için çalışan Arnavutları papazlığa atamamıştır. Nitekim Elbasan'da Yenulatos'a karşı çıkanlarca, papaz olmak için kilise tarafından vaftiz edilmedikleri takdirde kendi kendilerine vaftiz olacakları tepkisi dile getirilmiştir.

4. Arnavut Ortodoks ailelere yardım sözü vermiş ama herhangi bir yardımda bulunmamıştır. Bunun dışında bir de Güney Arnavutluk'ta yaşayan Arnavut Ortodoksların Yunan olarak yazıldıkları listeyi Cenevre'ye göndermiştir.

5. Yenulatos ve destekçileri hiçbir zaman AOK'nın piskoposları olarak bilinen Kissi, Cuvani ve Banuşi'yi zikretmemişlerdir.

6. Yenulatos hiçbir zaman Yunanlıların İşkumbin nehrine kadar olan bölgelerin Yunanistan'a dâhil olduğu iddiası gibi şovenist hedeflerini eleştirmemiştir.

7. Bidoshi'ye göre son olarak kilise kuralı dışı davranışın en kötüsü 1937 yılında AOK'nın Fener Patrikhanesi tarafından kabul edilen ve 1929'da hazırlanan AOOK Statüsü'nün ve bu statünün 16. maddesinin çiğnenmesidir.[191]

Anastas Yenulatos'un Fener Patrikhanesi'nce başpiskopos olarak atanması vatanseverler tarafından tenkit edilerek halka gerçeğin anlatılmasına başlandı. Bu çerçevede iki kişi Yenulatos'a gidip ona bu görevi kabul etmemesi gerektiğini, böyle bir davranışın AOOK'ya büyük zararı olacağını belirtmişlerdir. Yenulatos tarafından atama töreninin yapılmayacağına dair söz verilmesine rağmen yine de tören yapılmış, Yenulatos başpiskopos seçilmiştir. Bu durum üzerine Yenulatos'u protesto edenlerin sayısı hızla çoğaldı. Onu protesto edenler, tören esnasında sık sık, "Fan Noli!", "Papa Kristo Negovani!", "Kilise Arnavut Kilisesi-'dir!", "Kilise bizimdir!", "Yenulatos Arnavutluk'tan dışarı!" şeklinde sloganlar attılar. Protestoların artması üzerine seremoni kilisede yapılamayıp bir otelde gerçekleştirildi.[192]

Yenulatos taraftarları bu olayı farklı şekillerde haklı çıkarmaya çalışıyorlardı. Bazıları, bu Yunan'ın başpiskopos olarak seçilmesinin Arnavutluk'a bir zararı olamayacağını savunuyorlar, "çünkü Avrupa hiçbir yeri sınırları değiştiği takdirde kabul etmez. Kosova'da bile böyle bir şey söz konusu olamaz" görüşünü dile getiriyorlardı.[193]

Bu konuda Ağustos 1999'da, AOOK'nın yayın sorumlusu olan Kristofor Beduli'yle yaptığım şahsi görüşmede[194], Anas-

191 Bidoshi, *age*, s. 76-77.

192 Bidoshi, *age*, ss. 77-78.

193 Bidoshi, *age*, s. 78.

194 Sayın Kristofor Beduli ile görüşmem, Ağustos 1999 yılında Tiran'daki metropolitlik binasında gerçekleşti.

tas Yenulatos hakkındaki sorularıma Beduli, "Başkası bulunmadığından onu kabul ettik" cevabını vermiştir.

Beduli'nin gerekçesini haklı bulmak mümkün gözükmemektedir. Çünkü Arnavutluk'ta sadece Ortodoks Kilisesi mevcut değildir. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların cemaati *(Komuniteti Musliman)*, Katolik Kilisesi ve diğer din ve mezheplerin de mabet ve dinsel kurumları vardır. Peki yukarıdaki gerekçeye göre, bunların da kadrosu yeterli olmadığından dışarıdan birer başkan getirmeleri mi gerekirdi? Burada birisi hata ediyor. Ama herhâlde Ortodoks Kilisesi hata yapmaktadır. Çünkü her grubun başında bir yabancı bulunsaydı o zaman Arnavutluk'un bağımsızlığı söz konusu olamazdı. Fakat biz biliyoruz ki önceden beri Ortodoks Arnavutlarca AOK'nın bağımsızlığı için "bağımsız devlette bağımsız kilise" sözü vazgeçilmez bir ilke olarak kabul edilegelmiştir.

Bu durum sadece Arnavut Ortodoksları değil, Arnavutluk Devleti'ni de ilgilendirmektedir. Yenulatos Arnavutluk'a girme iznini zamanın Arnavutluk Cumhurbaşkanı Ramiz Alija'dan (Ramiz Aliya) almıştır.[195] Fakat Yenulatos Arnavut Kilisesi başpiskoposu olarak seçildiğinde Arnavutluk'un cumhurbaşkanı Sali Berisha (Sali Berişa) idi. Yenulatos, Berisha tarafından normal bir piskopos olarak değil, geçici (*provizor*) olarak kabul edilmişti. Her ne kadar geçici olduğu belirtilmişse de bu dönemin ne zamana kadar süreceği belli değildi.[196]

Bunun dışında, Fener Patrikhanesi ile AOK ve Arnavutluk Devleti otoriteleri arasında geçen uzun konuşmalardan sonra, 1998 yılında AOOK'nın kutsal sinodu kuruldu. Kurulan bu

195 Abdi Baleta, *Shqiptaret Perballe Shovinizmit Serbo-Grek*, (derleme), YTiran: Koha, 1995, s. 306.

196 Delvina, *age*, s. 59, 68.

kutsal sinodun üyelerini Tiran, Durrës ve bütün Arnavutluk'un başpiskoposu olan Anastas Yenulatos başta olmak üzere, Berat, Vlora ve Kanina'nın metropoliti İgnati, Korça'nın metropoliti Joan Pelushi ve Apollonia'nın piskoposu Kozma Qirjo olmak üzere 4 kişi oluşturmaktaydı.[197]

I. Elbasan'daki AOOK

Yenulatos ve onun düşüncelerini paylaşanlar tarafından AOOK'nın 1929'da hazırlamış olduğu statünün çiğnenmesi ve Yenulatos'un başkanlığı altında bulunan Tiran merkezli AOOK'nın, Yunan Ortodoks Kilisesi'nin direktifi altında çalıştığı gerekçesiyle bazı Arnavut Ortodokslar 8 Ekim 1995 Pazar günü Elbasan'da *Shen Maria* (Azize Meryem) Kilisesi'nden Yunan yanlısı olan Papaz Risti'yi kovdular. Theofan Koja (Koya)'nın BBC'ye verdiği bir demeçte; pazar günü vuku bulan bu olayın, AOK'nın bağımsızlığı için önemli bir adım olduğu, yeni seçilen Papaz Nikolla Marku'nun, kilise kurallarına göre seçilmiş olduğu ve Elbasan Ortodokslardan kabul oyu aldığı belirtildi.[198]

Kastriot Dervishi (Kastriot Dervişi)'nin sorularına cevap veren Yenulatos karşıtı Papaz Nikolla Marku ise konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Bizimle Yenulatos arasında olan anlaşmazlık, Yenulatos'un kabul etmediği AOOK'nın 1929'daki statüsünün 16. maddesidir. 16. maddeye göre, Arnavutluk'taki başpiskopos ve piskoposlar, onların bölgesel yardımcıları, sinodun sekreteri ve sinodu oluşturan diğer piskoposların Arnavut dili, kanı ve ırkından olup Arnavutluk Devleti vatandaşı olmaları gerekir."

197 *http://www.orthodoxalbania.org/; Kalendari Orthodhoks 1999,* Tiran: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, 1999, ss. 4-5.

198 Delvina, *age*, s. 166.

Papaz Nikolla Marku'ya göre, bu şartlara sahip olmayan Yenulatos, AOOK için yasal değildir.[199]

Papaz Nikolla Marku konuşmasında, Elbasan'da AOOK'nın Tiran merkezli AOOK'dan ayrılışının başlangıcından da şöyle söz eder:

"Bunun tarihi, benim teolojik okuluna devam etmek üzere 1991 Temmuz'unda Yunanistan'a gidiş tarihime kadar uzanır. *Seminar*'de (Ortodoks Teoloji Okulu), bana Vorio Epiri'nin sınırlarını öğretmeye çalışan ve teoloji sınırlarını aşan din hocaları da gördüm. Teoloji okulunun odalarının duvarlarına AOOK'nın kurucusu olan Fan S. Noli'nin resimlerini astığımdan dolayı gece yarısında polisler değil, papaz hocalarım tarafından uyandırıldım. Bana yaptığım işin çok büyük bir hata olduğu söylendi. Bunun sonucu olarak da tecrit edilip türlü işkencelere maruz kaldım."[200]

Papaz Nikolla Marku'ya göre, Elbasan'daki Ortodoks Kilisesi Yenulatos'u kabul etmeyen bir kilise olarak ortaya çıktığında, Yenulatos bu kiliseyi sindirmek üzere bazı girişimlerde bulunmuştur. Marku şunları söyler:

"Yenulatos, Elbasan'da Ortodoks Kilisesi'ne şeytan girdiği gerekçesiyle Arnavutluk'un her tarafından papazlarla dolu dört minibüs ile Korçalılarla dolu bir otobüsü Elbasan'a gönderdi. Fakat Yenulatos'un, Elbasan halkı arasında fitne ve ayrılık yaratmak için gönderdiği bu kişiler, vatansever Elbasan halkı tarafından kiliseden ve şehirden kovuldular."[201]

Hâlen Elbasan'da AOOK, Tiran merkezli AOOK'dan ayrı olarak faaliyetlerine devam etmektedir.

199 *Bota Sot Gazetesi*, 30 Mayıs 2000, s. 19.

200 *Bota Sot Gazetesi*, 30 Mayıs 2000, s. 19.

201 *Bota Sot Gazetesi*, 24 Mart 2000, s. 12.

II. Makedonya'daki Arnavut Ortodokslar

Arnavut Ortodokslar, XX. yy.'ın sonuna doğru Arnavutluk'un Durres, Tiran, Elbasan, Librazhd, Pogrades şehirlerinde oldukları gibi, hâlen Makedonya sınırları içinde bulunan Struga, Prespe, Diber, Gostivar, Krusheve, Manastır şehirlerinde de bulunmaktaydılar. Sadece Balkan savaşları ve Arnavutluk'un bağımsız olmasından sonra herkes için olduğu gibi Arnavut Ortodokslar için de durum rüzgâr hızıyla değişmeye başlamıştı. Balkanlarda Ortodoks inancı Slavların inancı olarak görüldüğünden Arnavut ve diğer Ortdoksları Slav ya da daha aşağıda bulunanlar Yunan olarak ilan edilmeye başlanmıştı. Böylece, Balkanlar'da kurulan yeni devletler arasında bulunan Makedonya'daki Arnavut Ortodokslar Makedon olarak kabul edilmeye çalışılıyordu. Neticede, Makedonya'nın içindeki Arnavut Ortodokslar Makedon, Yunanistan'dakiler ise Yunan olarak asimile edilmiştir. Hâlen Makedon olarak tanınırlar fakat onlar kendilerinin Arnavut Ortodoks olduklarını bildikleri hâlde, bilinen fakat onlarca ifade edilemeyen sebeplerden dolayı "Biz Arnavut Ortodoksuz" diyemezler.[202]

Arnavut Ortodoksların bu vahim durumunu anlatan Josiph Jovan Bagëri şöyle devam etmektedir:

O, amë, Rekas, bijt e tu,
Ma shum se t'gjith jon hutu!
Dërgojn para n' patrikhon,
thon se sllaf na kemi kjon!

Mjera ti moj Shqypni!
Ke të drejt që po mba mni,

202 Sebepler arasında onların siyasi, ekonomik, sosyal imtiyazları olabilmektedir.

se bijt e tu s'kan mëshir
Ah, kta ty me t'bo ndoj t'mir.

Kështu Rekasit mendojn,
Po sërbishten kta msojn!
me nxitim e me shie...
Sikur s'jon fëmi Shqypnie![203]

(Ey ana vatan, senin oğulların Rekalılar,
Hepsinden daha çok şaşırmışlar!
Patrikhaneye para gönderiyorlar,
Diyorlar ki biz Slav imişiz!

Vay senin hâline ey Arnavutluk!
Sen haklısın, haset tutmakta,
Zaten senin oğullarında merhamet yok,
Eh, onlar sana bir iyilik yapabilirlerse.

Bu şekilde düşünüyor Rekalılar,
Fakat onlar Sırpçayı öğreniyorlar!
Acele ve lezzetiyle...
Sanki değiller Arnavutluk'un oğulları!.)

12 Ocak 1913 yılında Romanya'daki Arnavut göçmenler, Makedonya'nın Reka e Eperme ismiyle bilinen yerin 25 köyündeki Arnavut Ortodoksların Slav (o zaman Sırp, daha sonra Makedon olarak) olarak kabul edilmesini protesto etmek için İngiltere bakanına şöyle yazmaktadırlar: "...Biz Makedonya'daki vatandaşlarımıza yapılan baskıyı şiddetle protesto ediyoruz...o yerlerde Sırpçanın resmî dil olarak tanınması onların Sırp olduklarını ispatlamaz..." Neofil Simeon, Hamdi Bej Dib-

203 Veli Veliu, "Pozita e shqiptarëve ortodoksë në Maqedoni", *Shqiptarët e Maqedonisë*, Üsküp: MESHIHATI I BI NË RM, 1994, s. 318.

ra, Manoli Georgi, Manoli Boshko, Nicefor Pandeliu, Feizi Aliu, Gregor Petre, Vasil Konstantini dhe İsmail Fetahu.[204]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da, Makedonya Cumhuriyeti Arnavut Ortodokslara karşı tavrını değiştirmedi. Yine onlar Slav olarak kabul edildikleri[205] için Makedoncayı da ana dil olarak öğreniyorlardı. *Reka e Epërme* çocukları Makedoncayı bilmiyorsa öğrenmek mecburiyetindeydiler. Josiph Bageri'nin köylüsü olan bir öğretmen, Ferit Bayrami, XX. yy.'ın 60'lı yıllarında Makedonya Cumhuriyeti tarafından sevilmeyen bir Arnavut ırkçısı olarak ilan edilip öğretmenlik görevinden uzaklaştırılmıştır. Öğretmenlikten uzaklaştırılmasının sebebi şöyle izah edilmekteydi: Ferit Bey Arnavut Müslümanlar ve Arnavut Ortodoksların çocuklarının birlikte okuduğu bir okulda ders vermekteydi. Arnavut Müslümanlara Arnavutça, Arnavut Ortodokslara ise Makedonca ders veriyordu. Arnavut Ortodoks çocukların Makedonca bilmedikleri için kendilerine Arnavutça ders verilmesi yönündeki talebi üzerine Ferit Bey "Ailelerinize sorun" cevabını vermişti. Ailelerinden olumlu cevap alan Arnavut Ortodoks çocuklara Arnavutça ders vermeye başlayan Ferit Bey devlet tarafından işten uzaklaştırılmıştır.[206]

Şu andaki Makedonya Cumhuriyeti içerisinde bulunan ve Arnavut olduğu hâlde kendisini Makedon olarak kabul eden

204 Aynı eser, s. 319.

205 Epir adıyla bilinen Arnavutluk'un güneyindeki birkaç bölgede, özellikle Gjirokastra ve Devlina şehirlerinde yaşayanların çoğu Müslüman olmakla birlikte Arnavut Hristiyanlar gibi Yunanca konuşmaktadırlar. Son 50 yıldır birçok yerde Hristiyan Arnavutlar kendi ana dilini unutup Yunancayı öğrenmeleri doğrultusunda zorlanmaktadırlar. Bazı yerlerde ise, Ohrid, Prizren, Tetova bölgelerinde olduğu gibi, Hristiyan Arnavutlar her geçen gün Islavlaşıyorlardı. (Sami Frashëri, *Kush e prish paqën në Ballkan*, ss. 60-61).

206 Aynı eser, s. 319.

Arnavut Ortodokslar her alanda ilerlemiş durumdadırlar. Kanaatimce onların kendilerini nasıl hissediyorlarsa o şekilde ifade etmeleri tarihî bir görevidir.

4. AOOK'nın Faaliyetleri ve Gelişimi

A. Dinî Okullar

Komünist rejim tarafından dinin yasaklanması öncesi Arnavutluk'ta dinlerin faaliyetleri farklı seviyelerde veya farklı şekillerde de olsa gelişiyordu. Bu çerçevede AOOK da faaliyetlerini devam ettiriyordu. Ancak AOOK'nın ayakta durabilmesi için gerekli olan din adamlarının yetiştirebileceği bir dinî okulun varlığı kaçınılmazdı. Dolayısıyla 1930 yılından itibaren AOOK'nın Tiran'da organize ettiği bir *Seminar* (Ortodoks Teoloji Okulu) kuruldu. Başlangıçta yalnızca bir kurs seviyesinde olan bu okul daha sonra 5 yıllık lise seviyesine yükseltildi. 1936 yılında Kristofor Kissi'nin AOOK'nın başına geçmesiyle *Seminar*'de hem öğrencilerin ve hocaların sayısı çoğaldı hem de okul 5 yıldan 8 yıla çıkarıldı. Bütün öğrenciler yatılı olarak AOOK'nın yurdunda kalıyorlardı. Bu okulda sadece dinî dersler işleniyordu. Öğrenciler diğer dersleri *Gjimnazi* (devlet lisesi)'nden alıyorlardı. Okulun 1944'teki kapanışına kadar müdürlüğünü Dhimitër Beduli yapmıştır.

Tiran'da bulunan bu okulun dışında 1938'de Korça'da da bir *Seminar* açıldı. Korça'daki bu okul, iyiliksever olarak bilinen Jovan Banka (Yovan Banka) tarafından yaşatıldığından okula *Jovan Banka* adı da verildi. Ancak bu okulun ömrü çok kısa oldu. 1941 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu *Seminar* kapatıldı.[207]

207 Kristofor Beduli, "Një Ditë në Shkollën Teologjike", *Ngjallja gazetesi*, Temmuz 1998, s. 3; Kristofor Beduli, *Dhimitër Beduli*, YTiran: AOOK, 1999, s. 57.

Komünist rejimin çöküşünü müteakiben, 1992 yılında, dinî okullar yeniden gün ışığına çıkabildiler. Dinî okulların ve kilisenin faaliyetlerinin canlanması, -Tiran'da görüştüğüm AOOK'nın yayın sorumlusu olan Kristofor Beduli'ye göre- Anastas Yenulatos sayesinde olmuştur. Beduli'ye göre herhangi bir vakfa sahip olmayan kilisenin geliri 1990'dan sonra Dünya Kiliseleri Birliği'nce ya da Yenulatos'un kişisel dostları ya da tanıdıkları ve memleketteki gönüllü vatandaşlar tarafından sağlanmaktaydı. Bu çerçevede 1992 yılında Durrës'ta kiralanan bir otelde ilk defa Yenulatos tarafından üç aylık kurs seviyesinde dinî bir okul açıldı. *Ngjallja* adıyla bilinen bu dinî okul daha sonra lise seviyesine çıkarıldı. 1996'da ise aynı okul AOOK'nın teoloji fakültesine dönüştürüldü.[208] Bu okulun hocaları arasında bulunan Anastas Yenulatos, Dhimitër Beduli, T. Papapavli'ne ilaveten Yunanistan'da Athos Dağı olarak bilinen Kutsal Dağ'dan olan Papaz Patheni, Papaz Damaskini, Papaz Nikodhimi, Papaz İgnati, Papaz Yustini gibi kişiler, Amerika'dan Papaz Martini ve Papaz İlia Ketri gibileri vardı.[209]

Ngjallja'da (Ortodoks İlahiyat Fakültesi'nin ismi) 1999'da, Arnavutluk'un her tarafından gelen 8'i kız olmak üzere 41 öğrenci (birinci sınıfta 16, ikinci sınıfta 15, üçüncü sınıfta ise 10 öğrenci) öğrenim görmekteydi.[210] Bu okulda sınıflar, yemekhane, dört bilgisayar odası, dinlenme salonları ve okul kilisesinin yanı sıra bir öğrencinin yetiştirilmesi için gerekli olan bütün imkânlar sağlanmaktaydı. Günümüzde bu *Seminar*'a li-

208 http://www.orthodoxalbania.org/

209 Kristofor Beduli , *Një Ditë në Shkollën Teologjike*, s. 3; *Kalendari Ortodoks* , Tiran: AOOK, 1999.

210 Kristofor Beduli, agm, s. 3.

seyi bitirmeyen öğrenciler kabul edilmemektedir. Hatta öğrenciler arasında bir başka yüksek okuldan mezun olmuş olanlar da vardır. Söz konusu okul, hâlen burada hoca olan Jorgo'nun (Yorgo) ifadesine göre, modern bir okuldur. İşlenen dersler arasında dogmatika (kelam), patroloji (kilise babalarının Hristiyanlığı antik felsefe ile birleştirmek için yaptıkları çabalarını araştıran bilim[211]), kanonik hukuk (kilise hukuku), ahlak, kilisenin tarihi, Eski ve Yeni Ahit, Bizans müziği, liturji dersi, yabancı dil (İngilizce, Yunanca) ve seçmeli olan bilgisayar dersi de bulunmaktadır. Bu teorik dersler dışında öğrenciler kiliseye götürülerek uygulamalı eğitim de verilmektedir. Örneğin, öğrenciler sabah ayini (*mëngjesore*) ya da akşam ayini (*mbrëmësore*) gibi bir dinsel ayinin pratikte nasıl yapıldığını kilisede öğrenmektedirler.[212]

Okulun bir başka özelliği ise bünyesinde kız öğrencileri de barındırıyor olmasıdır. Zira Arnavutluk'ta kızların Ortodoks Teoloji Okulu'na katılmaları yeni bir uygulama sayılmaktadır. Yenulatos, "Kızların okula devam etmeleri gerekir, çünkü onlar çocuklarla ve hanımlarla daha iyi çalışabilirler" sözüyle kızlara yönelik dinî eğitimin önemini vurgulamaktadır.[213]

Bu okulda teorik ve pratik dersler dışında birkaç gün süren seminerlere ve diğer faaliyetlere de yer verilmektedir. Ayrıca öğrenciler için kamplar da organize edilmektedir. Bunların hepsi, oradaki yetkililerin de söyledikleri gibi, Yenulatos'un sayesinde yapılmaktadır.[214]

211 Ljubo Mikunoviç, *Savremen Leksikon*, Üsküp: Naşa Kniga, 1990, s. 450.

212 K. Beduli, agm. s. 4.

213 K. Beduli, agm., s. 4.

214 K. Beduli, agm., s. 4.

Son olarak 1998 yılında Gjirokastra'da *Kryqi i Nderuar* (Sayın Haç) adıyla bilinen kilisenin lise seviyesindeki bir okulu da yatılı olarak hizmete girmiştir.[215]

B. Diğer Faaliyetleri

AOOK eğitim ve öğretimin dışında da çeşitli faaliyetler üstlendi. Örneğin, yeni inşa edilen 70 kiliseye ilaveten, 65 eski kilise restore edildi ve 120'nin üzerinde kilise binası hizmete hazırlandı. Durrës yakınında bulunan *Shën Vlashi* (Aziz Vlaş) Manastırı ve yukarıda bahsettiğimiz *Seminar*'ın sitesi de inşa edildi. Başpiskoposluk ve Gjirokastra Metropolitliği gibi ihtiyaçlar için bazı yeni binalar satın alındı, bazıları ise yeniden hizmet verebilecek duruma getirildi. Bunun dışında, kilisenin Gjirokastra'da yaptırdığı lise seviyesindeki okul; Lushnja'daki Manevi Eğitim Merkezi, Rahibeler Evi; Tiran Misafirhanesi, Gençlik Merkezi; Korça, Kavaya, Tiran, Durrës ve Lushnja'daki Çocuk Yuvaları ile 1998'den itibaren hizmete giren Gjirokastra, Saranda ve Pogradec'teki çocuk yuvaları ve çeşitli misafirhaneler gibi yapılar da AOOK'nın faaliyetlerindendir. Berat ve Korça Metropolitliği için kullanılan binalar da yeniden yapılmıştır. Ayrıca, Ardenica Manastırı ve Zvërnec'teki Tanrıdoğuran'ın (Meryem) yattığı manastır ile Aziz Kozmai-Kolkondasi manastırı da restore edildi.[216]

AOOK'nın faaliyetleri arasında, bir müddet sonra açılan Ortodoks Kilisesi'ne bağlı çeşitli iş yerleri, yayınevleri ve atölyeler de sayılabilir. Örneğin, bu çerçevede mum, ağaç ve demir atölyeleri, marangozhaneler, ikonaların bakımı için kullanılan

215 *Kalendari Orthodhoks*, 1999.

216 http://www.orthodoxalbania.org/; *Kalendari Orthodhoks, 1999.*

iş yerleri gibi merkezler hizmete girmiştir. Bundan başka AOOK, Hukuk Odaları (*Zyra Juridike*) aracılığıyla Arnavutluk'un en önemli şehirlerinde bulunan hukukçuların yardımını isteyerek komünist rejimin işgal ettiği kilisenin vakıflarını geri almaya çalışmaktadır.[217]

AOOK'nın yaptığı sosyal faaliyetler de önemlidir. 1997 yılında Arnavutluk'un yaşadığı ekonomik ve sosyal kriz sırasında AOOK, hem köylerde hem şehirlerde 800 ton gıda, yardım paketleri ve ilaç dağıtmıştır. Ayrıca su ve yol yapımı gibi hizmetlerde de bulunmuştur. Dolayısıyla kilisenin, sadece kendi için çalışan bir kurum olmadığı, bir sosyal hizmet teşkilatı gibi faaliyet gösterdiği de bilinmektedir. Örneğin, kilise Tiran'daki Ziraat Üniversitesi'ni, çeşitli ilkokulları ve işitme engelli çocuklar yurdunu onarmıştır. Gjirokstra'daki üniversitenin tefrişatını üstlenmiş; çeşitli yetimhanelere ve hastanelere yardımlarda bulunmuştur.[218]

AOOK, Dünya Ortodoks Kiliseler bünyesindeki faaliyetlere de katılmaktadır. Bu doğrultuda, Avrupa Kiliseleri Konferansı'na ve Dünya Kiliseler Birliği'ne üyedir.[219]

AOOK'nın faaliyetleri arasında sağlık için gösterilen çabalar da sayılmalıdır. 1995'ten itibaren hizmet veren Tiran'daki kilise polikliniğinde 1997 yılında hiçbir fark gözetilmeksizin 8000 hasta tedavi görmüştür. AOOK, 1998 yılında Ungjillëzimi isimli diagnostik merkezin yedi katlı binası tamamlamış ve 1999 yılında faaliyete geçmesini sağlamıştır.[220] Kilise polikli-

217 *Kalendari Orthodhoks, 1999.*

218 *Kalendari Orthodhoks, 1999.*

219 *Kalendari Orthodhoks, 1999.*

220 "Qendra Diagnostike 'Ungjillezimi I Hylindeses Ne Prag Te Perurimit", *Ngjallja*, Temmuz 1999, s. 12; *Kalendari Orthodhoks, 1999.*

nikleri Kavaya,[221] Lushnja ve Korça'da da hizmet vermektedirler. Bunun dışında Gjirokatra'da da bir poliklinik açılmak üzeredir. Köy ve şehirlerde de halka hizmet eden kiliseye bağlı bir Ambulante Dentare Birliği vardır.[222]

Kilisenin açıp idare ettiği çocuk yuvalarına gelince; şimdiye kadar Arnavutluk'ta yedi çocuk yuvası açılmış durumdadır. Bunlar Tiran, Durrës, Kavayë, Lushnje, Korçe, Pogradec ve Gjirokastra'daki yuvalardır. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından açılmasına izin verilen bu yuvalarda çocukların yetiştirilmesine yardım edecek eğiticiler ve yardımcılar kilise tarafından görevlendirilmekte, bunlar da psikolojik ve sosyal problemleri olan çocuklarla özel olarak ilgilenmektedirler. Burada görev yapan personelin yetiştirilmesine de çok büyük bir önem verildiğinden, zaman zaman onlara yönelik eğitim seminerleri düzenlenmektedir. Örneğin, 4-9 Ocak 1998'de Aziz Vlaş'taki teoloji akademisinde bu çerçevede bir seminer düzenlenmiştir.[223]

Son olarak AOOK'nın faaliyetleri arasında Ortodoksluk propagandası için her gün 14:30-17:30 arasında FM 88, 5 Mhz kanalından yayın yapan Ngjallja radyosu da sayılabilir.[224]

C. AOOK'nın Yayınları

AOOK'nın periodik yayınlarıyla ilgili ilk adım 1 Mart 1930'da AOOK tarafından *Kisha Orthodhokse Shqiptare* (AOK) adıyla bilinen bir dergi çıkarılmasıyla atılmıştır. 15 günde bir

221 "Klinika Mjekesore e Ungjillezimit Prane Te Gjitheve", *Ngjallja*, Mart 1999, s. 11.

222 *Kalendari Orthodhoks*, 1999.

223 Urani Dusha , "Pune e Kajdesshme Per Mirerritjen E Brezit Me Te Ri", *Ngjallja*, Mart 1999, s. 4.

224 *Ngjallja*, Mayıs 1998, s. 11.

yayımlanan bu dergi, kutsal Ortodoks idealini güçlendirmek, onun gelişmesine yardım etmek ve Fener ile barışmalarını sağlamak amacıyla yayımlanmaya başlamıştır. 25x 35 cm ebadında dört sayfadan oluşan söz konusu dergi Stamles yayınevi tarafından Durrës'ta basılmıştır.[225]

Bu dergi aynı yıl kapatılmış fakat 27 Temmuz 1930'da Tiran'da *Kisha Kombëtare* (Millî Kilise) adıyla yeniden yayımlanmaya başlamıştır. Yayının gecikmesinin sebebi, kilise merkezinin Korça'dan Tiran'a taşınması nedeniyle derginin yeniden düzenlenmesi ihtiyacıdır. Bu sefer haftalık olup Tiran'da *Dielli* (Güneş) yayınevi tarafından basılan bu derginin son sayısı 18 Ocak 1931 tarihini taşımaktadır.[226]

Bir süre sonra AOOK Millî Seminarı'nın yayın organı olarak *Predikimi* (konuşma, vaaz) adıyla bir dergi çıkarılmaya başlandı. *Kisha Kombëtare* dergisinin devamı niteliğinde olan bu dergi ayda iki defa Tiran'da Gutenberg yayınevi tarafından basıldı. 15 Mayıs 1934'ten 15 Temmuz 1934'e kadar öğrencilerin yaz tatiline hazırlanması için derginin yayımına ara verildi. 30 Eylül 1934'te derginin 16. sayısı basılsa da finans gerekçesiyle tekrar kapandı. Bundan sonra 17 Mart 1935'te ayda iki defa yayımlanan *Predikimi* dergisi 43. sayısı ile yeniden AOOK'nın Millî, Toplumsal ve Manevi yayın organı olarak yayımlanmaya başladı.[227]

Mart 1940'ta *Predikimi* dergisinin devamı niteliğinde olan *Jeta Kristiane* (Hristiyanlık Hayatı) adıyla yeni bir dergi çıkarıldı. Öncekilerden farklı olarak 32 sayfadan oluşup 14.5 x 21.5 cm büyüklüğünde bir kitap hacmiyle Tiran'da Guten-

225 Kristofor Beduli, Botimet periodike të kishës sonë", *Ngjallja*, Mayıs 1998, s. 3; Beduli, *age* s. 33.

226 K. Beduli, *age*, s. 3.

227 K. Beduli, *age*, s. 3.

berg yayınevinde basılan bu dergi, savaş ve komünist rejim nedeniyle varlığını ancak 1944 Ekim ayına kadar sürdürebildi. 1960'larda birkaç sayfalık iki bültenden başka AOOK'nın süreli yayınları yoktu. Dolayısıyla dinî faaliyetlerin kesilmesine paralel olarak AOOK'nın süreli yayınları da 45 yıl süreyle durdurulmuştur.[228]

Arnavutluk'ta komünist rejim hâkim olmadan önce AOOK'nın süreli yayınları dışında 1936'da kurulan *Biblioteka Predikimi* adlı bir kurum mevcuttu. Bunun yanında AOOK'nın yayın kurumu kuruldu. Bu iki organ sayesinde Arnavutça tercüme edilen dinsel yazılar ve çeşitli broşürlerin büyük bir kısmı gün ışığına çıkarılabildi.[229]

1990 yılından sonra, daha doğrusu komünist Enver Hoca rejiminin sona ermesiyle dinî faaliyet yeniden canlandırıldı. Dolayısıyla AOOK'nın süreli yayınları da *Ngjallja* (Diriliş) gazetesinin ilk sayısının çıkarılmasıyla yeniden hayata döndü. *Ngjallja*'nın ilk sayısı Mayıs 1992'de "enformasyon bülteni" olarak çıkarıldı. Ekim 1992'de ise Yenulatos'un kutsamasıyla Ortodoks Hristiyan mesajının gazetesi olarak yayımlanmaya başladı. Artık bu gazete sadece haber gazetesi olarak kalmayıp dinsel bir gazete niteliği kazanmıştı.[230]

Hâlen yayımlanan *Ngjallja* gazetesi dışında çocuklar için çıkarılan *Gëzohu* (neşelen, sevin) dergisi ile İngilizce yayımlanan *News from Orthodoxy in Albania* (*Arnavutluk'taki Ortodokslardan Haberler*) bülteni de AOOK'nın çıkardığı süreli yayınlar arasında sayılabilir.[231]

228 K. Beduli, *age*, s. 4.

229 Dh. Beduli, *age*, s. 34.

230 Kristofor Beduli, *age*, s. 4.

231 *Kalendari Orthodhoks 1999.*

AOOK'NIN İNANCI

1. AOOK'nın İnanç Esasları

AOOK'nın inanç esasları diğer Ortodoks kiliselerin inançlarından farklı değildir. Nitekim Tiran'da Arnavut Ortodoksların *Ungjillëzimi* olarak bilinen kilisede papaz görevini yürüten Aziz Sotir Caferi (At Sotir Xhaferi) ile yaptığımız görüşmede kendisi bunu açıkça vurgulamıştır.[232]

Bununla birlikte AOOK'nın teolojisinin dayanağı olan kaynaklar ve bunlardan esinlenerek benimsenen inanç esasları şunlardır:

2. AOOK'nın İnanç Esaslarının Kaynakları

A. Kutsal Kitaplar

Kutsal kitaplar için Batı'da kullanılan ve kitap veya kitaplar anlamına gelen Bible kelimesinin Arnavutçadaki karşılığı

232 Tiran'da bulunan *Ungjillezimi* Kilisesi'nde At Sotir Caferi ve metropolitlikteki yayın sorumlusu Kristofor Beduli ile görüşmem 05-25 Ağustos 1999 tarihinde gerçekleştirildi.

olarak *Bibla* kelimesi kullanılmaktadır. Arnavut Ortodokslara göre *Bibla,* Tanrı'nın kendinin insanlığa açılmasının *(zbulese)* yazılı hâli olup O'nun emirlerini ve dogmalarını ihtiva eder. *Bibla*'yı oluşturan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri, Kutsal Ruh'tan ilham alan yazarlar tarafından yazılmıştır.[233]

Genellikle bütün Ortodokslar, özellikle Arnavut Ortodokslar için kutsal kitap ilk ve en önemli dinî kaynağı oluşturmaktadır. Kutsal kitabın merkezî noktası, kelamın insan şeklindeki tezahürü olan Oğul İsa Mesih'tir.

B. Kutsal Gelenek

Hristiyan öğretilerinin veya kanunlarının hepsi kutsal kitapta yazılmış değildir. Kutsal kitabın dışında bir de kilise babalarının sözlerinden oluşan kutsal gelenek vardır. Arnavut Ortodokslara göre kutsal geleneğin değeri kutsal kitaba eşittir. Ortodoks kiliseler diğer kiliselerden farklı olarak, kutsal geleneği koruma konusunda daha hassas davranmışlardır.[234]

Kutsal gelenek sadece yazılı bir metin olmakla kalmayıp Kutsal Ruh tarafından ilham edilen ve yönetilen kilisenin gerçek hayatı ve tecrübesidir. Kutsal gelenek insani, süreli ve maddi bir şey olmayıp manevidir, Göklerin Krallığı'na ve ebedî olan Rabb'e aittir. Ortodoks Kilise'nin kutsal geleneğini oluşturan unsurlar arasında kilisenin liturjik hayatı, dualar, doğmalar, kutsal sinodlarda alınan kararlar, kilise babalarının yazıları, kutsal kişilerin hayatı, hukuki haklar ve son olarak ikonografik gelenek ile dinsel musiki ile mimarlık da sayılabilir. Kilise, Kut-

233 Thomas Hopko, *Besimi Orthodhoks-Dogtrina*, c. I, Tiran: AOOK, 1997, s. 27; At Mihal Terova, *age*, s. 9; Muhammed Ebu Zehra, *Hristiyanlık üzerine Konferanslar,* İstanbul: Fikir Yayınları, 1978, ss. 69-70.

234 Hopko, *age*, s. 13.

sal Ruh'tan ilham aldığı sürece onun kutsal geleneği de dünyanın sonunda Tanrı'nın krallığının gelişine kadar büyümeye ve gelişmeye devam edecektir.[235]

C. Kilise Babaları

Arnavut Ortodokslara göre kilise babaları Hristiyan inancını ve doktrinini koruyup sürdüren teologlar ve manevi öğretmenler, kilisede bulunan kutsal kişilerdir. Kilise babalarının bazıları; apolojist olarak hem kilise dışında olup da kilisenin öğretilerini reddeden kişilere hem de kilise içinde olup dinî öğretilerin bazılarını reddeden ve heretik olarak bilinen kişilere karşı Hristiyan inancını koruyanlardır. Iraneaus, Tertullian ve Epiphanius gibi kilise babaları bu gruba dâhildirler.[236]

Kilise babalarının bir kısmı ise Hristiyan dinini öğreten ruhi ve manevi hayatın öğretmenleridir. Augustin, Justin Martyr ve benzeri kilise babalarının bir başka adı da kilisenin kutsal kişileridir. Bazı Ortodoks yazarlara göre, zikrettiğimiz kutsal kişilerin yazılarının tümünün hatasız olduğu söylenemez; bu yazılarda tartışılabilecek konular da bulunmaktadır. Buna rağmen, genelde kutsal kişilerin yazıları Hristiyan inancının liturjisine ve kutsal kitaba dayanarak yazıldığından Ortodoks Kilisesi için Hristiyan doktrinini anlama açısından önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir.[237]

D. Kutsal Sinodlar

Tarih boyunca kilise bir sürü problemle başa çıkmak zorunda kalmıştır. Kilisenin bütün sorunları kutsal sinodlarda

235 Hopko, ss. 24-26.

236 Hopko, *age*, s. 38.

237 Hopko, *age*, ss. 40-41.

alınan kararlarla çözülmeye çalışılmıştır. Kilise tarihinde sinod geleneği 1. yy'da yapıldığı kabul edilen Havariler Konsili adlı toplantıya kadar uzanmaktadır. 4. yy'dan başlayarak günümüze kadar ekümenik sinodlar olarak bilinen çok sayıda sinod yapılmıştır. AOOK, diğer Ortodokslar gibi, ekümenik sinodlar olarak sadece ilk yedi genel konsili kabul etmektedir. Bunlar, "Yedi Ekümenik Sinod" olarak adlandırılır.[238]

AOOK tarafından kabul edilen ve Ortodoks inancının üzerinde bina edildiği Yedi Ekümenik Sinod şunlardır:

1. İsa'nın şahsının tartışıldığı ve Athanasius'un "aynı cevher" teorisinin kabul edildiği *I. İznik Konsili* (325)'dir.[239]

2. Amentünün Kutsal Ruh ile ilgili olan bölümünün tamamlandığı *I. İstanbul Konsili* (381)'dir.

3. Mesih'in Tanrı'nın sözü (*logos*) olarak belirlendiği ve Meryem'in Tanrıdoğuran (*Theotokos*) olarak kabul edildiği *Efes Konsili* (431)'dir.

4. Mesih'in bir tek kişide hem mükemmel Tanrı hem de mükemmel insan olarak belirlendiği *Kadıköy Konsili* (451)'dir.

5. Mesih ve teslis doktrininin pekiştirildiği *II. İstanbul Konsili* (553)'dir.

6. İsa'nın gerçek insanlığının vurgulandığı *III. İstanbul Konsili* (680)'dir.

7. Hristiyan Ortodoks inancının gerçek ifadesi olan ikonaların kullanılışının tartışıldığı *II. İznik Konsili* (787)'dir.[240]

Yukarıda saydığımız konsillerde alınan kararlar AOOK'nın inanç esaslarının temellerini oluşturmaktadır.

238 Hopko, *age*, s. 35.

239 Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi-İbrahim'den Günümüze 4000 yıllık Tanrı Arayışı*, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1998, ss. 151-153; Gündüz, *age*, s. 201.

240 Hopko, ss. 36-37.

E. AOOK Sanatı

AOOK'nın inanç esaslarının kaynaklarını oluşturan kutsal gelenek çerçevesindeki unsurlardan birisi de AOOK'nın sanatıdır. AOOK'nın sanatı ile ikonaları, kilise musikisini ve kilisenin mimari geleneğini kastetmekteyiz. İkonalar AOOK için çok büyük bir öneme sahiptir. Bu inanca göre İsa Mesih'in gelişinin amacı insanda Tanrı'nın şeklini ve ikonasını yerleştirmektir.[241] İkonalar, görünmeyen Tanrı'nın görülen maddelerle ifadesidir.[242] AOOK'nın musiki geleneği de kilise inancının kaynakları açısından, ikonalar gibi Ortodoks inancının bir yansıması olduğundan büyük bir öneme sahiptir. AOOK'nın doktrinini ifade eden bir de Ortodoks mimari geleneği vardır. Kubbelerin kullanılışı, binanın şekli, ikonaların yerleştirilişi, kıyafet tarzı da kilise öğretilerini ifade etmektedir. Bunların hepsi Hristiyan Ortodoks doktrininin yaratılış, kurtuluş ve ebedî hayatı ifadesidirler.[243]

3. AOOK'nın İnanç Esasları

A. Teslis (*Triniteti*)

AOOK'nın inancına göre Hristiyan Ortodoks Amentüsü *(kredo-besorja),* "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh"a inanmaktan ibarettir.[244] Bu üç unsurun varlığı ve aralarındaki ilişki ka-

241 Justina Popoviç, *Dogmatika Pravoslavne Crkve*, c. I, Belgrat: Nolit, 1980, s. 684.

242 Popoviç, *age*, s. 686.

243 Hopko, *age*, ss. 49-50.

244 Kahraman, Ahmet, Mukayaseli Dinler Tarihi, Istanbul: Marifet Yayınları, 1993, s. 219; Zivko Kustiç, *Velike Religije Svijeta,* Zagreb: Glas Koncila, 1987, ss. 124-125.

bul edilmediği sürece Ortodoks Kilise'nin hayatının ve varlığının bir anlamı kalmaz. Teslis inancı çerçevesinde Ortodokslar tek bir Tanrı'ya inandıklarını söylemektedirler. Teslis her ne kadar üç unsur taşısa da Ortodokslara göre bu birliğin ifadesidir. Kutsal Üçlük'ü (teslisi) oluşturan üç unsurun arasında varoluş *(qenie)* ve tabiat *(natyra)* açısından hiçbir fark yoktur. Baba'ya ibadet edildiği gibi, İsa Mesih olan Oğul'a ve Kutsal Ruh'a da aynı şekilde ibadet edilmektedir. Ortodoks Kilise'ye göre üç kutsal unsur arasındaki bir farklılık, Baba'nın doğmadığı, Oğul'un Baba'dan doğduğu, Kutsal Ruh'un ise Baba'dan çıktığı noktasındadır.[245] Tanrı'yı oluşturan üç unsura inanmak Ortodoks Kilisesi'nin bir sırrıdır; çünkü bunun insan aklıyla anlaşılması mümkün değildir. Bunun gerçeğini Kurtarıcı'nın kendisi öğrencilerine, *"Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim yapın. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz edin."* (Matta, 28:19) şeklinde verdiği emirle bize de öğretmiştir.[246]

Hristiyan Ortodoks Amentüsü'nün açıklanması hususunda yapılan tartışmalardan çıkan sonuçların bazıları, Ortodoks Kilisesi tarafından yanlış olarak kabul edilmektedir. Yanlış olarak kabul edilen hususlardan *ilki* sadece Baba'nın Tanrı olduğu ve Oğul ile Kutsal Ruh'un hiçten yaratıldığıdır. *İkincisi*, Tanrı'nın bazen Oğul bazen Kutsal Ruh gibi farklı şekillere girdiğidir. *Üçüncüsü* ise Oğul ve Kutsal Ruh'un Baba'nın kendisiyle ilişkin basit isimlerden başka bir şey olmadığıdır. *Dördüncü* olarak ise, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un ayrı tanrısal varlık olduğu görüşüdür.

245 Katolik Kilise'ye göre ise Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem Oğul'dan çıktığı görüşünü kabul etmektedirler.

246 Terova, *age*, s. 17.

AOK, bu yanlış sayılan doktrinlerle ilgili şu cevapları verir: Oğul ile Kutsal Ruh yaratılmış değil, onlar Baba ile beraber, yaratılmamıştır ve kutsaldır; var olan her şeyin yaratılışında Baba ile beraber faaliyette bulunmuşlardır. İkinci yanlış değerlendirmeye verilen cevap ise, Oğul ile Kutsal Ruh'un Tanrı'nın farklı şekilleri olmayıp bizzat Tanrı'nın kendisi olduğudur. Üçüncüsüne verilen cevap ise Oğul ve Kutsal Ruh, Tanrı'nın farklı isimleri olmayıp bunlar yalnızca birer metafordurlar. Dördüncü eleştiriye verilen cevap ise, Kutsal Üçlük'ün üç Tanrı'nın varlığını ifade etmediğidir. Ortodoks Kilise'ye göre Tanrı birdir, tektir, üç değildir ve tek Tanrı varlıkta bulunmaktadır: Baba, Oğul, Kutsal Ruh. Bunlar ayrılmaz ve her zaman birdirler.[247]

Ortodoks Kilisesi, Tanrı'nın birliğini anlatmak için örnek olarak insanı ele almaktadır. Buna göre insanlar hakkında "Onlar nedir?" sorusunu sorduğumuzda, "Onlar aynı insanlığa veya aynı tabiata sahip olan kişilerdir" cevabı alınır. Yani onlar yaratılmış, maddi, sınırlı ve rasyonel varlıklardır. Birbirinden bağımsız ve farklıdırlar. Biri diğeri değil, diğeri de öbürü değildir. Ama hepsi de insandır. Benzer şekilde teslise ilişkin "Nedir?" sorusuna, "Birdir" cevabı verilir. Fakat "Onlar kimdir?" sorusu sorulduğu zaman "Onlar üçtür" cevabı verilmektedir. Böylece Tanrı için "Nedir?" sorusu sorulduğu zaman "Mutlak ve mükemmeldir, onu ifade edemeyiz, anlayamayız, o her zaman vardır, aynıdır" şeklinde cevaplar verilebilir. Daha sonra "O kimdir?" sorusuna karşılık olarak "O teslistir: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh" şeklinde bir cevap verilebilir.[248]

247 Hopko, ss. 194-196.

248 Hopko, *age*, s. 200.

Arnavut Ortodokslar kilise hayatının, bu dünyadaki insanların kutsal teslisteki hayatı olduğu düşünülür. Kilisede tüm inananlar Mesih ile bir olmakta, Tanrı Oğlu'nun kutsal insanlığına girmektedir. Dolayısıyla kilisenin birliği *(uniteti)* çokluğun birdeki birliğidir. Yani kilise teslisin bir ifadesidir. Kilise birbirinden farklı olan fakat bir olan birçok insandan oluşmaktadır. Böylece kilise Tanrı sevgisinde ve gerçeğinde bir akıl, bir kalp, bir ruh ve bir vücuttur.[249]

AOOK'nın inancı da, diğer Ortodoks Kiliseler gibi, İznik Konsili'nde oluşturulan ve İznik *Credo*'su olarak bilinen amentüye dayanmaktadır. İznik Amentüsü'nün başlangıcını "İsa Mesih'tir" ve "Mesih Tanrı'dır" yargısı oluşturmaktadır.[250] Teslisi içeren AOOK'nın inancı şu ifadeden oluşmaktadır: "Baba olan Tanrı'ya, tek bir Tanrı olan İsa Mesih'e, tek Tanrı olan Kutsal Ruh'a, tek olan kutsal kiliseye inanmak, günahtan temizlenmek için vaftizi kabul etmek, ölülerin dirilişine inanmak ve gelecek sonsuz hayatı beklemektir."[251]

Yukarıda bahsettiğimiz teslisi oluşturan üç unsurun kimler ve ne olduğunu Baba Tanrı'dan başlayarak şu şekilde ifade etmek mümkündür.

a. Baba Olan Tanrı'ya İnanç (*Ati*)

Doğu Hristiyan kiliselerinde olduğu gibi AOOK'ya göre de inancın rükünlerinden ilki Tanrı'ya imandır. Bu inanca göre, Tanrı dünyayı yaratan ve onu çekip çeviren tek gerçektir. Tanrı'ın varlığına, bizim varlığımız ile etrafımızda var olan şeyler birer delildirler. Aynı şekilde Tanrı'nın varlığı

249 Hopko, *age*, ss. 204-205.

250 Hopko, s. 54.

251 Hopko, *age*, s. 54; Terova, *age*, ss. 14-15.

vicdanın sesinden de tecrübe edilir. İnsan bir iş yapacağı zaman, o işin kötü veya iyi olduğunu içinden gelen vicdan sesinden öğrenir. Bu iç sesi, Tanrı tarafından bahşedilmiş bir sestir.[252]

Madde olmayıp tam bir ruh *(frymë)* olan Tanrı'nın başlangıcı olmadığı gibi sonu da yoktur. O'nun görünmesi, sınırlı olması, değişken olması mümkün değildir. Çünkü başlangıcı ve sonu olup görünmesi, sınırlı olması ve değişken olması mümkün olsaydı o zaman Tanrı olmazdı. O, aynı zamanda çok güçlü, büyük bir hikmete sahip, kutsal ve günahsız, adil ve tüm insanlığın kurtarılmasını istediği için hep iyilik yapandır.[253]

Ortodoks Kitab-ı Mukaddes geleneğine göre, "Tanrı vardır" ifadesi aynı zamanda Tanrı'nın varlığının diğer bütün varlıklardan farklılığını vurgulamaktadır. Aynı şekilde Tanrı için "Varlığın üstündedir" veya "Varoluşun üstündedir" demek de onun tek olmasına ve mükemmelliğine yönelik bir vurgudur. Bununla beraber Ortodoks doktrini, Tanrı'nın birliğinin felsefi anlamıyla veya matematikteki "bir"in anlamıyla aynı olmadığını söylemektedir. Onun hayatı, iyiliği, ilmi, kuvveti, sıfatları, en ideal insan tasavvuruyla aynı veya benzer olamaz.[254]

İsa Mesih, Tanrı'yı *(Perëndi)* Baba olarak isimledirebilir, çünkü Mesih, Tanrı'nın yegâne Oğlu'dur. Hristiyanlar, Tanrı'ya "Baba" olarak hitap edebilirler çünkü onlar da Mesih vasıtasıyla Kutsal Ruh'u aldılar ve "Tanrı'nın oğulları" oldular.[255]

AOOK'nın inancına göre, Tanrı hem görünenin hem de görünmeyenin yaratıcısıdır. Göğü ve yeri yaratmıştır. Tanrı

252 Terova, *age*, ss. 15-16.

253 Terova, *age*, ss. 16-17.

254 Hopko, ss. 62-64.

255 Hopko, *age*, s. 65; ayrıca bkz. Gal. 4:4-5.

yoktan yaratıcı olmakla birlikte kendisi yaratılmamıştır; her zaman var olan varlıktır. Fakat onun dışında her şey onun tarafından yaratılmıştır. Yaratılanlar da birden yaratılmış değildir. İlk başta Tanrı yaratılışın temellerini yaratmış, sonra zamanla her şeyi var etmiştir. Dolayısıyla Tanrı'nın, her şeyin yaratıcısı olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur.[256]

Tanrı, görünenlerin dışında görünmeyen varlıkları da yaratmıştır. Görünmeyen varlıklar arasında melekler de yer almaktadır. Melekler vücutsuz güçler ordusunun bir bölümüdür. Ortodoks geleneğine göre, vücutsuz güçler ordusu *(Savaoth)* dokuz grup hâlindedir. Bunlar melekler, başmelekler, liderler, güçler, iktidar *(pushtet)*, mülkiyet *(zotërimet)*, tahtlar *(fronet)*, kerubimler *(keruvim)* ve serufimlerdir. Bu sonuncular, "Kutsal olan! Kutsal olan! Kutsal olan!" (İşaya 6:3; Vahiy 4:8) diye seslenerek Tanrı'ya sürekli ibadet ederler.[257]

Melekler arasında en meşhur olan Mesih'in doğum haberini getiren *(Danyal, 8:16/9:21; Luk., 1:19,26)* Cebrail ve Tanrı'nın manevi ordusunun başgenerali olan Mikail'dir *(Danyal, 11:13/ 12:1; Yahuda, 9; Vah., 12:7)*.[258]

AOOK'nın inancına göre, Tanrı'nın emrini yerine getirenlerin dışında bir de kötülük yapıp Tanrı'ya karşı olan ve şeytan ismiyle bilinen kötü varlıklar da mevcuttur. Şeytan, İsa Mesih tarafından "yalanın babası" *(Yuhanna 8:44)* olarak isimlendirilmiştir.

Şimdiye kadar zikrettiğimiz Tanrı'nın yarattıklarının dışında bir de Tanrı tarafından en güzel surette yaratılan varlık olan insan vardır. Tanrı insanı kendisine benzer ve kendi ikonası *(Tekvin 1:26-27)* olarak yaratmıştır.

256 Hopko, *age*, ss. 68-69.

257 Hopko, *age*, s. 76.

258 Hopko, *age*, s.76.

b. İsa Mesih (*Jisu Krishti*)

AOOK'nın amentüsünde yer alan üç unsurun ikincisi ve Ortodoks Hristiyan inancının temelinde yer alan Tanrıoğlu ismiyle bilinen tanrısal güç İsa Mesih'tir.[259] İsa, *(Jisu)* "kurtarıcı" anlamına gelirken Mesih, "mesh edilmiş, kutsanmış" anlamını ifade etmektedir. İsa Mesih'in Tanrı'nın Oğlu olduğuna dair onun kendi hakkında öğrencilerine sorduğu soruya verilen cevap Arnavut Ortodokslarca konuya ilişkin yeterli delil olarak gösterilebilir:

İsa sordu: "Ya siz ne dersiniz? Sizce ben kimim?" Simon Petros, "Sen Mesih'sin, diri olan Tanrı'nın Oğlu'sun" diye karşılık verdi. (Matta, 16:16).

Kurtarıcı anlamına gelen "İsa" isminin Tanrı'nın Oğlu'na isim olarak verildiği ise Matta ve Luka İncilleri'ndeki şu ifadeden anlaşılmaktadır:

Bir oğul doğuracak, O'nun adını İsa koyacaksın. Çünkü O halkını günahlarından kurtaracak.[260]

İsa'ya "Mesih" ismi, O, insanlığın ruhani kralı olduğu için ve Kutsal Ruh tarafından mesh edildiği için verilmiştir. AOOK, İsa'nın Tanrı Baba'dan doğduğunu kabul ederken bununla hiçbir şekilde O'nun Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu kastetmemektedir. İsa'nın Tanrı'nın "ilk yarattığı" olduğunu düşünen Arius, bu inancı nedeniyle dinden çıkarılmıştır.[261]

Arnavut Ortodokslara göre İsa hem gerçek insan, hem gerçek Tanrı, hem de gerçek Tanrı-insan'dır.[262] İsa'nın, Tanrı'nın

259 Mesih ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Günay Tümer, *Hristiyanlık'ta ve İslam'da Hz. Meryem,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 14.

260 Matt. 1:21; Luk. 1:31.

261 Terova, *age*, ss. 23-24.

262 Popovic, *Dogmatika Pravoslavne Crkve II*, s. 25.

Oğlu olması veya O'ndan doğması, Ortodoks inancına göre, sonradan var olması anlamına gelmemektedir. Hristiyanlık tarihinde, "Oğul'un Baba ile beraber mi yoksa ondan sonra mı var olduğu" sorunu tartışılmıştır. Ortodoks Hristiyanlar tarafından savunulan teoriye göre İsa Mesih, Tanrı Baba ile beraber olandır, daha sonra var olan bir şey değildir. Onlara göre, Tanrı'nın Oğlu olan İsa Mesih'in sonradan var olduğunun düşünülmesi mümkün değildir. Çünkü O'nun sonradan var olduğu kabul edilecek olursa zamana göre sonradan var olduğunun da kabul edilmesi gerekir. Hâlbuki O, zamandan önce de Baba Tanrı ile beraber var olandır. "Sonradan" ifadesi sadece geçici, çürüyen, sonu olan, birbirinden doğanlar için kullanılabilir. Tanrı'nın Oğlu olan İsa Mesih bunlardan farklı olduğu için O'nun sonradan var olduğunu söylemek yanlıştır. Bu yüzden, Ortodokslara göre gerçek iman, Oğul'un da Baba ile beraber var olduğuna inanmaktır.[263]

Mamafih, Tanrı'nın tek bir Oğlu olan İsa Mesih ete dönüşmeden önce Söz *(Logos-Fjalë)*'dü:

"Her şeyin başlangıcından önce Tanrısal Söz vardı. Tanrısal Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Tanrı neyse Tanrısal Söz O'ydu. Başlangıçta Tanrı'yla birlikteydi. Tanrı her şeyi O'nun aracılığıyla oluşturdu ve olanlardan hiçbiri O'nsuz olmadı."[264]

Böylece O, "bütün asırlardan önce" Tanrı'dan doğmuştur. Doğmuş ifadesinden yaratılmış olduğu anlaşılmamalıdır. O'nun varoluşu zamandan öncedir *(pre-existent)* ve sürekli olarak vardır. Ancak sürekli ifadesi de sonsuz bir zamanı ya da

263 Shen Vasili I Madh, *Mbi Shpirtin e Shenjte*, AOOK'nın yayını, (t.y.) s. 39; Hopko, *age*, ss. 96-97; *Çfare Besojne Te Krishteret*, AOOK'nın yayını, (y.y.) (t.y.) s. 5.

264 Yuh., 1:1-3.

zamanda sonsuzluğu ifade etmeyip zamana bağlı olmayan bir sonsuzluğu ifade etmektedir. Zamansız sonsuzluk ise, geçmiş ile gelecek olmaksızın sadece sürekli bir "şimdi" ile ifade edilmektedir. Çünkü Tanrı için geçmiş olmadığı gibi gelecek de yoktur. Tanrı için her şey şimdi olarak bilinmektedir.

Her şey doğduğu şeye benzemektedir. İsa Mesih Tanrı'dan doğduğuna göre Tanrı olması gerekir. Çünkü İsa O'na benzemektedir. Yani İsa Işık'tan çıkan Işık, Tanrı'dan çıkan Tanrı'dır. Bilindiği gibi, yaratılmış varlıkların bir sırası vardır. Örneğin, insandan insan, hayvandan hayvan, bitkiden bitki doğar. Eğer bu böyleyse, Tanrı'dan doğan da Tanrı olmalıdır. Yani doğan şey doğduğu şeyin aynısıdır. Hiçbir zaman farklı bir şey olması mümkün değildir.[265]

Oğul Tanrı ile bir olduğuna göre, onların ikisinin hayatı, isteği, kuvveti ve faaliyeti de aynı olmalıdır. Yani Baba ne ise Oğul da odur. Tanrı ne yapmış ise Oğul da aynısını yapmıştır. Tanrı'nın ilk faaliyeti yaratmadır. Baba Tanrı göğün, yerin, görünenin ve görünmeyenin yaratıcısıdır. Bu yaratma faaliyeti ise Oğul ile beraber olmuştur. Yani Oğul, yaratmada Tanrı'nın arzusunun tamamlayıcısı olarak işlemektedir:

"Çünkü göklerde ve yerde, göze görünen ve görünmeyen her şey Mesih'te yaratıldı: Tahtlar, egemenlik, başkanlıklar, yetkiler, her şey O'nun aracılığıyla ve O'nun için yaratıldı".[266]

İsa Mesih ile, görünmeyen görünene, semavi olan dünyevi olana, tanrısal olan insansala, transandantal olan transandantal olmayana, Tanrı insana dönüşmektedir. İsa'da göğün ve yerin bütün sırları öylesine birleşmiştir ki metafizik olanın fiziksel olana, olağanüstünün olağana dönüşme süreci bilinme-

265 Hopko, ss. 95-96.

266 Kol., 1:16-17; bkz., Yuh., 1:2-3; Rom., 11:36.

mektedir. Onda hem Tanrı hem insan tam olarak var olmuştur. Bu da O'na tek olan ve dünyada eşi, benzeri görülmeyen, eşsiz bir kişilik vermektedir.[267]

AOOK Tanrı İsa Mesih'in, literal anlamda, gökten indiğini kabul etmemektedir; onlara göre O, insanlığı kurtarmak için, her insanın doğduğu gibi bir anneden doğmuştur. Bu doktrin, Ortodoks Hristiyan inancının merkezini oluşturmaktadır. Bu yüzden de Meryem *(Maria),* Ortodokslarça *Theotokos* olarak bilinmektedir. *Theotokos* kelimesi "Tanrı'yı doğuran" anlamına gelmektedir. Ortodoks Kilisesi İsa'yı sırf insan olarak isimlendirmez. Ortodoks Kilisesi'ne göre O, gerçek olup hem vücut hem akıl hem ruh açısından mükemmel bir insan olmakla beraber Tanrı Oğlu ve Tanrısal Söz'dür. İsa, Meryem'den doğduğuna göre, Meryem Tanrı'nın annesi sayılmaktadır.[268]

AOOK'ya göre, İsa Mesih'in gökten inmesi ifadesi, O'nun gökte olup daha sonra yere inmesi anlamına gelmemektedir. Fakat burada "gökten indi" ifadesi Tanrı'nın Oğlu İsa Mesih'in yukarıdan, yani kutsal bir varlıktan geldiğini belirtmektedir. O kutsal varlık da her şeyden "başka" olup boşluk ve zamanın sınırları dışında var olmaktadır.[269]

c. Kutsal Ruh (*Shpirti i Shenjtë*)

AOOK'ya göre, bütün Hristiyanların kabul ettikleri gibi, Ortodoks Hristiyan inancının temelini oluşturan teslis inancının üçüncü unsuru olarak kabul edilen varlık Kutsal Ruh'tur. Kutsal Ruh'un, Katolik ve Protestan Kiliseleri tara-

267 Popovic, *age*, s. 24.

268 Hopko, s. 103.

269 bkz., Albert M. Besnard, Olivier Clement ve Roger Mehl, *Hristiyan İlahiyatı,* Konya: Arı Basımevi, s. 56; Hopko, *age*, s. 100.

fından, hem Baba'dan hem Oğul'dan çıktığı *(Filioque)* ileri sürülse de, yukarıda vurguladığımız gibi Ortodoks Kilisesi tarafından Kutsal Ruh, gerçek bir Tanrı olmakla beraber sadece Baba'dan çıkmış olarak kabul edilmektedir. Arnavut Ortodokslarca Kutsal Ruh, O'nu alan herkesi kutsallaştırdığı için, kutsal olarak dünyaya hâkim olduğu için "Tanrı" olarak ve insanlara ruhani hayat verdiği için "Hayatveren" olarak isimlendirilmektedir.[270]

Bir Tanrı olmakla beraber Kutsal Ruh tek başına bir Tanrı değildir; O, Tanrı Oğlu'nda olduğu gibi, hem Baba ile hem de Tanrı'nın Oğlu'nun kendisiyle beraberdir. Kutsal Ruh yaratılmayıp ezeli, ebedî ve kutsal olandır. O her zaman Baba ve Oğul ile beraber olan, ibadet edilen, övülen kutsal teslisin birliğinde bulunmaktadır. Yani, Kutsal Ruh'un var olmadığı hiçbir zaman yoktur. Oğul gibi O da ebedî ve zaman dışı Tanrısal bir kaynaktan, Tanrı'dan neşet etmiştir:

"Baba'dan sizlere göndereceğim Avutucu, Gerçek Ruhu gelince -ki O Baba'dan gelir- bana tanıklık edecektir. Siz de tanıklık edeceksiniz. Çünkü başlangıçtan beri benimle birliktesiniz."[271]

Bununla beraber, Baba'dan doğan Oğul ile Baba'dan çıkan Kutsal Ruh arasındaki farklılık konusunda kilise tarihinde çeşitli tartışmalar ortaya çıkmıştır. Yani, ilkinin Baba'dan doğduğu, ikincinin ise Baba'dan çıktığı ileri sürülmüştür. Fakat Ortodoks Kilisesi'ne göre, bizim için önemli olan, Oğul ile Ruh'un hem Baba ile olan ilişkilerinin hem de kendi aralarındaki ilişkilerinin ve dünya ile olan bağlantılarının anlaşılma-

270 Michael Sadgrove, "Ogranci Crkve", *Religije Svijeta*, Ljubljana: Krscanska Sadasnost-Zagreb, 1987, s.358; Terova, s. 31; Hopko, s. 167; *Çfare Besojne Te Krishteret Ortodoks*, s. 6.

271 Yuh., 15:26-27.

sıdır. Ama burada bilinmesi gereken bir şey vardır; Tanrı hakkında söylenen bütün sözlerin, "çıkmış" ve "doğmuş" kelimeleri de dâhil olmak üzere, Tanrı ile veya kutsal olanla ilgili her şeyi ifade etmesi mümkün değildir. Çünkü bu kelimeler kutsal gerçeğin mistik vizyonunu tam olarak ifade edemez. Tanrı, insanlar tarafından, kendiyle ilgili onlara verdiği bilgiler çerçevesinde kavranabilir. İnsanın bu çerçevenin dışına çıkması söz konusu olamaz. Bunun anlamı da, söylenen kelimelerin bir anlamı olamadığı değil, bu kelimelerin gerçeği ifade etmekte yeterli olmadığıdır![272]

Kutsal Ruh, aynı zamanda, kutsal kişilere Tanrı'nın kelamını ilham edendir. O, peygamberleri[273], Eski Ahit'in kralların ve papazları kutsayandır. Aynı zamanda O, İncil metinlerinde geçtiği gibi, İsa Mesih Yahya tarafından Ürdün nehrinde vaftiz edilirken, bir kuş gibi inen ve İsa'nın üstünde durandır:

"Halktan herkes vaftiz edilince İsa da vaftiz edildi. Dua ederken gök açıldı. Kutsal Ruh bedensel durumda güvercin gibi İsa'nın üzerine indi ve gökten bir ses duyuldu: 'Sen sevgili Oğlum'sun; senden hoşnudum."[274]

Arnavut Hristiyanlar da diğer Hristiyanlar gibi kilisenin Kutsal Ruh vasıtasıyla hayatını sürdürmekte olduğunu düşünürler. Buna göre Kutsal Ruh, Tanrı'nın hayatı, gerçeği ve sevgisinin insanlarla yerdeki Tanrı'nın krallığında, birlikte olması için bir sigortadır. İnsan ve dünyanın yaratılış gayesinin tamamlanması için Kutsal Ruh şarttır. Çünkü Kutsal "Tesellici" ve "Gerçek Ruh"tur.[275]

272 Vasili i Madh, *age*, s. 82; Hopko, ss. 167-168.

273 Vasili i Madh, s. 85.

274 Luk., 3:21-22; bkz., Yuh., 1:32; Mat., 3:16; Mar., 1:9.

275 Yuh., 16:13, 14:25, 15:26.

Ortodoks Hristiyanlar vaftiz edilen herkese vaftiz sırasında Kutsal Ruh'un indiğine inanırlar:

"Günahlarınızdan dönün ve günahlarınızın bağışlanması için her biriniz İsa Mesih'in adıyla vaftiz edilsin. Böylece Kutsal Ruh armağanını alacaksınız. Çünkü bu vaat sizlere, çocuklarınıza ve uzakta olan herkesedir; Tanrımız Rabb'in kendisini çağırdığı herkese."[276]

B. Tanrıdoğuran Meryem (*Theotokos*)

Diğer Ortodoks kiliseler gibi, AOOK da Meryem *(Maria)*'i Tanrıdoğuran olarak kabul eder. Hristiyanlık tarihinde 5. yy'dan itibaren Meryem'in Tanrı olan İsa Mesih'i mi yoksa insan olan İsa Mesih'i mi doğurduğu meselesi tartışılagelmiştir. İskenderiyeli Aziz Cyrill, "Eğer bizim tanrımız İsa Mesih ise onu doğuran Kutsal Bakire de Tanrıdoğuran'dır" der. Ortodokslarca kabul gören görüş, Meryem'in Tanrı'yı doğuran ve Tanrı'nın annesi (*Theotokos*) olduğudur.[277]

AOOK inancına göre Tanrıdoğuran Meryem aynı zamanda Kutsal Bakire'dir. Bakiredir çünkü hiçbir erkekle birleşmediği hâlde Kutsal Ruh vasıtasıyla "Tanrı bizimledir"[278] anlamına gelen İmanuel adı ile isimlendirilecek olan Oğlu doğurmuştur. Tanrıdoğuran olarak Meryem, Tanrı ile insanı, gök ile yeri (ilahî âlemle yeryüzü âlemini) birleştirmiştir. Böylece Meryem'i Tanrı annesi veya Tanrı'yı doğuran isimlerin dışında olan isimlerle isimlendirmek mümkün değildir. Çünkü doğan kişi Tanrı'dır. Eğer doğan kişi Tanrı olmayıp normal insan olsaydı, o

276 Res. İşl., 2:37-39.

277 Popoviç, *Dogmatika, c. II*, s. 233.

278 Mat., 1:23.

zaman Meryem de Theotokos (Tanrıdoğuran) değil, insandoğuran anlamına gelen Antropokos olurdu.[279] Meryem'den doğan kişide tanrılık, doğduktan sonra ona ilave edilmiş değildir. O, Meryem'den doğmadan önce de Tanrı olan Söz'dür.[280]

Ortodoksların Meryem ile ilgili Katolik Kilisesi'nden farklı olarak savundukları önemli görüş ise Meryem'in asli günahtan arınmış olmadığı inancıdır. Çünkü onlara göre Kitab-ı Mukaddes'te sadece İsa Mesih'in asli günahtan arınmış olduğu bildirilmektedir.[281] Dolayısıyla O'nun dışında herkes asli günahın içindedir. Katolik Kilisesi ise Meryem'in, doğduğu andan itibaren, asli günah başta olmak üzere, hiçbir suçunun olmadığını savunmaktadır. Buna göre o, asli günah ile ilgili olmaksızın, suçsuz olarak dünyaya gelip kurtarıcı olan İsa Mesih'i doğurmuştur. İsa Mesih Tanrı olup suçsuz olduğuna göre, O'nu doğuranın da, Katolikler'e göre, suçsuz olması gerekir. Ortodokslar, Katoliklerin bu düşüncesini tenkit edip reddetmektedir.[282]

C. Kurtuluş (*Sotereoloji*) ve Asli Günah İnancı

Her dinde olduğu gibi Hristiyanlıkta da asıl hedef insanı kurtarmaktır. Fakat insanın kurtuluşa ermesi için izleyeceği metot farklıdır. AOOK'nın inancına göre kurtuluş, genel Ortodoks inancında olduğu gibi, İsa Mesih'e inanmakla başlar. Kurtuluş, Kutsal Ruh'tan insana verilen kutsal bir armağandır. Kutsal Ruh'tan insana verilen bu armağanın anlamı Me-

279 Popoviç, ss. 237-239; *Çfarë Besojnë Të Krishterët Orthodoks*, ss. 11-12.

280 Popoviç, s. 242.

281 Rom., 3:23; 5:12.

282 Popoviç, *Dogmatika, c. I*, ss. 285-287; Popoviç, *Dogmatika, c. II*, ss. 256-261.

sih ile beraber yeni ve temiz bir hayata başlamak, kilisede eğitim almak ve Tanrı'nın düşüncesine göre yaşamaktır.[283]

Kurtuluşa nasıl ulaşılacağı sorusuna Petrus:

"Günahlarınızdan dönün ve günahlarınızın bağışlanması için her biriniz İsa Mesih'in adıyla vaftiz edilsin. Böylece Kutsal Ruh armağanı alacaksınız. Çünkü bu vaat sizlere, çocuklarınıza ve uzakta olan herkesedir; Tanrımız Rabb'in kendisini çağırdığı herkese"[284] şeklinde cevap vermiştir.

Arnavut Ortodokslara göre, yukarıda Petrus'un verdiği cevaptan da anlaşıldığı gibi, bir insanın kurtuluşu için günahlarının bağışlanması şarttır. Fakat günahların bağışlanması için de İsa Mesih'in adıyla vaftiz olmak gerekmektedir. Yani, buna göre, kurtuluşun üç aşamasından söz edilebilir:

i- Günahlardan tevbe etmek.

ii- İsa Mesih'in adıyla vaftiz olmak.

iii- Kutsal Ruh'tan alınacak kutsal armağana ulaşmak.[285]

Arnavut Ortodoks kaynaklar, "İnsanın kurtuluşu başka bir şekilde değil de neden sadece İsa Mesih'in adıyla vaftiz olmakladır?" sorusunu şöyle cevaplar: İsa Mesih günahtan uzak olarak dünyaya geldi. O, insanları Adem'in işlediği asli günahtan kurtarmak için bütün insanların günahlarını üstlendi. Son olarak da O, asli günahın kefareti olarak haça gerildi. Asli günahın kefareti olması da O'nun asıl göreviydi. Asli günahın, ölüm dışında başka bir yöntemle bağışlanmayacağı, Romalılara Mektup'taki (6:23): "Çünkü günahın karşılığı ölümdür. Tanrı'nın bağışı ise Rabbimiz İsa Mesih aracılığıyla sonsuz yaşam*dır"* ifadesinden anlaşılmaktadır.

283 *Çfare Besojne te Krishteret Orthodhoks*, s. 7; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 227.

284 Res. İşl., 2:38-39.

285 Hopko, *age*, ss. 136-137.

Tarih boyunca Hristiyan doktrininde, Mesih'in kimin borcunu ödediğine dair tartışmalar olmuştur. Bazıları, Mesih'in, şeytanın borcunu ödemek üzere yeryüzüne gelmiş olduğu düşüncesini savunmuşlardır. Çünkü bu düşünceye göre insan kendini şeytana satmıştır. Bundan dolayı da İsa, insanın kurtulması için şeytana ödenmesi gerekeni ödemiştir. Bazıları ise İsa Mesih'in insanların Baba Tanrı'ya olan borcunu ödemiş olduğunu ileri sürmektedirler. Tanrı insanın işlediği suçtan dolayı kendini hakaret edilmiş olarak kabul ederken onun kanunu insan tarafından çiğnenmişti.[286] Dolayısıyla insan işlediği suçtan dolayı ceza çekmek mecburiyetindedir. Fakat insani olan hiçbir ödeme o günahı silemez. Böylece, Tanrı Oğlu'nun dünyaya gelip günahın kefareti için gereken cezayı yüklenmesi gerekti. Böyle de oldu. İsa Mesih, insanın suçu için kendini feda etti ve öldü. Haçta ölen İsa Mesih günahı için tam bedelini ödedi ve dünyanın yaratıcısıyla barıştı.[287]

İşte bundan dolayıdır ki insanın kurtuluşu İsa Mesih'e inanmakla veya İsa Mesih'in adyla vaftiz olmakla olur.

D. Ahir Zaman ve Ahiret (*Eskatoloji*)

AOOK'nın inancına göre, ahir zaman İsa Mesih'in yeryüzüne gelişiyle başlamıştır. Ahir zamanın en önemli hadisesi İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişidir. Ortodokslarca İsa'nın ikinci gelişi imanın önemli bir rüknü sayılmaktadır. Bu yüzden de Yuhanna'nın I. Mektup'ta (2:28-29) geçen, "*Şimdi de çocuklarım, Mesih bağlılığında kalasınız. Öyle ki, O belirdiğinde güven-*

286 AOOK konuyla ilgili tartışmaları olduğu gibi kabul ederken görüşlerin birini kabul edip diğerini reddetmemektedir.

287 Hopko, ss. 136-137.

le dolu olalım ve geldiğinde kendisinden utanmayalım. O'nun doğru olduğunu bilirseniz, doğruluk yapan herkesin O'ndan doğduğunu da bilirsiniz" şeklindeki ifade İsa Mesih'in ikinci gelişini, yani O'nun ahir zamanda gelişini belirtip inananlara da o anda hazır olmaları için dikkat etmelerini söylemektedir.

Ortodoks Hristiyanlar, İsa Mesih'in geldiği zaman son yargılanmanın olacağı yönünde bir inanca sahiptirler. O gün İsa'nın önünde hem ölüler hem de yaşayanlar yargılanacaklardır.[288]

Yargılanmak için ölüler dirilecektir. Fakat dirilme olayı dünyevi şekliyle olmayıp ruhsal olacaktır. O güne kadar yaşamakta olan insanların vücutları da değişecektir. Yargılanma sırasında hem iyiler hem kötüler, yaptıklarının karşılığını alacaklardır. İyi olanların, yani İsa'ya inananların karşılığı cennet olup kötü olanların, yani İsa'ya inanmayanların karşılığı ise cehennem olacaktır. Böylece birinciler sevinecek, ikinciler üzülecektir.[289]

Son yargılanma sonrası dünyanın yıkılıp yok olması söz konusu değildir. Dünya, Arnavut Ortodoks Hristiyanların inancına göre, sadece değişecek ve yeniden doğacaktır. İnsanlar ise son yargılamadan sonra ebedî bir hayat, Tanrı'nın krallığı dönemini yaşayacaklardır.[290]

288 Bu son yargılamayla ilgili İncil'de şu şekilde bir ifade geçmektedir: "*Çünkü Rab kendisi buyruk çağrısıyla, başmeleğin seslenmesiyle, Tanrı'nın borusuyla gökten inecek ve ilk dirilenler Mesih bağlılığında ölenler olacak. Sonra biz yaşamakta olanlar -bırakılanlar- Rabb'i havada karşılamak için onlarla birlikte alınıp bulutlarda götürüleceğiz. Böylece hep Rab'le birlikte olacağız. Onun için, bu sözlerle birbirinizi avutun* (I. Selanik., 4:16-18).

289 Terova, *age*, s. 41; Çfare Besojne Te Krishteret Ortodoks, s. 16.

290 Terova, *age*, s. 42; Hopko, *age*, s. 158.

İsa, onu (Tanrı'nın krallığını) kabul edenlere, "*Babam'ın bana verdiği hükümdarlığı ben size de veriyorum*"[291] şeklinde bir karşılık verecektir. Fakat İsa Mesih'in kuracağı hükümdarlık (krallık) bu dünyadaki gibi olmayıp farklı bir şekilde olacaktır.[292]

Ortodoks Hristiyan doktrinine göre kilise yeryüzünde hâlihazırdaki Tanrı'nın krallığıdır. İleride üzerinde duracağımız gibi kilisede Mesih tek Tanrı ve Kral olarak bilinip kendisine şükredilendir. Şimdi de, O'nun Kutsal Ruh'u, tam gücüyle, O'nun tarafından kiliseye verilmiştir. Aynı zamanda Tanrı'nın krallığı, ruhsal ve kutsal bir realite olarak, kilise vasıtasıyla, Mesih tarafından bütün insanlara verilmiştir. Bu realite ise İsa'nın ikinci gelişi ile genel olacaktır. Ve o zaman İsa Mesih, gelişiyle her şeyi tamamlayacaktır.[293]

AOK'nın, insanın ebedî hayata dirilişi ve kurtuluşu ile ilgili inancı, yukarıda belirttiğimiz gibi, bu dünyanın yok olup yeni bir dünyanın ortaya çıkacağını ifade etmez. O, bu âlemi Tanrı tarafından sevilen ve yeniden diriltilen ve ebedî hayatın gerçekleşeceği bir dünya olarak kabul etmektedir ve bu dünyayı Tanrı'nın kutsallığı ile dolu olan bir şey olarak görmektedir.[294]

Bununla birlikte bu dünyanın yok edilip yeni bir dünyanın kurulması hakkında birçok tartışma yapılmıştır. Fakat kutsal metinlerde ikinci yaratılış ile ilgili hiçbir ifade geçmediği gerek-

291 Luk., 22:28-30.

292 Bunu kendisi Pilatus ile konuştuğu sırada söylemiştir:"*İsa, Benim krallığım bu dünyadan değildir"diye yanıtladı. "Krallığım bu dünyadan olmuş olsaydı buyruğumdakiler Yahudi yetkililere teslim edilmemi önlemek için savaşırlardı. Ama benim krallığımın burasıyla hiçbir ilgisi yoktur."* (Yuh. 18:36)

293 Hopko, ss. 165-166.

294 Hopko, *age*, s. 187.

çesiyle Ortodoks geleneği dünyanın yok olması konusunda hiçbir şey söylememektedir. O, sadece metafor olarak yaratmanın devamından bahsetmektedir. Bunun amacı da insanların temizlenmesi, mükemmelleştirilmesi ve kurtarılmasıdır.[295]

E. Kilise (*Kisha*) Kurumu

Kilise, AOOK inancının bir sembolü sayılmaktadır. Arnavut Ortodokslar Tanrı'ya, İsa Mesih'e ve Kutsal Ruh'a inandıkları gibi kiliseye de inanmaktadırlar. Kilise, Ortodoks inancına göre, yerdeki Tanrı'nın krallığının kutsal gerçeğidir. Kilise olmaksızın Tanrı ile tam ve mükemmel bir evharistya *(Kungata Hyjnore)* olması mümkün değildir.[296] Kilise, İsa Mesih'e inanan seçkin insanların oluşturduğu grubu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu grubun, İsa'nın sözünü tutup gereğini yerine getirmesi zorunludur.

Arnavut Ortodokslar da kutsal metinlerden hareketle, kiliseyi "Mesih'in vücudu" *(Rom., 12; I.Kor., 10,12; Kol., 1)*, "Mesih'in Gelini" *(Efes., 5; Vah., 21)*, "Yaşayan Tanrı'nın Mabedi" *(Efes., 2; I. Petr., 2)*, "Gerçeğin Direği ve Korucusu" *(I. Tim., 3:15)* gibi isimlerle isimlendirirler.[297] Doğulu Hristiyanlar gibi olsalar da kilise tarihinin İsa Mesih ile başladığına inanırlar. Buna göre İsa Mesih 12 havarisini toplayıp onlara, O'ndan sonra faaliyetini devam etmeleri için Kutsal Ruh'unu vermiştir. Havariler de O'ndan sonra dünyaya dağılıp İncil'i tebliğ etmişler ve böylece kiliseyi kuvvetlendirip yaymışlardır.[298]

AOOK'nın inancına göre kilise bir, kutsal, genel (evrensel) ve havarilerin (apostolik) kilisesidir.

295 Hopko, *age*, ss. 188-189.

296 Hopko, ss. 179-180.

297 Hopko, *age*, s. 174; Terova, s. 32.

298 Terova, s. 32.

Kilise birdir çünkü Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh birdirler. Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh'un birbirinden ayrılması mümkün olmadığı gibi, kilisenin ayrı düşünülmesi de mümkün değildir. Kilisenin bu ünitesi (birliği) insanın Tanrı'ya olan sevgide hür olan birliği gibidir. Bu birlik ise bir insani otorite veya bir kuruluş tarafından kurulmuş değil, sırf Tanrı tarafından kurulmuştur. İnsanlar Tanrı'nın sevgisiyle ve gerçeğiyle yaşadıkları sürece kilisenin bağlıları olmaya devam ederler. Ortodoks Hristiyan inancına göre, böylelikle insanlar tarihî Ortodoks Kilisesi'yle ilişkilerini sürdürebilirler.

İnsan, sadece kilisenin birliği içerisinde bulunduğu sürece gerçek insan olarak kalabilir. İnsan, kilisede Tanrı tarafından kutsal hayata veya yaratıldığı öz amacına dönme imkânına sadece vaftiz olmakla sahip olabilir. Kilisenin birliği zaman *(kohë)* ve boşluk *(hapësirë)* içerisinde bozulmaz ve sadece canlı insanlarla sınırlı olmaz. O, Mesih'in ve Kutsal Ruh'un buyruklarına göre yaşayan herkes içindir.[299]

Kilise, İsa Mesih kendi kanıyla onu kutsadığı için kutsaldır. Buna göre kilisenin kutsallığı Tanrı'nın, İsa Mesih'in ve Kutsal Ruh'un kutsallığından kaynaklanmaktadır. İnsanlar da kutsaldırlar; ancak onlar Tanrı ile beraber kutsamış olarak yaşayınca dek kutsaldırlar. Aksi hâlde, kutsamaktan mahrum kalırlar. Yani insanlar kilisede bulundukları sürece Tanrı'nın kutsallığından paylarını alma hakkına sahiptirler. Yerdeki kilisenin hayatı ve inancı; kilisenin sırları, yazıları, hizmetleri ve kutsal kişileri ile ifade edilmektedirler. Bunlar ise kilise birliğinin özünü oluşturmaktadırlar.[300]

299 Hopko, ss. 174-175.

300 Hopko, *age*, s. 176; Terova, ss. 32-33.

AOOK inancına göre, kilisenin herkes için olması, her millet, her kavim, her yer için geçerli olması demektir. Kilisenin evrensel (*universal*) olması inancı sonradan çıkmış değildir. Onun evrenselliği havarilerin Kudüs'teki kilisesiyle başlamaktadır. Daha sonra Antakya, Efes, Korintos ve Roma'da kurulan kiliseler de evrensel bir karaktere sahiptirler. Çünkü onların, Ortodoks inancına göre, evrensel olmalarını engelleyen hiçbir eksiklikleri yoktur.[301]

İsa Mesih ve Kutsal Ruh dünyaya Tanrı tarafından gönderilmiştir. Diğer havariler de Kutsal Ruh vasıtasıyla apostolik görevini devam ettirmektedirler.[302] Kilise de bu kişilerin üzerinde kurulduğu ve bunlar tarafından yayıldığı için apostolik olarak isimlendirilmektedir. Kilisenin yöneticisi ise İsa Mesih başta olmak üzere piskoposlardır. İleride kendileri hakkında bilgi vereceğimiz kilise yöneticilerinin görevi inananlara Tanrı'nın kelamını öğretmek, dinî ayinleri yönetmek ve inananları din konusunda yönlendirmektir.[303]

301 Terova, s. 33; Hopko, ss. 176-177.

302 *"İsa yanlarına gelip onlara şöyle dedi: Gökte ve yeryüzünde tüm yetki bana verilmiştir. Bu nedenle gidin bütün ulusları öğrencim yapın. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz edin. Sizlere buyurduğum her şeyi tutmaları için kendilerini eğitin. Bilesiniz ki çağın sonuna dek her gün sizlerle beraberim"* (Mat., 28:18-20).

303 Terova, *age*, s. 33; Hopko, *age*, s. 179.

LİTURJİ (İBADET SİSTEMLERİ) VE TEMEL SAKRAMENTLER

1. Liturji

AOOK'ya göre, inanç esaslarında olduğu gibi, liturji ve temel sakramentler de diğer Ortodoks kiliselerden farklı değildir.[304]

Liturji, papazın gözetiminde yapılan ibadetleri ifade etmektedir. Liturji tek başına yapılamaz. Papaz da kilisede tek başına liturji yapamaz.[305] AOOK'nın liturjisi (ibadetleri), genel ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Genel liturji herkese açıktır ve özel bir zamana ihtiyaç duyulmamaktadır. Çünkü genel liturji, her zaman ve herkes için söz konusudur. Özel liturji ise kişisel istek ve ihtiyaçlara göre ve bel-

304 AOOK'nın liturji ve temel sakramentlerle ilgili inancının diğer Ortodoks kiliselerden farklı olmadığını, Tiran'da Arnavut Ortodoksların "*Ungjillëzimi*" olarak adlandırdığı kilisede papazlık görevini devam eden Aziz Sotir Caferi ile yaptığımız görüşmede kendisi açıkça vurgulamıştır.

305 Hopko, *Besimi Orthodhoks-Adhurimi*, c. 2, s. 218; V. Kesiç, "Pravoslavna Crkva", *Enciklopedija Zivih Religija*, s. 553.

li zamanlar içerisinde yapılmaktadır.[306] Bunun dışında, ibadetin özünü oluşturan ve Hristiyanlıkta büyük öneme sahip olan dua da vardır.[307]

AOOK için dua çok büyük bir öneme sahiptir ve teslis adına yapılmaktadır. AOOK'nın geleneksel inancına göre dua istek, şükür ve övgü amacıyla yapılmak üzere üç kısımdır. Yine AOOK'ya göre dua, sözle birlikte eylemin de yapılmasını gerektirir. Dua gizli, kısa, sürekli, Tanrı'ya yönelik olarak ve tam bir inanç ile yapılmalıdır. Kilisede yapılan dualar evdeki dualardan daha değerlidir.[308]

Genel liturji; günlük, haftalık ve senelik olmak üzere üç grupta toplanabilir.[309] AOOK'nın günlük liturjisi, (1) dokuzuncu saat, (2) akşam, (3) akşamdan sonra, (4) gece ortası, (5) sabah ve birinci saat, (6) üçüncü saat ve (7) altıncı saat liturjisi olmak üzere bir günün değişik saatlerine serpiştirilen toplam yedi vakit ibadetten oluşur.[310]

Bu vakitlerin her biri İsa Mesih'in hayatı, haça gerilmesi ve ölümüyle büyük ve kutsal kişilerin hatırası gibi dinsel bir olayı ya da anlamı sembolize etmektedir. Örneğin, üçüncü saat liturjisi Kutsal Ruh'un vadedilen kutsal armağanını havarilere verdiği zamanı ifade etmektedir.[311]

Diğer taraftan günlük liturjilerin günün hangi zamanına tekabül ettiği konusunda bazı tartışmalar yapılmıştır. İnsanla-

306 Lazar Mirkoviç, *Pravoslavna Liturgija ili Nauka o Bogoslujenyu Pravoslavne Istoçne Crkve*, Belgrad: Sinod Pravoslavne Crkve, 1966, c. 2, s. 5.

307 Hopko, *age*, s. 90.

308 Hopko, *age*, ss. 90-93.

309 Mirkoviç, *age*, s. 6.

310 Mirkoviç, *age*, s. 6

311 Mirkoviç, *age*, ss. 10-11.

rın günde yedi kez yapılması gereken bu ibadetlere günlük yaşamda uymaları zor olduğu gerekçesiyle günlük liturji üç vakte indirilmiştir. Bunların ilki; dokuzuncu saat, akşam ve akşamdan sonraki ibadet adı altında akşam saatlerinde yapılmakta, ikincisi gece yarısı, sabah ve birinci saat ibadeti olarak gece yarısından sabaha kadarki süre içerisinde yapılmaktadır. Üçüncüsünü oluşturan üçüncü saat ve altıncı saat liturjisi ise sabah saat 9'dan itibaren yapılmaktadır.[312]

AOOK'da haftalık liturji ise haftanın tüm günlerini kapsamaktadır. Pazar gününde yapılmakta olan pazar liturjisinde İsa Mesih'in göğe yükselip Tanrı'nın yanına gitmesi hatırlatılmaktadır.[313] Pazartesi tövbe liturjiisi yapılırken salı günü Tanrı tarafından peygamberlerin gönderilişi kutlanmaktadır. Çarşamba günü Yuda'nın (Yudas İskariot) Yahudilerle anlaşma yapıp İsa'ya ihanet edişinin, cuma günü ise İsa'nın haça gerilişinin hatırlanması niteliğinde liturjiler yapılmaktadır. Ayrıca cuma günü, insanların kurtuluş sembolü olan haç günü olarak da kutlanmaktadır. Perşembe günü de Ortodoks Kilisesi tarafından bütün havarilerin ve kutsal babaların temsilcisi olan "Aziz Nikola Günü" olarak kutlanmaktadır. Son olarak cumartesi günü ise yaratılan her şeyin bir sonu olduğu bu dünyada kaldığımız sürece Tanrı'nın buyruklarını yerine getirdiğimizde ebedî bir hayata ulaşılacağını hatırlatan Ortodoks Kilisesi liturjisi yer almaktadır.[314]

Haftalık ve günlük liturjilerin yanında, yılın çeşitli zamanlarında, belli bazı kutsal kişilerin anısına düzenlenen liturjiler de vardır. Liturji, Ortodoksların yaşadığı bazı bölgelerde sene

312 Mirkoviç, *age*, ss. 12-13.

313 Mirkoviç, *age*, s. 137.

314 Mirkoviç, *age*, ss. 145-147.

boyunca hemen her gün yapılabilmektedir. Çünkü Ortodoks Kilisesi'nin genel olarak kutladığı bayram günlerinin yanında yerel kiliselerin kendi azizleri için bayram günleri düzenlemeleri de söz konusudur. Örneğin, 6 Temmuz'daki Aziz Asti liturjisi, başka hiçbir Ortodoks Kilisesi'nde bulunmazken sadece AOOK'ya ait kutsal bir gündür.[315]

AOOK'nın kabul ettiği yıllık liturjiler şunlardır:

1) 25 Aralık: Bu günde AOOK, İsa Mesih'in doğum gününü kutlamaktadır. Bu günün öncesinde Kurtarıcı'nın doğumunun habercisi anlamında 40 gün oruç tutulmakta, onun gelişini haber veren şarkılar söylenmektedir.[316]

2) 6 Ocak: Bu gün, Tanrı'nın kutsal Oğlu'nun ve İsrail'in Mesih'inin ortaya çıkışı anısına kutlanmaktadır.[317]

3) 2 Şubat: Bu gün İsa'nın doğumundan 40 gün sonra Kudüs'teki mabede getirilmesi anısına kutlanmaktadır.[318]

4) 6 Ağustos: Bu gün İsa'nın, hayatının sonuna geldiğini havarilerine anlatıp onları üzdüğü ve daha sonra bir dağın tepesine çıkarak Tanrı ile görüşürken havarilerin kendisini izlediği günün anısını ifade etmektedir.[319]

5) 25 Mart: Bakire Meryem'in anısına, İsa'nın doğumundan 9 ay önce yapılan kutlamadır. Mesih'in bakireden doğacağı haberinin kutlaması yapılmaktadır[320]

6) 8 Eylül: Meryem'in doğum gününü ifade etmektedir.[321]

315 K., "Shën Asti, episkop i Durrësit", *Ngjallja*, Temmuz-1998, s. 5.

316 Hopko, *age*, s. 172.

317 Hopko, *age*, s. 177.

318 Hopko, *age*, s. 185.

319 Hopko, *age*, s. 189.

320 Hopko, *age*, s. 195.

321 Hopko, *age*, s. 198.

7) 15 Ağustos: Meryem'in ölüm gününü hatırlatmaktadır.[322]

8) 21 Kasım: Meryem'in Kudüs'teki mabede girişini hatırlatmaktadır.[323]

9) 14 Eylül: 4. asırda Konstantin'in annesi Azize Helena tarafından İsa'nın üzerinde öldürüldüğü çarmıhın (haç) bulunmasına ilişkin kutlanan bir gündür.[324]

Bunların dışında, yılın çeşitli zamanlarına denk düşen Mesih'in Diriliş Günü, Göğe Yükseliş Günü ve Kutsal Ruh'un İniş Günü gibi kutlamalar da AOOK'nın yıllık liturjilerine konu olan bayramlar arasındadır.[325]

2. Temel Sakramentler

Hristiyan literatüründe dinsel ritüel anlamına gelen sakrament sözcüğü, Latince "*sacramentum*" kelimesinden gelmektedir. *Sacramentum* kelimesinin anlamı da "dinin sırları"dır. Yunan Ortodokslar "dinin sırları" ve *sacrament* anlamına gelen *mysterium* kelimesini kullanmaktadırlar.[326] AOK'nın sakrament için kullandığı ifade ise *Misteret e Shenjta* (kutsal sırlar)dır.[327] Böyle bir ifade ilk kez *sacred sign* (kutsal işaret) olarak Augustine tarafından kullanılmıştır. Thomas Agminos'a göre ise sakrament, "insanı takdis eden kutsal şeyin işareti" anlamına gelmektedir.

322 Hopko, *age*, s. 206.

323 Hopko, *age*, s. 202.

324 Hopko, *age*, s. 210.

325 Hopko, *age*, s. 107.

326 Yeroslav Pelikan, "Christianity, An Overview", *The Encyclopedia of Religion*, ed. M. Eliade, New York: Macmillian, 1987, c. 3, s. 358; Hopko, *age*, s. 45; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 329.

327 Hopko, *age*, s. 45.

Sakrament, Hristiyanların, kendi kurtuluşları için İsa'nın acı çekişini (*passion*), ölümünü ve dirilişini ifade eden paskalya sırrına iştirak etmeleri amacıyla İsa Mesih tarafından kurulan bir alamettir.

Hristiyan ayinleri için *sacrament* teriminin kullanılması, "sır, gizem" anlamına gelen, İsa Mesih tarafından uygulanıp emredilen ve havariler tarafından devam ettirilen bu ayinlerin, insanlarca gizli bir şekilde kutsallıkla veya Kutsal Ruh'la irtibatlandırılmaları nedeniyle olabilir.[328]

AOOK'ya göre kutsal sırlar, İsa Mesih'in davranışları olmasına rağmen, insan hayatının kaynağı ve aynı zamanda ruhun faaliyetlerinin birer açıklamasıdırlar. Tanrı'nın etkili armağanı olan kutsal sırlar (sakramentler), insana gerçek hayatı öğreten, Tanrı'yı ve İsa Mesih'i tanıtan kutsal alametlerdir.

Kilise, sakramentler vasıtasıyla gerçek ifadesini bulur. Yani bunlar bir Hristiyan'ın devamlı olarak izleyeceği bir yoldur.[329]

Bazı ritüeller izafi olup yeni bir şekil olarak ortaya çıkmıştır. Mesela yeni vaftiz olmuş kimselerin konfirmasyonunu gerçekleştirme işi Batı'da sadece piskoposa tahsis edilmiştir. Bu sakrament zaman içinde vaftizden ayrılarak müstakil bir sakrament hâline gelmiştir. Doğu'da ise aksine, çocuklar vaftizden hemen sonra ve aynı görevli tarafından konfirme edilmektedir. Evliliğin ise başlangıçtan beri Hristiyanlar arasında özel bir anlamı bulunmaktadır.

İnsan hayatı için her kutsal ayinin özel bir anlamı vardır. Bununla birlikte sakramentlerin şu ortak özelliklerinden de söz edilebilir:

1) Kutsal ayinler (sırlar), İsa Mesih ve O'nun havarileri tarafından kurulmuşlardır.

2) İnsana soyut olanı somut olarak yaklaştırmaktadırlar.

328 Terova, *age*, s. 34.

329 Ali Erbaş, *Hristiyan Ayinler*, İstanbul: Nun, 1998, s. 70.

3) Sadece kiliseye ait olanlar tarafından uygulanmaktadırlar.

4) Kutsal sırların uygulanışı kilisenin tarif edilmiş ve şekillendirilmiş otoritesiyle yapılmaktadır.

5) Kutsal sırları kabul edenler, samimi din ve ciddi pişmanlık duygularının yanı sıra kendi dışlarında olan kötülüğe karşı kesin kararla silahlandırılmaktadırlar.[330]

6) Hepsinden daha önemlisi sakramentlerin ortak özelliği, insanı İsa Mesih'le birleştirmek ve onları İsa Mesih'in kurduğu cemaatin bir parçası yapmaktır.

Hristiyanların genelinde vaftiz ve evharistya kabul gören sakramentlerdir. Fakat Hristiyan mezhepleri arasında farklılık bulunmaktadır. Başka sakramentleri kabul etmeyip sadece bu iki sakramenti kabul eden Protestanların dışında, Ortodokslar ile Katolikler beş sakramenti de ilave ederek yedi kutsal sakramenti kabul etmektedirler. Böylece AOOK tarafından kabul gören yedi sakrament şunlardır:

1. Vaftiz, 2. Konfirmasyon (Kutsal Yağlama), 3. Evharistya (Ekmek-Şarap Ayini), 4. Tövbe, 5. Rahip Takdisi, 6. Evlenme, 7. Son Yağlama (Hastaları Yağlama).[331]

A. Vaftiz (*Pagëzim*)

AOK'ya göre vaftiz (*pagëzim*), kutsal gizem olarak İsa Mesih'in kilisesine veya cemaatine üye olmayı ifade etmekte-

330 Borko Borçiç, *Svete Tajne Pravoslavne Crkve*, 34 Biblioteka CVEÇANlK 34, 1962, s. 9

331 Thomas Micheal, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul: Ohan, 1992, s. 88; Terova, *age*, s. 34; Timothy Ware, *The Orhodox Church*, New York: Penguin Books, 1963, s. 282; Ernst Benz, *The Eastren Church İts Thought and Life*, New York: Anchor Books 1963, s. 33; Monika K. Hellwig, SARAMENTI, *Krscanstvo Objava, Vjera, Teologija*, (ed. Adnan Silajdzic), Sarajevo: FIN, 2004, ss. 285-289.

dir.[332] Hristiyan olacak bir kişinin öncelikle iman etmesi ve daha sonra vaftiz olması gerekir. Vaftiz olmadığı sürece kişi, Ortodoks inancına göre bir inanan olarak kabul edilmez. Dolayısıyla Ortodokslukta vaftiz imanın temelidir.[333]

Hristiyan olmaya ilk adımı atmayı ifade eden vaftiz olmak, aynı zamanda Tanrı'nın hizmetçisi olarak yaşamaya da karar vermek demektir. Çünkü Mesih'in ölüp Baba tarafından tekrar diriltilmesi gibi diğer insanlar da vaftiz olmakla İsa'nın ölümüne eşlik ediyor olmaktadırlar. Baba Tanrı'nın, O'nu nasıl diriltiyse diğer insanları da yeni hayatı yaşamak için dirilteceğine inanılmaktadır. Nasıl Mesih günaha karşı ölü ve Tanrı nezdinde diri ise diğer insanlar da günaha karşı ölü, Tanrı nezdinde diri kişiler olacaklardır.[334] Yani insan vaftiz olurken günaha karşı ölür ve yeni hayata devam eder. Kısaca, Arnavut Ortodokslarca diğer Hristiyan anlayışına paralel bir şekilde vaftiz olmak yeniden doğmak demektir.

Nitekim Aziz Grigori Bogoslov vaftizi şöyle tanımlamaktadır: Anne karnında insanın oluşumu nasıl Tanrı'nın gücüyle oluyorsa, vaftizde de insan Tanrı'nın gücüyle ruhen doğmaktadır.[335]

AOOK'ya göre vaftiz sırrının yerine getirilmesi için mutlaka bilinmesi gereken hususlar şunlardır:

1) Vaftizi sırrını kuran Oğul İsa Mesih'in kendisidir.

2) Havariler bu kutsal sırrı gerçekleştirmişler, onlardan sonra kutsal kişiler de bunu devam ettirmişlerdir.

332 Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1996, s. 116; Mustafa Şahin, *Krscanstvo*, (t.y.) (y.y.), s. 105; *Krştenie*, (Sırp Ortodoks Kilisesi kaynağı), Kragujevc, 1991, s. 4; Ware, *age*, s. 283; Borciç, *age*, s. 10.

333 Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, Ankara, 1995, ş. 72.

334 *Rom.* 6:5-11.

335 Borçiç, *age*, s. 22.

3) Vaftiz olmaya, yaşa bakılmaksızın herkes çağrılmaktadır.

4) Vaftiz olacak adayın İsa Mesih'e olan kesin inancını ifade etmesi gerekir. Çocuklar için bu inancı *kum*'ların (vaftiz esnasında çocuğa yardımcı olan kişi; Arnavutçası *nuni*) ifade etmesi gerekir.[336]

5) Vaftiz olacak aday üç defa suya batırılarak Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz olunmalıdır.

6) İnsanlar vaftiz yoluyla bağışlandıklarına inanmalıdırlar.[337]

AOOK öğretisine göre vafti; zinakâr, hatta putperest olsa da herkesi günahlarından temizler. Yaptığı günah ne olursa olsun vaftiz olduktan sonra kişi temizlenmiş olur.[338]

Arnavut Ortodoks Kilisesi'ne göre, diğer gizemlerin kabulünün temel şartı olan vaftizin nasıl yapılacağı konusunda Hristiyan kiliseleri arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Örneğin, bazı kiliselerde vaftiz olacak kimsenin başına su serpilirken bazılarında vaftiz olacak kimse vaftiz havuzunda suya batırılıp çıkarılmaktadır. Bazı Hristiyanlarsa vaftiz için nehir veya göl gibi doğal mekânları yeğlerler.[339]

AOK kendi uyguladığı vaftiz töreninin havarilerinkinden farklı olmadığını ileri sürmektedir. Geleneksel olarak, tarihte büyük insanların sadece vaftiz töreni hazırlıklarının üç sene sürdüğüne ve vaftiz olacak adayın törene şeytanı reddedip ona

336 Hopko, *age*, s. 50.

337 Borçiç, *age*, s. 23.

338 İncil'de şöyle ifade edilmektedir: "...Fuhuş yapanlar, yalancı tanrılara tapanlar, zina edenler... Bazılarınız bu durumdaydınız. Ama Rab İsa Mesih'in aracılığıyla kutsandınız, doğrulukla donatıldınız." (*I. Kor.*, 5:9-11).

339 Micheal, *age*, s. 89.

lanet ederek başladığına inanılır. Bugün de büyüklerin ve çocukların vaftizine şeytanı reddetmekle başlanılır.[340]

AOK, vaftiz edilecek kimseler henüz İsa Mesih'in kilisesine üye olmadıklarından dolayı, onları haremin koridorunda vaftiz eder. Papaz ise vaftiz törenini gerçekleştirmek için koridora çıkar. Vaftiz olacak kişinin yüzüne üç defa üfler, başına üç defa su serper ve elini başına koyarak, çocuğun ilerideki hayatında Tanrı'ya adanmış olması için dua eder.[341] Bunu şeytanın reddi ve kateşizmin ifadesi töreni takip eder. Kateşizmin ifadesi olarak İznik *Credo*'su (Amentüsü) tekrar edilir.

AOK'ya göre, İznik Amentüsü'nü, ya vaftiz olacak olan kişinin kendisi veya vaftiz olacak çocuğun *kum*'u söyler. Bu amentü söylendiğinde vaftiz olan aday, papaz tarafından doğuya çevrilir ve kendisinin o andan itibaren dinin mensubu ve üyesi olduğu ilan edilir. Papaz, vaftiz olacak kişinin alnını, göğsünü, sırtını, kulaklarını, ellerini ve ayaklarını yağladıktan sonra, *"falan kişi vaftiz oluyor Baba'nın ismiyle amin, Oğlu'nun ismiyle amin ve Kutsal Ruh'un ismiyle amin"* diyerek vaftiz olacak adayı üç defa suya batırır. Üç defa suya batırmak, adaya kutsal teslisi; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u hatırlatmak içindir. Ortodoks inancına göre, kişi suya batırılmakla sembolik olarak ölmekte ve ruhen yeniden dirilmektedir. Bu yönüyle vaftiz, edilenin ölümünü ve dirilişini sembolize etmektedir.[342] Şayet vaftiz olan çocuk ise ayrıca ona bir Hristiyan adı verilir. Bu isim o günkü takvime göre hangi kutsal kişinin ismini ifade ediyorsa genellikle o isim çocuğa verilir. Vaftizden sonra papaz vaftiz olmuş kişiye beyaz bir elbise giydirir.[343]

340 *Krştenie*, s. 5.

341 *Krştenie*, s. 5.

342 *Krştenie*, s. 5-6; Terova, *age*, s. 35; Borçiç, *age*, s. 24-26.

343 *Krştenie*, s. 6.

Çocuğun vaftizinde *kum*'un büyük rolü vardır. Çünkü çocuk dinî kateşizmi bilmediğinden onun yerine dinî amentüyü *kum* söyler. Papazın çocuğa soracağı sorulara da kum cevap verir. Fakat herkes *kum* olamaz. Bir kimsenin *kum* olması için AOK'ya göre şu görevleri üstlenmesi gerekir:

1) Verilecek haçı taşımak.

2) Vaftiz olacak olana beyaz eşya hazırlamak.

3) Vaftiz süresince dinî amentüyü söylemek.

4) Vaftizden sonra çocuğu papazdan teslim almak.

5) Vaftiz olunmuş çocuk için gelecekteki manevi hayatında ona örnek rehber olmak.[344]

Arnavut Ortodokslarda *kum*, manen ailenin ferdi sayılmaktadır. Yani ondan kız istemek ve ona kız vermek söz konusu olamaz.[345]

Vaftiz, heretik bir rahip veya ruhban olmayan bir Hristiyan (laik) tarafından yapıldığında, bunun yenilenmesine gerek yoktur. İlgili kişinin vaftizi, papaz tarafından suya batırılmaksızın, sadece okunacak dualarla yapılır. Bir gencin daha evvel vaftiz olup olmadığı bilinmediği sürece, *"Tanrı'nın kulu vaftiz oluyor"* ifadesi söylenerek vaftiz edilmektedir.[346]

344 *Krştenie*, s. 11.

345 *Krştenie*, s.11. Bu yönüyle Arnavut Ortodokslardaki *kum* geleneğiyle Anadolu'nun bazı yörelerindeki kirve geleneği arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Anadolu'daki kirve geleneğinde de, çocuğun sünneti esnasında kirve olarak seçilen kişilerle bir çeşit yakın akrabalık tesis edildiğine inanılır; dolayısıyla kirve çocuklarının birbiriyle evlenmeleri uygun görülmez.

346 Iriney, *age*, s. 51.

B. Konfirmasyon (*Mirosje*)

Arnavut Ortodoks inancına göre vaftiz törenini konfirmasyon izler.[347]

Vaftiz günahtan kurtulmayı ifade ederken, konfirmasyon (Yunanca *myron*[348] Arnavutça *mirosje*) ise Tanrı'nın İsa Mesih aracılığıyla insan için yaptığı şahitliği sembolize etmektedir. Bundan dolayı, vaftizin tamamlanması ve mükemmelleştirilmesi ayini olarak da görülmektedir. Ayrıca kişinin konfirmasyon ile Kutsal Ruh'un gücünü elde ettiğine inanılır.[349]

AOOK konfirmasyonu kişinin kendisi vasıtasıyla gerçek dinini yaşamak için Kutsal Ruh'un gücü ile diğer manevi silahları kazandığı ilahî bir sır olarak görür.

AOOK'ya göre konfirmasyon ayini, ilgili kişilerin vaftizden sonra sembolik olarak saçlarının kesilmesi ve kutsal yağ ile kutsanması şeklinde yapılır. Önceki dönemlerde bunun hemen yapılmayıp vaftizden sekiz gün sonra yapıldığı ve vaftiz edilen kişinin beyaz elbise giydiği söylenmektedir. Bugünkü uygulamaya göre, yeni vaftiz olan kişinin dindar bir Hristiyan olması ve ebedî hayata katılmasının mümkün olması için papaz, Tanrı'nın yardımını dileme duasını okur. Daha sonra papaz, vaftiz olanın kemerini çözer ve "*Haklı çıktın, kutsal (edep-*

347 Hopko, *age*, s. 52.

348 Ware, *age*, s. 285.

349 Ware, *age*, s. 285; Konfirmasyon ile ilgili Yeni Ahit'ten deliller şu şekilde ifade edilir:
"*Haberciler (Resuller) bir araya geldiklerinde İsa'ya sordular: Ya Rab, sen İsrail'e hükümranlığı bu dönemde mi vereceksin? İsa onları şöyle yanıtladı: 'Baba'nın kendi yetkisinde sakladığı vakitleri ve dönemleri siz bilemezsiniz. Ama Kutsal Ruh sizlere geldiğinde güç ile kuşanacaksınız...*'" Ayrıca bkz. *Res. İşl.* 8:16-7, 8:18-9, 19:6-7.

li) oldun, evharist oldun, temizlendin, bunların hepsi Tanrı İsa Mesih ve Tanrı'mızın Ruhu'nun adıyla oldu" diyerek yeni vaftiz olan kişiyi yağlar ve üzerine su serper. Sonra "*Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz oldun, edepli (kutsal) oldun, konfirmasyon oldun, kutsal oldun, temizlendin*" diyerek ıslak bir süngerile kişinin vücudunun bazı bölümlerini silmeye başlar. Papaz bu sözlerle kutsal gizemde kazanılan lütfu zikretmektedir. Nihayet papaz "*Haklı çıktın -günahların affedildi, vaftiz oldun- vücudun vaftiz suyunda kutsal oldu, kutsal oldun, -ruhen terbiye edildin, konfirmasyon oldun- konfirmasyon lütfunu kabul ettin, evharist oldun ve temizlendin*" sözleriyle konfirmasyon ayininin sona erdiğini bildirmiş olur.[350]

C. Evharistya (*Kungata Hyjnore*)

Hristiyan literatüründe "Gizemlerin Gizemi"[351] "Şükran", "Komünyon Ayini", "Kutsal Komünyon", "Mass", "Rabb'ın Akşam Yemeği" "Ekmek Şarap Ayini"[352] gibi isimlerle ifade edilen evharistya ya da komünyon, İsa Mesih'in havarileriyle birlikte yediği son akşam yemeğinin hatırasını canlandırmak ve İsa Mesih ile birleşip bütünleşmek amacına yönelik olarak kutlanır. AOK literatüründe *Kungata Hyjnore*[353] adıyla bilinen evharistya hem bir sırdır hem de kendini feda etmedir. Sırdır, çünkü onun vasıtasıyla görünmeyen yollarda, içimize Rabbimiz İsa'yı kabul ediyoruz. Bu ayin İsa Mesih'in çarmıha gerilmesiyle başlamıştır ve ona dayanarak

350 Borçiç, *age*, s. 35-36.

351 Hopko, *age*, s. 56.

352 Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 112.

353 Dhimitër Beduli, *Kungata Hynore*, Tiran: AOOK, 1997, s. 7.

devam etmektedir. O, Adem'den kıyamete kadar bütün günahlar için Tanrı'ya fedadır.[354]

Öteden beri Doğulu Hristiyan ilahiyatçılar[355] ekmek ve şarap unsurlarının yer aldığı Ekmek Şarap Ayini değişikliğinin ontolojik görgüsü üzerinde durmuşlardır. Buna göre evharistyadaki değişiklik hakikidir; hulul mucizesi kâinatta devamını İsa'nın ekmek şarap ayinindeki mevcudiyetinde sağlar.[356]

Ortodoks Kilisesi evharistya ayinindeki ekmeğin Rab İsa Mesih'in etine ve şarabın da onun kanına dönüştüğü inancını, kendi öğretilerinde en önemli, hatta merkezî nokta olarak kabul etmektedir.[357]

Ortodoks Kilisesi'nce, Hristiyanların sayısının büyümesine paralel şekilde gelişen dine karşı saygının azalmasıyla dinî ayinlerden yavaş yavaş uzaklaşıldığı gerekçesiyle evharistyanın yılda dört defa yapılması kabul edilmiş ve eski uygulamadan vazgeçilmiştir. Bu dört evharistyanın vakti ise şu

354 Borçiç, *age*, s. 41. Ayrıca Yeni Ahit'te ise evharistiya şöyle izah edilmektedir. *İsa onlara şöyle dedi: "İşkence çekmeden önce, bu Pasah yemeğini sizlerle birlikte yemek için dayanılmaz bir istek duydum. Çünkü size derim ki Tanrı hükümranlığında tüm anlamı bitirinceye dek bir daha böyle bir yemeğe oturmayacağım." Sonra bir bardak aldı. Teşekkür sunarak, "Bunu alın ve aranızda paylaşın" dedi, "Size derim ki, Tanrı hükümranlığı gelinceye dek, bundan böyle bağım gelinceye dek, bundan böyle bağın bu ürününden içmeyeceğim." Sonra ekmeği aldı. Teşekkür sunarak böldü onlara verdi, "Bu sizler için verilen bedenimdir" dedi, "Bunu anılmam için yapın!" Yemekten sonra onlara bardağı da verdi. "Bu bardak sizler için akıtılan kanımdaki yeni antlaşmadır" dedi* (*Luk.* 22:15-20). *Res. İşl.* 2:42-6; *Mat.* 26:26-8; *I. Kor.*, 11:23; *Yuh., 6:35.*

355 Borçiç, *age*, s. 37.

356 Joseph L. Hromadka, *Doğulu Ortodokslar*, çev. G. Tümer, *AÜİFD*, 1974, c. 17, s. 252.

357 Borçiç, *age*, s. 51.

şekilde belirlenmiştir: Mesih'in doğumunda, büyük ayin gününde, kutsal havarilerin gününde ve Azize Meryem'in uyuduğu (öldüğü) günde.

Kilise bu sınırlamayı insanların dinden tamamen uzaklaşmamaları ve evharistya ayininde yenilen ekmekten (İsa'nın etinden) ve içilen şaraptan (İsa'nın kanından) onlar da paylarını alsınlar diye yapmaktadırlar.[358]

Fakat Dh. Beduli, *Kungata Hyjnore* (*Kutsal Evharistya*) başlıklı eserinde evharistyanın yılda dört kere yapılmasının yanlış ve terk edilmesi gereken bir âdet olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu uygulama, onun iddiasına göre, Osmanlı yönetiminin karanlık zamanından kaynaklanmaktadır. Evharistyanın sınırlandırılmasının insanları kutsamaktan uzaklaştırmak ve dinden soğutmak amacına yönelik olduğunu ileri süren Dh. Beduli'ye göre İsa Mesih ve havarilerinin her kutsal liturjide ve her zaman evharistyanın yapılmasını tavsiye etmiş olmaları bunun delilidir.[359]

AOOK'ya göre evharistya kutlaması için bazı hazırlıkların yapılması şarttır. Bunlar arasında evharistyaya katılacak olan kişinin gerçek pişmanlık duyması, günahlarını itiraf etmesi, oruçlu olması ve dua etmesi vardır.[360]

358 Borçiç, *age*, s. 52-3.

359 Beduli, *age*, s. 19-20. Beduli'nin birinci görüşü, yani insanlar ekmek ve şaraptan payını alsın diye evharistyanın yılda dört defadan fazla yapılması görüşü bize mantıklı gelmektedir. Fakat Dh. Beduli'nin düşüncesinin ikinci kısmında ifade ettiği düşünce Osmanlı'yı kötülemek niyetiyle söylenmiş maksatlı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Çünkü Osmanlı tarihinde, Ortodokslara verilen tolerans hiç kimseye tanınmamıştır. Zamanın patriği bile bir vezir kadar, hatta fazla haklara sahipti. (Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, s. 50-63).

360 Borçiç, *age*, s. 53; Terova, *age*, s. 37.

Evharistyanın yapılış şekline gelince, AOOK'ya göre, ilk olarak "Tanrı, Senin vücudunu ve kanını almamız için bizi kuvvetli ve Ona layık kıl ve biz Onu bütün halka verelim" şeklindeki bir dua yapılmaktadır. Ayini yöneten kişi tarafından yüksek bir sesle "Alın ve yiyin, bu benim vücudumdur", "Hepiniz bundan için, çünkü bu benim kanımdır" şeklinde çağrıda bulunur. Daha sonra papaz, Tanrı'nın kanı ve vücudu ile dolu olan kadehi elinde tutarak Güzel Kapı'ya çıkar, "Tanrı'nın korku, inanç ve sevgisiyle yaklaşın" çağırarak halkı evharistya olmaya davet eder. Sonunda papaz inananlarıyla birlikte evharistya için Tanrı'ya dua eder.[361]

D. Tövbe (*Pendim*) Sakramenti ve Epitimiya Kurumu

Tövbe sakramenti evharistya sakramentiyle yakından ilişkilidir. Tövbe sakramenti insanın fiilî, zihni ve sözlü günahlarını silmek için bir fırsattır.[362]

Tövbe gizemi yüzyılların akışında farklı şekiller almıştır. Kilisede ilk yüzyıllarda "aleni tövbe" yöntemi yaygındı. Gizem daha sonra "günahların özel itirafı" şekline büründü. Bugün bu gizemin topluluk açısından taşıdığı anlam daha fazla vurgulanmaktadır.[363]

AOOK'ya göre tövbe sakramenti Tanrı ve kilise ile barışmak demektir. Bir insan günah işlemişse sadece tövbe yoluyla

361 Beduli, *age*, ss. 9-10.

362 Borçiç, *age*, s. 54. Yeni Ahit'te tevbe etmeyi teşvik eden şöyle bir ifade yer almaktadır: "Bundan sonra İsa sözü yaymaya başladı. 'Günahtan dönün, çünkü göklerin hükümranlığı yaklaştı' (*Mat.* 4:17). 'Vakit doldu, Tanrı'nın hükümranlığı yaklaştı. Günahtan dönün, sevindirici Haber'e iman edin' diyordu." (*Mar.* 1:15).

363 Michael, *age*, s. 92.

Tanrı ve kilise ile barışabilir. Eğer insan evharistyadan çok uzun bir zaman uzak kalmışsa tövbe sakramentinin resmî olarak tekrarlanması gerekir. Sürekli evharistyada bulunan kişinin de tövbe ayini yapması lazım gelir. AOOK'ya göre, papaz vasıtasıyla yapılan tövbe sakramenti üç kişiye zorunludur: Evaharistya alanlar, ağır günah işleyenler ve evharistyadan uzun bir zaman uzak duranlar. Papaz önünde yapılacak tövbe sakramenti şu şekilde olur: Günahkâr kişi ilk olarak yaptığı günahtan dolayı üzülecek ve vicdanen rahatsızlık duyacaktır, sonra ciddiyetle günahlarını itiraf edecektir ve sonunda günahlarının çözülmesi için dua yapılacaktır. Bu duadan dolayı Mesih vasıtasıyla alınan Tanrı'nın affı, papaz tarafından tövbe eden kişiye verilmektedir. Tövbe sakramenti tövbe eden kişinin evharistyayı almasıyla ve Tanrı ile barışmasıyla sona erer.[364]

İlk dönemlerde kilisede günahları affetmeyle ilgili "Epitimiya Kurumu" kurulmuştur. Şöyle ki Hristiyanlığın ilk asırlarında Hristiyanların bir kısmı çektikleri eziyetten dolayı kiliseden ayrılmışlardır. Fakat Hristiyanlara yapılan zulüm ortadan kalkınca kiliseden ayrılanların yine kiliseye dönme istekleri olmuştur. Bundan dolayı kilise, Mesih'i inkâr edenler de dâhil olmak üzere, kiliseye yeniden dönenlerin günahlarının affedilmesi gereğinden Epitimiya Kurumu'nu kurmuştur. Epitimiya, her zaman, kilise tarafından bir pedagojik metot olarak kabul edilmiştir. Onun amacı insanın, her zaman kendisini Kutsal Ruh'un gözleri önünde hissetmesine imkân sağlamaktır. Epitimiya, ciddi ve samimi bir oruç ile dua ve ibadetlerin sıklaştırılması veya bazı cezalarla insanın günahlardan uzaklaşmasını gaye edinmektedir. Ortodoks Kilisesi'nde Epitimiya, hiçbir zaman günaha karşı bir ceza olarak düşünülmemiştir.

364 Hopko, *age*, ss. 61-63.

9. yy'da Batı Kilisesi'nde, Ortodokslara göre Epitimiya ile ilgili yanlış anlamalar ortaya çıkmış ve Batı Kilisesi tarafından günahların affının, oruç ve dua dışında para ile de olabileceği kabul edilmiştir. Katolik Kilisesi tarafından bu çerçevede Endüljans Kurumu kurulmuştur.[365] Nitekim 16. yy'da Avrupa'da Martin Luther öncülüğündeki Protestanlık bu yanlış değerlendirmeye karşı çıkmıştır.[366]

Katolik dünyada 12. yy sonrası yaygınlaşan ve Hristiyanlık tarihinde 11. yy öncesi varlığı ile ilgili herhangi bir delil bulunmayan Endüljans Kurumu'nun Ortodokslar tarafından kabulü şöyle dursun, Ortodokslar onu, şimdiye kadar Hristiyanlığa yapılan en büyük tecavüz ve açılan en büyük yara olarak kabul etmektedirler.[367]

E. Rahip Takdisi (*Mister i Priftërve*)

Rahip takdisi sakramenti, piskoposun duası vasıtası ile bazı kişilerin aldığı kutsal bir sırdır. Bununla insanlar, Tanrı'nın Söz'ünü propaganda yapma gücü ve hakkı kazanırlar; kilise görevlerini ve kutsal sırlarını yerine getirmenin yanı sıra inananları kurtuluş yoluna götürme hakkı da kazanmış olurlar.[368]

Arnavut Ortodoks Kilisesi, rahip takdisi sakramentinin, havarilerinden isteği üzerine son yemek anında İsa Mesih tarafından tesis edilmiş olduğuna inanır. Bizzat havarilerin şahsında gerçekleşen rahiplik kurumu, belirli dinsel törenlerde, özellikle de evharistik kurbanı takdim etmeye yetkili olmayı ifade

365 Borçiç, *age*, s. 61.

366 Hakan Olgun, *Martin Luther ve Reform Hareketi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 1999, s. 101.

367 Borçiç, *age*, s. 61.

368 Iriney, *age*, s. 61.

etmektedir. Bu yetki, havarilerin halefleri olan psikoposlar tarafından kendi bütünlüğü içinde gerçekleştirilmiş, böylece rahiplerin emrine verilmiş ve psikoposlar tarafından bu amaçla düzenlenmiştir. Rahip takdisi törenleri ve kutlamalarının geçerliliği için başlangıçtan beri Mesih tarafından havarilerine, havarileri tarafından da kendi haleflerine verilmiş olan yetkinin (apostolik veraset) kuşaktan kuşağa intikali hiç kesintiye uğramadan süregelmiştir.[369]

Kilise hiyerarşisinde de üç rütbe bulunmaktadır. Bunlar piskopos, prezviter-papaz ve diyakon rütbeleridir. Ruhban sınıfının kutsanması için yapılan rahip takdisi sakramenti, kutsal liturji sırasında yapılır. Bu sakramentin görünen ve görünmeyen olmak üzeri iki yönü vardır. İlki piskopos tarafından yapılırken ikincisi ise Kutsal Ruh tarafından yapılmaktadır.[370]

Sözü edilen bu üç hiyerarşik din adamları sınıfı, kendi içlerinde belirli sınıflamalar içerirler. Örneğin, piskoposluk seviyesi patrik, başpiskopos, metropolit ve piskopos yardımcılığı görevlerini içerir.[371] Prezviter seviyesi proteyerey, başyerey yardımcısı ve protoyerey stavrofor[372] görevlerini içermektedir.[373] Diyakon rütbesi ise kendi içerisinde başdiyakon ve protodiyakon sınıflarını ihtiva etmektedir.[374]

AOOK'ya göre, piskopos kutsaması töreninde, ayinde bulunan bütün piskoposlar ellerini yeni piskopos olacak adayın

369 Erbaş, *age*, s. 229.

370 Borçiç, *age*, s. 63.

371 Borçiç, *age*, s. 71.

372 Hâlen AOOK'da bütün bu rütbelerin mevcut olduğu söylenemez.

373 Borçiç, *age*, s. 71.

374 Borçiç, *age*, s. 72.

başına doğru uzatırlar ve gerekli duaları okurlar. Bundan sonra Kurtarıcı'nın elini temsilen, adayın başına bir İncil tutulur. Daha sonra en yaşlı piskopos, yeni adaya piskopos elbisesini verip "Töreni uygundur (*aksios*)" der. Oradakiler de buna cevap olarak "*aksios* (katılmalarını ve memnun olduklarını ifade ediyorlar)" derler. Böylece piskoposun kutsama töreni bitirilir.[375]

AOOK'ya göre, prezviterin kutsaması da bir piskoposun onun başına elini uzatmasıyla başlar. Daha sonra piskopos ona belirli eşyayı verir ve *aksios* diyaloğu ile kutsama töreni bitirilir.[376] Diyakonun kutsanması töreni de prezviterinden farklı değildir.[377]

F. Evlilik (*Martesa*)

AOOK'nın kabul ettiği sakramentlerden biri de evliliktir. Tanrı'nın Adem ile Havva'yı yaratmakla tesis ettiği evlilik kutsal bir kurumdur. Dolayısıyla diğer Hristiyanlar gibi AOOK için de nikâh dinsel bir akti ifade etmektedir.[378]

375 Borçiç, *age*, s. 77.

376 Borçiç, *age*, s. 77.

377 Borçiç, *age*, s. 77.

378 Borçiç, *age*, s. 75; Erbaş, *age*, s. 211. Bu konuda Yeni Ahit şu ifadeleri içermektedir:

"Size diyorum ki, her kim zinadan başka bir nedenle karısını boşayıp başkasıyla evlenirse zina etmiş olur." Öğrencileri, "Erkeğin eşiyle ilişkisi böyle olacaksa hiç evlenmemek daha iyi" dediler. İsa, "Herkes bu sözü yüreğine sığdıramaz" diye yanıtladı. "Sadece kendilerine bu yetki Tanrı tarafından verilenler sığdırabilir. Çünkü kimisi daha doğuştan evlenme yeterliğini taşımaz. Kimisi ise insanlar tarafından evlenmeyecek duruma getirilir. Kimisi de göklerin hükümranlığı için kendileri evlenmekten uzak tutarlar. Bunu yüreğine sığdırabilen sığdırsın" Mat, 19:9-12,4-7; *I. Kor.* 7; *I. Tim.*, 4:3, 8; 20:12; 5:3-15; *Efes.* 5:23-4.

AOK'ya göre evlilik sakramenti diğer birçok Hristiyan ekolde olduğu gibi, sadece kiliseye bağlı olanlara yapılmaktadır ve ancak vaftiz olmuş ve komünyon ayinine katılmış olanlar kilise kurallarına göre evlenebilirler. Bir Ortodoks'un bir Katolik veya Protestan'la evlenmesi için Ortodoks Kilisesi'ne bağlı kalıp evhariste katılacaklarına ve eşlerin ikisinin de evlendikten sonra kilisenin birliği için çalışıp birbirine egemen olmayı düşünmeyeceklerine dair kiliseye söz vermeleri gerekmektedir. Kiliseye verilen bu sözden sonra evlilik işlemi mümkün olabilir.[379]

Arnavut Ortodoks öğretilerine göre, sadece ilk yapılan evlilik meşrudur. İkinci evlilik veya zinanın dışındaki bir başka sebepten karısını boşayıp başka biriyle evlenen kişi zina yapmış olur; yani ikinci evliliği gayrimeşru sayılır. Kilise dul olanlara, ölen eşe sadık kalmalarını tavsiye eder. İkinci evlilik, ancak evlenecek eşlerin ikisi de kesin olarak bir daha hata yapmayacaklarına söz verdiklerinde gerçekleşebilir. Kilisenin evlenenlere tavsiyesi, iyi geçinmeleri ve çocuk sahibi olmalarıdır. Kürtaj ve nikâh dışı birleşmeler asla caiz değildir. Ancak annenin durumu çok kötü ise onun kararı ile kürtaj yapılabilir; aksi hâlde kürtaj yapılamaz.[380]

Arnavut Ortodoks öğretilerine göre papazlar da evlenebilir. Fakat keşişler, piskoposlar ve patrikler evlenemezler.[381]

AOOK'ya göre, diğer sakramentlerde olduğu gibi, evlenme sakramentinde de belli bir prosedür vardır. Buna göre, evlenecek kişiler, evlilikten en az üç hafta önce papaza ev-

379 Hopko, *age*, s. 68-69.

380 Hopko, *age*, s. 69-71.

381 Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, *Dinler Tarihi*, Ankara, Ocak 1993, s. 272.

lenmek istediklerini bildirmek durumundadır. Papaz çiftin evlenmesine engel olacak bir durum bulunmadığına emin olduktan sonra bu durumu kilisede insanlara üç kez ilan eder. Papaz, kilise avlusu ortasına yerleştirdiği bir masa üzerine bir mum diker, Kurtarıcı'yı sembolize eden İncil ve haçı bunun üzerinde tutar. Ayrıca masanın üzerinde, temiz evliliği temsil eden bir çiçek de bulunmaktadır. Dualar yapıldıktan sonra papaz yüzükleri, evlenecek olanların sağ ellerinin yüzük parmaklarına takar. Yüzüklerin eşlere karşılıklı olarak alınması eşler arasındaki uyumluluğu ifade etmektedir. Ve sonunda papaz, "Tanrı bu nikâhı kabul etti" duasını yaparak nikâh törenini bitirir.[382]

G. Son Yağlama (*Vajimi i Shenjtë*)

Arnavut Ortodokslar hastalandıklarında veya ölüme yaklaştıklarını fark ettiklerinde son yağlama sakramentine başvururlar. Son yağlama sakramenti rahip tarafından okunmuş yağın hastalara sürülmesi ve şifa dilenmesi törenidir. Zira Hristiyanlar, İsa'nın Tanrı tarafından hastalara teselli ve şifa getirmek için gönderilmiş olduğuna inanmaktadırlar.[383]

Son (hastaları) yağlama sakramenti, Hristiyanlık tarihinde bazı değişimler geçirmiştir. İyileştirme fonksiyonu üzerine oturtulan bu sakrament ancak IX. yy'a doğru ağır hastalıklar sebebiyle uygulanmaya başlanmıştır. Bu vesileyle, ölüme hazırlanmak gerektiğine ve sakramentin manevi etkilerine dikkat çekilir. Kutsal yağlama, hastanın sıkıntılarını gidermek için vesile kılınır. Manevi ve psikolojik olarak hastayı ölüme ya da iyileşerek sosyal hayata yeniden dönmeye hazırlar.[384]

382 Borçiç, *age*, s. 80-81.

383 Aydın, *age*, s. 76-77.

384 Erbaş, *age*, s. 192.

AOOK'ya göre bu sakramentin de kurucusu Kurtarıcı İsa-Mesih'tir. Havariler bu yetkiyi İsa'dan almışlardır. Mesih, havarilerine, hastalara kuvvet verme ve destek olma gayesiyle kutsal yağlama yapma yetkisi vermiştir.[385]

Hastaların acılarını fiziki olarak dindirmeye çalışmakla birlikte onları ölüme ve dirilişe hazırlamak da bu sakramentin gayeleri arasındadır. Arnavut Ortodokslar ayrıca, kutsal yağ ile hastanın vücudunu ovmaya "dualı ovma" adını verirler ve bunu mistik bir kurtuluş vasıtası sayarlar.[386]

AOOK'da son yağlama sakramenti papaz tarafından ya hasta olanın evinde veya kilisede yapılır. Öncelikle buğday dolu bir tabak hazırlanır. Bu, yeni hayatı sembolize etmektedir. Yeni hayat ise hastanın iyileşmesi demektir. Daha sonra yedi çiçek, yağ ve şarap konfirmasyon için alınır. Bu sakrament yedi papaz tarafından yürütülmektedir. Zaruri durumlarda bu sakramenti üç, hatta bir papaz bile yapabilir. Fakat sakrament, sanki yedi papaz tarafından yapılıyormuş gibi düşünülmelidir. Duaların okunduğu sırada birinci papaz hasta

385 Mar. 6:12-3. Son yağlama ile ilgili İncil'de şu ifadeler yer almaktadır:"Onun için size diyorum ki dua ettiğimiz ve dilediğimiz her şeyi aldığımıza iman edin. Dilediğiniz yerine gelecektir." İsa on iki öğrencisini yanına çağırıp onlara kötü ruhlar üzerinde yetki verdi; kötü ruhları çıkarsınlar diye, her türlü hastalığı ve zayıflığı iyileştirsinler diye (Mar. 11: 24; Mat. 10:7-8). Ancak Ermeniler hastaları yağlama sakramentini kabul etmezler. Çünkü can çekişen kişilerin dualarının yerini "yağ sürme" ile doldurmanın, "sakrementler" için istenen şartları taşımadığına ve dolayısıyla sakramentlerin altı tane olduğuna inanırlar.

386 Protestanlara ve Anglikanlara göre ise kilise, özellikle ölüm imtihanlarına karşı meydan okumaya çalışan kimselere destek olmak zorundadır; ancak Mesih, bu gayeye yönelik bir sakrament gerçekleştirememiştir. (Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkiye, Ankara, 1997, s. 163).

olan kişinin alnından başlayarak yüzünü, ağzını, parmaklarını ve vücudunun iki tarafını yağla kutsar. Bundan sonra papaz, hastanın iyileşmesi için Kurtarıcı'ya dua eder. Diğer altı papaz da bu işleme katılırlar. Sonra İncil hastanın başının üzerine uzatılarak ondan bir parça okunur. Bundan sonra törenin bitim duası okunur.[387]

387 Borçiç, age, s. 86-7.

Sonuç

Geleneksel olarak Hristiyanlığın MS I. yy'ın ikinci yarısından itibaren Arnavutluk'ta mevcut olduğuna inanılır. Bu konuda özellikle Pavlus'un İllyrricum'a yaptığı gezi ve Dyrrahium'un bir Hristiyan merkezi olduğuna ilişkin rivayetler kanıt olarak gösterilir.

Hristiyanlık erken dönemlerden itibaren çeşitli itizal hareketlerine konu olmuştur. Gerek Arius'un "benzer-cevher" teorisiyle Athanasius'un "aynı-cevher" teorisi, gerekse Monofizitizmi ve Meryem'in Tanrı Anası (*Theotokos*) olduğunu savunan Cyrill ile Diyofizitizmi ve Meryem'in *Theotokos* olmayıp normal bir insan olduğu görüşünü kabul eden Nestorius arasındaki çekişme/antagonism Hristiyanlık tarihindeki ilk ciddi itizal hareketlerinin doğumuna ışık tutmuştur. Diğer taraftan Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki sosyal/siyasal mücadeleye ilaveten özellikle İkonoklazm (tasvir kırıcılık) ve ikonoklastik çekişmeler, Hristiyanlık dünyasının bu iki gücü arasında vuku bulacak büyük *skizma*'nın (Doğu-Batı ayrılığının) önemli ne-

denlerini oluşturmaktadır. Bütün bu siyasal ve teolojik tartışmaların sonucu 11. yy'da Hristiyanlık dünyasında tarihin en büyük skizması olarak kabul edilen İstanbul ve Roma kiliseleri arasındaki Katolik-Ortodoks şekilndeki ayrılık, Kardinal Humbert'in Patrik Micheal Cerularias'ı, Cerularias'ın da Roma Kilisesi'ni karşılıklı olarak aforoz etmesiyle gerçekleşmiştir.

Bu büyük skizmadan sonra ilerleyen dönemde Ortodoksluğun merkezi olan İstanbul Kilisesi bünyesinde yeni birtakım kiliseler ortaya çıkmıştır. Örneğin, zamanla Rus, Sırp, Romen, Bulgar, Yunan, Makedon (bu kilise hâlâ resmî olarak bağımsız kabul edilmiş değildir), Arnavut, Kıbrıs, Polonya, Gürcistan, Çekya, Slovakya Ortodoks Kiliseleri ortaya çıkmıştır.

Kilisenin Doğu-Batı şeklinde ikiye ayrılması Balkanlar'daki, özellikle de Arnavutluk'taki Hristiyanları büyük ölçüde etkilemiştir. İstanbul ile Roma'nın egemenlik sınırlarının kesiştiği noktada bulunan Arnavutluk'taki kiliseler bazen Doğu Kilisesi'ne bazen Batı Kilisesi'ne bağlanmak zorunda kalmış, ancak sonunda Bizans İmparatoru III. Leo'nun çıkardığı bir kararla İllyrricum'daki kiliseler resmen Doğu Kilisesi'ne bağlanmışlardır.

9. yy'da Ohrid Başpiskoposluğu'nun kurulmasıyla İllyrricum'daki kiliselerin çoğu oraya bağlanırken İllyrricum'da bulunan ve uzun zaman kendi başına kalan Dyrrahium Piskoposluğu ancak 1289'da Ohrid'e bağlanmıştır. 1767'de Ohrid Başpiskoposluğu'nun yasaklanması üzerine İllyrricum'daki piskoposluklar 20. yy'a kadar Fener Patrikhanesi'ne bağlanmak durumunda kalmışlardır.

20. yy'da gerek Arnavutluk'taki gerekse diyasporadaki Arnavut Ortodokslar, AOK'nın bağımsızlığı için harekete geçmişlerdir. Kilisenin bağımsızlığı ile ilgili hareketin Arnavut-

luk'un dışında başlaması dikkate değer bir husustur. Bağımsızlık hareketinin, ABD gibi, Arnavutluk dışındaki yerlerde başlamasının tek nedeni, o zamanlarda (19. ile 20. yy başlarında) Arnavuluk'ta oldukça yaygın olan ve Fener Patrikhanesi direktifiyle yapılan Helenizm-Ortodoksi propagandasıdır. Arnavut Ortodokslara yönelik 19. yy'dan beri devam eden Yunan politikası, Arnavutları milliyet açısından Yunan saymayı ve Vorio Epiri ideolojisi çerçevesinde Arnavutluk'un güneyini Yunanistan'ın bir parçası olarak kabul etmeyi arzuluyordu. Bu politika sadece Müslüman olanları Arnavut olarak saymakta ve onları *Turkoalvanoi* (Türk Arnavutlar) olarak isimlendirmekteydi.

AOK'nın yurtlarındaki bağımsızlık arayışları nihayet sonuç vermiş ve Arnavut Kilisesi, Amerika'daki Arnavut Ortodokslar tarafından 1908'de bağımsız ilan edilmiştir. Bağımsız kilisenin ilk piskoposu olarak Fan S. Noli seçilmiştir. Bunun ardından 1922'de Arnavutluk'taki Berat şehrinde yapılan büyük kongrede AOK otosefal ilan edilmiş fakat bu otosefallik Ortodoksluğun merkezi sayılan Fener Patrikhanesi tarafından kabul edilmemiştir.

1929'da Korça şehrinde AOK'nın otosefalliği yönünde önemli bir adım daha atılmış ve Arnavut Hükûmeti, Korça'da Visarion Cuvani'nin yöneteceği yeni bir kongrenin yapılması için çağrıda bulunmuştur. Korça'da yapılan bu II. Kongre'de AOK'nın statüsü (*Statuti*) hazırlanarak onaylanmış ve devlet tarafından kabul edilmiştir. Arnavut Ortodoksların AOK ile ilgili aldıkları kararlar, Fener Patrikhanesi Patriği I. Benyamin ile 11 din adamının imza atmasıyla ancak 1937'de kabul edilmiş ve ancak bu tarihten itibaren AOK resmî olarak otosefal ilan edilmiştir.

AOK'nın III. Kongresi 1950'de yapılmıştır. Enver Hoca rejiminin hâkim olduğu dönemde yapılan bu kongrede,

1929'da hazırlanan AOK Statüsü'nde yer alan başpiskopos, piskopos, piskopos yardımcıları, sinod sekreteri ve benzeri unvanları taşıyan kişilerin sahip olmaları gereken "Arnavut ırkı ve kanından olup Arnavutluk vatandaşı olma"yı şart koşan 16. madde kaldırılmıştır.

Komünist rejim tarafından II. Dünya Savaşı'ndan sonra dine karşı başlatılan propaganda ve 1967'de resmen yasaklanan dinsel faaliyetler 1990 sonrası dönemde yeniden canlanmaya başlamıştır. 1990'dan sonra Arnavutluk'taki Müslümanlara, Katoliklere ve diğer din mensuplarına kendi dindaşlarından yardım geldiği gibi, Arnavut Ortodokslara da dış yardımlar gelmeye başlamıştır. Bu çerçevede özellikle Yunanistan'daki Ortodokslar AOOK'ya yardım elini uzatmışlardır. Arnavut Ortodokslara yardımcı olarak Arnavutluk'a gelen Yunan papazlarının sadece dinsel alanda yardım amacı gütmedikleri, Arnavutları Yunanlaştırma gayesine yönelik faaliyette bulundukları gözden kaçmamıştır. Papaz Sebastianos'un, liturjileri Yunanca yaparak Arnavut halkına Yunancayı öğretmesi ve Ortodoksluğun dilinin Yunanca olduğunu ifade etmesi, Arnavutları Yunanlaştırma hareketinin kanıtlarındandır.

2 Ağustos 1992'de Arnavut Ortodoksların çoğunun kabul etmemesine rağmen, bazı Arnavut Ortodokslar tarafından AOK'nın başpiskoposu olarak Yunan asıllı Papaz Yenulatos seçilmiştir. Yenulatos'un tartışmalı seçimiyle Arnavutluk'taki Ortodokslar Yenulatos yanlıları ve ona karşı çıkanlar olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Başını Elbasanlı Ortodoksların çektiği AOOK'nın yasal temsilcisi olarak Papaz Nikolla Marku tanınmıştır.

AOOK'nın inanç esasları, ibadet sistemleri ve temel sakramentleri, bütün var olan diğer Ortodoks kiliselerle örtüşmektedir.

AOOK'nın inanç esaslarının kaynaklarını kutsal kitap ile kilise babaları, kutsal sinodlar ve kilise sanatını ihtiva eden kutsal gelenek oluşturmaktadır. Bütün Ortodoks kiliselerinin kabul ettiği gibi, AOOK tarafından da ilk yedi genel sinod (konsil) kutsal sinodlar olarak kabul edilmektedir.

AOOK'nın inanç esaslarını Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan kutsal teslis, Tanrıdoğuran Meryem (*Theotokos*), Kurtuluş doktrini (*Soterioloji*), ahir zaman ve ahiret inancı (*Eskatoloji*) ve kilise inancını oluşturmaktadır.

AOOK'nın inancına göre, kutsal teslisi oluşturan üç unsur arasında Oğul'un Baba'dan doğduğu, Kutsal Ruh'un ise Baba'dan çıktığı farkı dışında hiçbir fark bulunmamaktadır.

AOOK'nın ibadet sistemlerini, başta dua olmak üzere, günlük, haftalık ve senelik liturjiler, temel sakramentlerini ise vaftiz, konfirmasyon (kutsal yağlama), evharistya (ekmek şarap ayini), tövbe, rahip takdisi, evlenme ve hastaları yağlama (son yağlama) sakramentleri oluşturmaktadırlar.

Hristiyanlığın ilk asrında ortaya çıkıp günahlara karşı bir pedagojik ceza olarak kullanılmaya başlayan ve genel Ortodoks kiliseleri tarafından da kabul edilen Epitimiya Kurumu ise tövbe sakramentiyle sıkı bir bağlantı içerisindedir.

Literatür

"Akt që u bë baza e rimëkëmbjes së vrullshme të Kishës sonë" *Ngjallja*, Ağustos 1999.

"Do t'i zgjidhim vetë problemet e Kishës sonë" *Ngjallja*, Mayıs 1998.

"Klinika mjekësore e ungjillëzimit pranë të gjithëve", *Ngjallja*, Mart 1999.

"Protest-Përgënjeshtrim Redaksisë së gayetës Republika", *Ngjallja*, Şubat 1996.

"Qendra Diagnostike 'Ungjillëzimi i hylindëses' në prag të Perurimit", *Ngjallja*, Temmuz 1999.

Baleta, Abdi, *Shqiptarët përballë shovinizmit serbo-grek*, (derleme), Tiran: Koha, 1995.

Şeybetü'l-Hamd, Abdulkadir, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, (çev. O. Cilacı), İstanbul: Beyan 1995.

Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkiye*, Ankara, 1997.

Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, *Dinler Tarihi*, Ankara, Ocak 1993.

Silajdzic, Adnan, *İslam u Otkricu Krscanske Evrope*, Sarayevo, 2003.

Kahraman, Ahmet, *Mukayaseli Dinler Tarihi*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1993.

Besnard, Albert M., Olivier Clement ve Roger Mehl, *Hristiyan İlahiyatı*, Konya: Arı Basımevi.

Stojanoski, Aleksandar, *Makedonija vo Turskoto Srednovekovie*, Üsküp: Kultura, 1989.

Trajanovski, Aleksandar, *Crkovnata Organizacija vo Makedonija i Dvi\eweto za vozobnovuvawe na Ohridskata Arhiepiskopija od Krajot na XVIII i vo Tekot na XIX vek-do Osnovaweto na VMRO*, Üsküp, 2001.

Erbaş, Ali, *Hristiyan Ayinler*, İstanbul: Nun, 1998.

AnaBritannica, c. 8, İstanbul: Ana Yayıncılık,1988.

Mihail, Arhiepiskop, *Naçeto Sveto Pravoslavie*, Üsküp: MOK, 1996.

Terova, At Mihal, *Katekizmi i krishterë othodhoks*, Tiran: AOOK, 1993.

Franzen, August, *Pregled Povijesti Crkve*, Zagreb: Krşçanska Sadaşnjost, 1983.

Anastasi, Aurela, "Statuti i Kishes Ortodokse Auroqefale Shqiptare dhe evoluimi i tij", *70 Vjet Kisha Autoqefale Ortodokse Shqiptare, Simpozium, Tiranë, 19 Shtator, 1992*, Tiran: İnstituti Historik, 1993.

Lewis, Bernard, *Çatışan Kültürler, Keşif Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, İstanbul: TVYY, 2002.

Lewis, Bernard, *Politi¯kiot Jazik na Islamot*, Üsküp, 2006.

Rasell, Bertran, *Një histori e filozofisë perëndimore-filozofia katolike*, c. 2, Tiran, 2004.

Borçiç, Borko, *Svete Tajne Pravoslavne Crkve*, 34 Biblioteka CVEÇANİK 34, 1962.

Bota Sot Gazetesi, 24 Mart 2000.

Bota Sot Gazetesi, 30 Mayıs 2000.

Jelovich, Charles and Barbara, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1993.

Çfare Besojne Te Krishteret, AOOK'nin yayını, (y.y.) (t.y.).

Beduli, Dhimitër, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqiperise gjer në vitin 1944*, Tiran: Arnavut Ortodoks Kilisesi, 1992.

Beduli, Dhimitër, *Kungata Hynore*, Tiran: AOOK, 1997.

İllievski, Done, *Smislata Na Nekoi Otpori Protiv Avtokefalnosta Na Makedonskata Pravoslavna Crkva*, Üsküp: İnstitut za Nacionalna İstorija, 1970.

Stickney, Edith Pierpont, *Shqipëria Jugore ose Epiri i Veriut në çështjet europiane ndërkombëtare 1912-1923*, Koha, Tiran, 1998.

Jacques, Edwin E., *Shqiptaret I-populli shqiptarë nga lashtësia deri në vitin 1912,* İstanbul, 1996.

Murtezai, Ekrem, *Fjalor i feve*, Priştina: Rilindja, 2000.

Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Erzurum: Otağ, 1982.

Vlora, Eqrem bej, *KUJTIME 1885-1925*, SHLK, Tiran, 2003.

Benz, Ernst, *The Eastren Church Its Thought and Life*, New York: Anchor Books, 1963.

Dvornik, Francis, *Konsiller.Tarihi: İznik'ten II Vatikan'a*, (çev. M. Aydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İstanbul, 2003.

Gjini, Gaspër, *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoljeca*, Zagreb, 1986.

Ostrogorski, Georg, *Historia e Perandorisë Bizantine*, Tiran: Dituria, 1997.

Ferrari, Giuseppe, *La Chiesa Ortossa Albanese,* Palermo: Scuola Grafica Salesiana, 1978.

Gusho, Gjergji, *Mbi përhapjen e krishterimit dhe të kishave në rrethin e Pogradecit,* Pogradec: D.I.J.A.-Poradeci, 2000.

Tümer, Günay, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Tümer, Günay, *Hristiyanlık'ta ve İslam'da Hz. Meryem,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Olgun, Hakan, *Luther ve Reformu-Katolisizmi Protesto,* Ankara: Fecr, 2001.

Muharremi, Halit, *Fjalori i teologjisë*, Tiran: 2006.

hhtp://www.anemos.com/Diaspora/fanari/misc/aoc.html.

Historia e Letërsisë Shqiptare, (ed. Dhimiter S. Shuteriqi), Priştina: Rilindja, 1989.

Historia e popullit shqiptar, II, ASHSH-Instituti i Historisë, Tiran, 2002.

http://www.orthodoxalbania.org/

Feraj, Hysamedin, *Skicë e mendimit politik shqiparë*, Üsküp: Logo-A, 1999.

Istorija na makedonskiot Narod, Üsküp: Institut za Nacionalna Istorija 1972.

Snegarov, Ivan, *Istorija na Ohritskata Arhiepiskopija*, v. I, Sofya: Akademiçno Izdadelstvo, 1995.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barışı*, İstanbul: Ufuk Kitap, 2005.

İncil (Sevindirici Haber)", İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1996.

Hromadka, Joseph L., *Doğulu Ortodokslar*, çev. G. Tümer, *AÜİFD*, 1974.

Belçovski, Jovan, *Ohridska Arhiepiskopija*, Üsküp, 1997.

Takovski, Jovan, Periodot na Svetite Braka Kiril n Metodij, *Religiite i Religiskite Aspekti na Materija;lnata n Duhovnata Kultura na Ponvata na Republika Makedonija*, Knnra 4, Üsküp.

Popoviç, Justina, *Dogmatika Pravoslavne Crkve*, c. I, Belgrat: Nolit 1980.

K., "Shën Asti, episkop i Durrësit", *Ngjallja,* Temmuz-1998.

Kalendari Orthodhoks 1999, Tiran: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, 1999.

Naska, Kaliopi, "Kongresi themeltar i Kishës Ortodokse Autoqefale në Berat", *70 Vjete te Kishes Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium, Tiranë, 19 shtator 1992*, Tiran: İnstituti Historik, 1993.

Amstrong, Karen, *Bitkata za Boga*, Üsküp, 2008.

Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi-Ibrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Arayışı*, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1998.

Biçoku, Kasem, "Falangat që rrezikojnë kombin shqiptar", *Albania*, 15 Kasım Pazar 1998.

Prifti, Kristaq, "Themelimi i Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare – ngjarje e rëndësishme në historinë e kombit shqiptar", *70 Vjet të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, Sempozium, Tiranë, 19 Shtator, 1992*, Tiran: İnsituti Historik, 1993.

Prifti, Kristaq, Diversiteti fetar dhe uniteti kombëtar te shqiptarët, *Studime historike 1-2*, yıl LV (XXXVIII), Akademia e Shkencave e RSH Instituti i Historisë, Tiran, 2001.

Prifti, Kristaq, Popullsia muslimane shqiptare në Ballkan në fund të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX, *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët-simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15, 16, 17 Tetor 1992*, Priştina, 1995.

Beduli, Kristofor, ?Botimet periodike të kishës sonë", *Ngjallja*, Mayıs 1998.

Beduli, Kristofor, "Një ditë në shkollën teologjike", *Ngjallja Gazetesi*, Temmuz 1998.

Beduli, Kristofor, *Dhimitër Beduli*, Tiran: AOOK, 1999.

Krştenie, (Sırp Ortodoks Kilisesi kaynağı), Kragujevc, 1991.

Mirkovi˜, Lazar, *Pravoslavna Liturgija ili Nauka o Bogoslujenyu Pravoslavne Istoçne Crkve,* Belgrad: Sinod Pravoslavne Crkve, 1966.

Mikunovi˜, Ljubo, *Savremen Leksikon*, Üsküp: Naşa Kniga, 1990.

Marty, M. E., "Hrişçanstvo", *Enciklopedija Zivih Religija*, Belgrad: Nolit, 1981.

Spinka, Matthew, *A History of Christianity in the Balkans,* United States of America: Archon Books, 1968.

Aydın, Mehmet, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihî Bir Bakış", *AÜİFD*, c. 27, 1984.

Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1996.

Aydın, Mehmet, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1991.

Aydın, Mehmet, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, Ankara, 1995.

Çelik, Mehmet, *Ortadoğu Mozaiği, Süryaniler-Nasturiler*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Merkezi, 1996.

Katar, Mehmet, Ortodoksluk, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (ed. Şinasi Gündüz), İstanbul: DİB, 2007.

Sadgrove, Michael, "Ogranci Crkve", *Religije Svijeta*, Ljubljana: Krscanska Sadasnost-Zagreb, 1987.

Shyfflay, Millan, *Historia e shqiptar˜ve të veriut: serbët e shqiptarët*, Prishtina: Rilindja, 1968.

Vikers, Miranda, *Çështja çame*, Priştina, 2002.

Eliade, Mircea, *Istorija na Veruvawata i na Religiskite Idei*, c. 2, 3, Üsküp: Tabernakul, 2005.

Eliade, Mircea ve Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Hellwig, Monika K., Sakramenti, *Krscanstvo Objava, Vjera, Teologija*, (ed. Adnan Silajdzic), Sarajevo: FIN 2004.

Pirraku, Muhamet, "Roli i Islamit në integrimin e Shqipërisë etnike dhe të kombit shqiptar", *Feja, kultura, dhe tradita Islame ndër shqiptaret, Simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15,16,17 Tetor 1992*, Priştina: Kosova İslam Birliği Başkanlığı, 1995.

Ebu Zehra, Muhammed, *Hristiyanlık üzerine Konferanslar,* İstanbul: Fikir Yayınları, 1978, ss. 69-70.

Hamidullah, Muhammed, *MUHAMMED (a.s.)*, v. 1, el-Kalem, Sarajevo, 1990.

Şahin, Mustafa, *Krscanstvo*, (t.y.) (y.y.)

PeriŒ, MËÓdrag, *Нстоpнско-IIpавнте Acпeктн на Oаноснте омery Српската православна Црква и Македонската православна Црква*, Üsküp: Misla 1998.

Alpan, N. P., "Fener Patrikhanesi ve Ortodoks Arnavutlar", *Kemalizm Dergisi* , Sayı 34, Mayıs-1965.

Rexhepi, Nasir, *Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2003.

Clayer, Nathalie, İslam, state and society in post-Communist Albania, *Muslim Identity and the Balkan State*, (ed. Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki), Londra, 1997.

Smailagic, Nerkez, *Leksikon Islama,* Ljubljana: Mladinska Knjiga, 1990.

Ngjallja, Şubat, 1999.

Kulla, Nriçim, *Dritëhije shqiptaro-greke*, Phoenix, Tiran, 2000.

Malicki, P. İ., *İstorija na Hristijanskata Cırkva-Çast Vtora*, Sofija: Sinodalno İzdaelstvo, 1956.

Malicki, P., *İstorija Hrişçanske Crkve-prvi deo,* Beograd: Davidoviç, 1933.

Bidoshi, Petrit, "Kisha Autoqefale Shqiptare dhe problemet e saj të sotme", *70 Vjet Kisha Autoqefale Ortodokse Shqiptare, Simpozium, Tiran, 19 Shtator, 1992,* Tiran: İnstituti Historik, 1993.

Girevski, Protoerej Aco Aleksandar, "Ohridska Episkopija-Makedonska Pravoslavna Crkva", *Godişen Zbornik-Kniga 3,* Üsküp: Bogoslovski Fakultet 'Sveti Kliment Ohridski', 1997.

Nesimi, Qani, *Odnosite na Osmanliskata İmperija kon Hristijanite vo Balkanot, Odnosno vo Makedonija vo XV-XVI Vek*, (Basılmamış Doktora Tezi), Üsküp: Kiril ve Metodij Üniversitesi, 2006.

Popoviç, R., "Bugarska Crkva", *Enciklopedija Zivih Religija*, (ed. Kit Krim), Belgrad: Nolit, 1981.

Popoviç, R., "Rumunska Crkva", *Enciklopedija Zivih Religija*, (ed. Kit Krim), Belgrad: Nolit, 1981.

Zekaj, Ramiz, "Politika antifetare dhe pasojat e saj mbi kulturën islame gjatë shek. XX", *Ftesa*, S. 14 Ekim 1999.

Zekaj, Ramiz, *Politika antifetare dhe pasojat e saj mbi kulturën islame*, Tiranë, 1997.

Roberto Moroco dela Roka, *Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920-1944*, Tiran: Elena Gjika, (1994), s. 45;

Svetanova, S. K., *Istorija na Hristijanskata Pravoslavna Crıkva*, D.V. Mançovı 1895, ss. 1-2;

Frasheri, Sami, *"Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhetë"*, Vepra-2, Tiran: Instituti i Historisë, 1988.

Frashëri, Sami, *Kush e prish paqën në Ballkan*, Dukagjini, Ipek, 2000.

Shën Vasili i Madh, *Mbi Shpirtin e Shenjtë*, AOOK'nın yayını, (t.y.).

Delvina, Sherif, "Tentativë e pasuksesshme dhunë fetare", *Rreth përhapjes së Islamit ndër shqiptarët*, (ed. Muhiddin Ahmeti), Shkodër, 1997.

Delvina, Sherif, *Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare*, Tiran, 1998.

Dimevski, Slavko, *Borbata za Aftokefalanosta na Pravoslavnite Crkvi vo Evropa Sozdadeni na XX vek*, Üsküp, 1979.

Shaw, Stanford J., *Historia e Perandorisë Osmane dhe e Turqisë së Moderne 1280-1808*, c. 1, Tiran: 2006.

Statuti i Kishës Orthodhokse Autoqefale Kombëtare të Shqipërisë, Korça: Dhori Koti, 1923.

Statuti i Kishës Othodhokse Autoqefale Të Shqipnis, Korça 1929.

Şahin, Süreyya, "Doğu-Batı Kiliseleri, Ayrılmaları ve Sebepleri", *MÜİFD*, S. 4, İstanbul 1986.

Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul: Ötüken, 1996.

Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi, 1998.

Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun: Etüt, 1998.

Papapavli, Teodor, "Paqja sociale në vizionin e kishës", *Ngjallja*, Nisan 1998.

Hopko, Thomas, *Besimi Orthodhoks-adhurimi*, C. 2, Tiran: KOASH 1997.

Hopko, Thomas, *Besimi Orthodhoks-doktrina*, C. 1, Tiran: KOASH, 1997.

Micheal, Thomas, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul: Ohan, 1992.

Ware, Timothy, *The Orthodox Church*, New York: Penguin Books, 1963.

Dusha,Urani, "Punë e kujdesshme për mirërritjen e brezit më të ri", *Ngjallja*, Mart 1999.

Kesiç, V., "Pravoslavna Crkva", *Enciklopedija Zivih Religija*, Belgrad: Nolit, 1981.

Kesiç, V., "Grçka Pravoslavna Crkva", *Enciklopedija Zivih Religija*, Belgrad: Nolit, 1981.

Veliu, Veli, "Pozita e shqiptarëve ortodoksë në Maqedoni", *Shqiptarët e Maqedonisë*, Üsküp: MESHIHATI i BI në RM, 1994.

Pelikan, Yeroslav, "Christianity, An Overview", *The Encyclopedia of Religion*, ed. M. Eliade, New York: Macmillian, 1987.

Benlisoy, Yorgo ve Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara: Ayraç, 1996.

Mirdita, Zef, "Gjashtë shekujt e parë të Krishtenizmit në trevat iliro-shqiptare", *Krishterimi ndër shqiptarë, simpozium ndërkombëtar Tiranë, 16-19 Nëntor 1999*, Shkodra: Phoenix, 2000.

Kustiç, Zivko, *Velike Religije Svijeta*, Zagreb: Glas Koncila, 1987.